

O LJUBOMIRU SIMOVIĆU / Đ. MATIĆ, N. ŽIVANOVIĆ, Č. VIŠNJIĆ
POSLEDNJI HAJDUK / ALEKSANDAR TUTUŠ
BEOGRADSKI IZGREVI / MIRKO DEMIĆ
IZ PREPISKE VLADANA DESNICE
INTERVJU / VLADAN BAJČETA

ISSN 1331 - 5439

PROSBJETA

186

MAJ 2025

просвјета

НОВИНЕ ЗА КУЛТУРУ

ISSN 1331-5439

ИЗДАВАЧ:

Српско културно друштво ПРОСВЈЕТА
www.skd-prosvjeta.hr, www.casopis.skd-prosvjeta.hr

ГЛАВНИ УРЕДНИК:

Чедомир Вишњић

ПОМОБНИК ГЛАВНОГ УРЕДНИКА:

Горан Борковић

ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИЈЕ:

Чедомир Вишњић, Горан Борковић, Ђорђе Матић

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА:

Марија Бошњак

ГРАФИЧКА УРЕДНИЦА:

Барбара Бласин

НА НАСЛОВНОЈ СТРАНИЦИ: Изложба *Загреб:*

ослобођење / 8. – 31. 5. 2025. / СКЦ Загреб
Фотографија постава: Горан Сергеј Присташ

ШТАМПА: Kerschoffset

АДРЕСА РЕДАКЦИЈЕ: Бериславићева 10, 10 000 Загреб

ТЕЛ: +385 1 4872 480

ФАКС: +385 1 4845 364

Убиљежен у Министарству културе Републике Хрватске под бројем 644. Часопис је суфинанциран од Савјета за националне мањине Владе Републике Хрватске, Министарства за културу Републике Хрватске и Министарства културе и информисања Републике Србије. Излази у тиражи од 1 000 примјерака.

итпресут

Заједничке вриједности

ДОРУЧАК

Рекох ли ја синоћ да ће да преснежи?

А и шта ће друго него снег,
ја одавно не чекам да одозго крило зашушти,
да ме голуб обасја и обрадује.

У свакој дупљи излего се снег,
сва огњишта је погасио снег,
кључ и катанац: снег,
Повлен, Маљен, Суворбор, све побелело,
у кревету се будим ко у снегу,
као да сам у неком другом вилајету!

Обувам хладне цокуле, ложим ватру,
сечем у тигањ три режња сланине,
поред прозора опет промиче снег,
сланина почиње да цврчи, разбијам јаје,
собом прелећу сенке чавки,

постављам сто,

и радујем се јајету.

Дуго времена сам имао једну жељу, и пажљиво се односио према њој, да је не поништим насилном реализацијом. Након што је кроз наше просторије, у улози позваних гостију, прошао добар дио савремене српске књижевности, преостао је био још сам врх, да одржи књижевно вече у Прерадовићевој 18. При том је свако име значило и носило са собом посебан политички проблем. Нисмо се усуђивали ни позвати Бећковића, Ћосића, Радуловића, ни Даноулића ни Капора. И сви су знали зашто. Могли смо можда пригласити само Љубу Симовића, човјека којег нису никад прогањали југославенски снови и тлапње, па није било ни симболичког оптерећења. Могли смо, жељели смо, али нисмо. Ко зна са каквим би се баналним проблемима сусрели у реализацији. Јер жеља је била у глави детаљно разрађена. Требало је на то вече позвати и загребачке књижевнике, критичаре и уреднике, Србе и Хрвате, да сваки прочита своју омиљену Симовићеву пјесму. Идеја се заснивала на вјери приређивача да је Симовић и оvdје читан и вољен, унаточ потицаном заборау и поред националног карактера његовог дјела. А онда је по праву домаћина и потписани желио прочитати горњу пјесму из *Видика на две воде*. Она говори о ономе што бих данас кратко назвао; заједничким вриједностима.

Али како нам је можда заиста само хартија суђена, док она траје, нека се барем зна што смо жељели.

У Загребу, 21. априла 2025

Чедомир Вишњић

Izložba *Glas Jovanke Broz*, 8. – 30. 4. 2025., u Srpskom kulturnom centru u Zagrebu
Postav izložbe: studio Parabureau / Fotografija: Sandro Lendler

SVA IZDANJA SKD PROSVJETA MOŽETE NARUČITI NA ADRESI

SKD Prosvjeta, Berislavićeva 10, 10 000 Zagreb

FAX: + 385 1 4845 364

TEL: + 385 1 48 72 480

skdprosvjeta2@gmail.com

Godišnja pretplata na časopis *Prosvjeta* iznosi 19,91 eur / 150 kuna, a uplaćuje se na račun SKD Prosvjeta IBAN: HR3324020061100996867.

Kopiju uplatnice pretplatnik obavezno treba dostaviti na adresu izdavača s naznakom "za časopis Prosvjeta" radi uvrštenja u evidenciju pretplatnika.

Uplate na ime pretplate na časopis *Prosvjeta* iz inostranstva se vrše na IBAN: HR3324020061100996867, SWIFT: ESBCHR22 ERSTE&STEIERMÄRKISCHE BANK d.d. s naznakom "za časopis Prosvjeta".

Pretplata za zemlje Evropske unije i izvan EU za godinu dana iznosi 50 EUR, SAD 60 USD, Kanada 60 CAD, Australija 60 AUD.

пpетплатa

- 04** **OD SRETENJA DO JOVANKE**
Nenad Jovanović
HRONIKA
- 08** **I PISCI IZ DOBA TRANZICIJE IMALI SU ŠTA DA KAŽU**
Bojan Munjin
INTERVJU, VLADAN BAJČETA
- 13** **BEOGRADSKI IZGREVI**
Mirko Demić
SJEĆANJA
- 16** **SUKOBI I PODMETANJA**
Milan Micić
HISTORIJA
- 19** **NAŠA GROBLJA NA KORDUNU**
Darko Gojković
HISTORIJA
- 27** **ORFEJ U ZEMLJI REALNOG SOCIJALIZMA I NACIONALIZMA**
Marjan Čakarević
O POEZIJI MIODRAGA STANISAVLJEVIĆA
- 30** **„GUSLAR BUDUĆNOSTI“**
Natalija Ludoški
HISTORIJA
- 33** **IZMEĐU ANDRIĆA I KRLEŽE**
Vladan Bajčeta
HISTORIJA
- 36** **JEDINAC U SRPSKOJ KULTURI**
Đorđe Matić
IN MEMORIAM, LJUBOMIR SIMOVIĆ
- 38** **NA GLAVNOJ LINIJI PESNIŠTVA**
Nikola Živanović
O POEZIJI LJUBOMIRA SIMOVIĆA
- 41** **DON MARIOVE BILJEŽNICE**
Muharem Bazdulj
IN MEMORIAM, MARIO VARGAS LJOSA
- 44** **PARKIRAČU U IZLOG ILI SINOPSIS NEKROLOGA**
Milivoj Nenin
SJEĆANJE, MAJA KLEUT
- 46** **MLINSKI TOČAK OD KUKURUZOVINE NA POTOKU NOVOG SUNCA**
Miloš Kordić
ZAPIS SA BANJE
- 51** **POSLEDNJI HAJDUK**
Aleksandar Tutuš
PROZA
- 60** **DO GEOGRAFSKOG, EMOCIONALNOG I MENTALNOG RUBA...**
Igor Ružić
KAZALIŠTE, NIGDJE, NIOTKUDA
- 62** **OTUĐENA JOVANKA**
Sonja Leboš
IZLOŽBE, GLAS JOVANKE BROZ
- 65** **VEK BUĐENJA NARODA IZ SANJIVE TUPOSTI**
Vule Žurić
UZ STOGODIŠNJICU RADIO BEOGRADA
- 68** **PRIČE IZ VAROŠI RAŠČANSKIH MLADIĆA**
Jovana Milovančević
KNJIGE, ZBIRKE PRIČA MILISAVA SAVIĆA
- 70** **TRI KRAKA PETROVIĆEVE DELTE**
Goran Dakić
O ROMANIMA GORANA PETROVIĆA
- 71** **PRILOZI ZA KNJIŽEVNU ISTORIJU**
Dragan Babić
KNJIGE, KNJIŽEVNOST TRANZICIJE
- 74** **PANOPTIKUM**
Goran Borković

OD SRETENJA DO JOVANKE

Nenad Jovanović

TATALOVIĆU SRETENJSKA POVELJA – Na Sretenjskoj akademiji, koju je Srpska samouprava u Mađarskoj i Budimpešti održala 22. februara u Srpskom pozorištu u Budimpešti, sveučilišnom profesoru i potpredsjedniku SKD-a „Prosvjeta“ Siniši Tataloviću dodijeljena je Sretenjska povelja kao priznanje za doprinos jačanju veza Srba u regionu, posebno Srba u Hrvatskoj i Mađarskoj, kao i jačanju njihovih veza s matičnim srpskim narodom i Srbijom. Povelju su uručili Mirko Mitar Krkeljić, predsjednik Srpske samouprave u Budimpešti, i Pero Lastić, direktor Srpskog instituta iz Budimpešte. Nakon uručjenja Tatalović je naglasio vjerski i nacionalni značaj ovog praznika, prisjetio se vremena razvijanja suradnje srpskih organizacija iz Mađarske i Hrvatske te ukazao na veliku važnost ove saradnje u budućnosti. Izveden je prigodni kulturni program na kojem su nastupili Hor Srpske gimnazije „Nikola Tesla“ iz Budimpešte i dramski umjetnik Aleksandar Dunić iz Beograda.

Društva, njegovom prošlosti i planovima za budućnost. Za predsjednicu pododbora izabrana je Dragana Vukelić, dok će joj zamjenik biti Zoran Šupica. Poslove sekretara obavljat će Zorica Šupica, a izabrano je i sedmero članova predsjedništva pododbora. Uz plan rada usvojena je odluka o pristupanju „Prosvjetinoj“ Koordinaciji Korduna i Gorskog kotara.

KNJIŽICA O POSTOJANJU – U zagrebačkoj Knjižnici i čitaonici „Bogdan Ogrizović“ 27. februara upriličeno je predstavljanje knjige Danijele Marković *Meni su rekli da vi postojite*, zbirke lirsko-esejističkih crtica kojom autorica provodi čitaoca kroz svijet djetinjstva, sjećanja, zrelosti i doživljaja. „Knjigu sam napisala iz hrišćanske tuge za majkom koja je otišla, ali s nadom u vaskrsli svet koji ispovedamo i u koji verujemo. Nastala je spontano i naišla na dobar odaziv pa su ljudi željni da razgovaramo o njoj“, kazala je Danijela Marković o čijoj su knjizi govorile Monika Horvat i Jasna Kovačević, a Judita Franković Brdar čitala ulomke iz knjige.

OSNOVAN PLAŠČANSKI PODODBOR – U prostoru DVD-a Plaški 27. februara održana je osnivačka skupština tamošnjeg pododbora „Prosvjete“ za koju su inicijativu dali članovi s područja općina Plaški i Saborsko. Generalni sekretar „Prosvjete“ Slobodan Živković upoznao je prisutne s radom

OSJEČKO POETSKO VEČE – Zadnje februarske večeri u prostorijama pododbora „Prosvjete“ u Osijeku održano je poetsko veče članova Književne sekcije. Nastupili su Milenko Vasiljević Čiko – voditelj Književne sekcije

koji je ujedno i vodio program, Radojka Piškornjanac, Nataša Cvijančević i Petar Malbaša. Na početku programa predsjednik pododbora Zdenko Čikara istaknuo je da je po broju članova Književne sekcije osječki pododbor u samom vrhu, ako ne i najbrojniji jer je u sekciji šestoro aktivnih pjesnika i troje djece. Pjesnici su naizmjenično čitali ili recitali po jednu svoju pjesmu, u više krugova, istaknuvši za pojedine pjesme kako su nastale te kome su posvećene. Prevladavala je tematika ljubavne i dječje poezije.

DAN ŽENA U ZAGREBU... – Uz Svetog Savu Osmi mart – Međunarodni dan žena je praznik koji se proslavlja u najvećem broju pododbora „Prosvjete“. U dvorani Srpskog kulturnog centra u Zagrebu, zagrebački pododbor „Prosvjete“ proslavio je Međunarodni dan žena, što je bila prilika da se javnosti predstave sekcije pododbora. Uz seniorsku folklornu sekciju, koja je izvela ličko prelo, juniorska folklorna grupa predstavila se igrama iz centralne Srbije. Seniorska pjevačka grupa otpjevala je nekoliko starih narodnih pjesama, a Zborxop Tene Rak tri stare pjesme. U dvorani su bile okačene i slike s temom likova žena čije su autorice (i pokojni autor) članice likovne sekcije koja djeluje pod vodstvom Lane Kovačević. Nakon njih, nastupili su gosti iz tamburaškog sastava „Dunavske zore“, a sve žene su dobile i prigodni cvijetak.

Osmomartovska slavlja održana su i u drugim sredinama gdje živi i djeluje srpska zajednica. Tako je, u organizaciji svih srpskih manjinskih vijeća i organizacija s područja Požeško-slavonske županije, u Pakracu 8. marta svečano obilježen Međunarodni dan žena. Više od 250 gostiju okupilo se na ovom događaju, koji je protekao u znaku zajedništva, poštovanja i očuvanja tradicije. U bogatom kulturno-umjetničkom programu nastupila je pjevačka sekcija „Prosvjetinog“ pododbora Pakrac – Lipik, a večer je zakružena izvođenjem tradicionalnog Krivog kola, koje je dodatno obogatilo atmosferu. Kao simbol poštovanja, gošće su dobile karanfile.

U organizaciji pododbora „Prosvjete“ i Likovne radionice „Petar Dobrović“ iz Darde održana je izložba slika pod nazivom *Portreti i autoportreti likovnih umjetnica 19. i 20. vijeka* na kojoj su se predstavili članovi likovne radionice koji su replicirali portrete i autoportrete slikarica iz onog vremena. Organizatorica izložbe, voditeljica likovne radionice Rada Marković

čestitala je svim ženama Međunarodni dan žena. Radovi su rađeni u olovci, tušu, akvarelu, pastelu na papiru te akrilu i ulju na platnu. Izloženo je 25 umjetničkih radova, od kojih je 13 replika likovnih umjetnica, koje je pripremilo 15 autora članova likovne radionice Darda, među kojima i osnovnoškolci.

Međunarodni dan žena obilježile su i članice karlovačkog pododbora „Prosvjete“. Od stotinjak članova pododbora, više od njih 30 su pripadnice ljepšeg spola. One su „uzele ključeve prostorija“ i napravile feštu za sebe, dok je muškarcima „ulaz bio zabranjen“, sa čime se predsjedništvo pododbora složilo. Same su, kao i do sada, pripremile hranu i veselo obilježile svoj dan.

KAKO TI SE SVIĐA MOJ SRPSKI – Preko stotinu učenika zagrebačkih osnovnih i srednjih škola iz redova devet nacionalnih manjina, koji nastavu pohađaju po modelu C, učestvovalo je 8. marta na manifestaciji „Pričaj mi na svom jeziku“ održanoj u Studentskom domu na Savi. Manifestaciju je po 11. put povodom međunarodnog Dana materinskog jezika organizirala Koordinacija vijeća i predstavnika nacionalnih manjina Grada Zagreba. Polaznici nastave srpskog jezika po modelu C, s kojima je vježbala profesoricica Valentina Pipinić, pripremili su dojmljiv program, od narodne pjesme „Višnjčica rod rodila“, preko pjesama Jove Jovanovića Zmaja, „Izokrenute priče“ Branka Ćopića i „Biberčeta“ Ljubiše Đokića pa do autorskih pjesama učenika osmih razreda. Osim srpske, učestvovala su i djeca albanske, bošnjačke, češke, mađarske, makedonske, poljske, ruske i ukrajinske manjine.

BELOMANASTIRSKA SKUPŠTINA – Belomanastirski pododbor „Prosvjete“ održao je redovnu izvještajnu skupštinu na kojoj su, osim predsjednika Dejana Jeličića i potpredsjednice Bojane Kurlagić te članova pododbora, bili i gosti – predstavnici lokalnih srpskih organizacija, a među njima je bio i predsjednik osječkog pododbora Zdenko Čikara kao predstavnik Glavnog odbora „Prosvjete“.

LEGENDA U OSIJEKU – „Prosvjetin“ pododbor u Osijeku posjetila je delegacija Streljačkog saveza Srbije, koja je boravila na Evropskom prvenstvu u streljaštvu koje se u tom gradu održavalo od 1. do 13. marta. Delegaciju je predvodila legendarna Jasna Šekarić, selektorica Srbije za discipline pištoljem, nekadašnja višestruka olimpijska, svjetska i europska prvakinja koja je odrasla u Osijeku, gdje se počela baviti streljaštvom.

SKUPŠTINA U ZAGREBU – Redovna izvještajna Skupština zagrebačkog pododбора „Prosvjete“ pokazala je da aktivnosti pododбора i njegovih sekcija jačaju, ali i da će njihov najveći dio biti prebačen u prostore SKC-a u Preradovićevoj ulici. Predsjednica pododбора Aneta Vladimirov ukazala je na pojačane aktivnosti, ističući pri tome godišnju manifestaciju Dan pododбора, održanu sredinom novembra 2024., u prostorima Srpske pravoslavne opšte gimnazije kad su se predstavile sve sekcije, uz priključenje KUD-ova bošnjačke, crnogorske i makedonske manjine. Podsjetila je na obilježavanje Dana žena, rođendan Nikole Tesle, Sijelo u Strmici, Trnjanske kresove, na smotru povodom Dana nacionalnih manjina na Zrinjevcu, kao i na gostovanja srpskih umjetnika.

Rečeno je i da je zadnjih mjeseci rad obnovila seniorska folklorna sekcija pa su nabavljene nove narodne nošnje i harmonika. Voditeljica likovne sekcije Lana Kovačević rekla je da je 18 članova imalo 39 termina za svoj rad, pri čemu je najvažniji bio projekt „Vrijeme – budućnost, prošlost, sadašnjost“ koji je rezultirao izložbom s 30 radova. Bojana Karlica, koja uz Zorana Blanušu vodi juniorsku folklornu sekciju, kazala je da su lani nastupili u Velikom Pogancu, u SPOG-u i krajem novembra na skupu o 80 godina obrazovnih programa u „Prosvjeti“. Ivona Marić iz Zborxopa spomenula je devet nastupa, uglavnom vezanih uz antifašizam i srpsku zajednicu, među kojima i u Topuskom povodom godišnjice Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a, na Trnjanskim kresovima i na godišnjici Batinske bitke. Muška seniorska pjevačka grupa imala je probe skoro svake sedmice, a gdje god smo došli oduševili smo publiku, rekao je voditelj sekcije Branko Brkljač. Na sjednici je članu „Prosvjete“ s najdužim stažem Toši Rajliću uručeno priznanje u vidu prigodnog poklona.

NOVI CENTAR, NOVI PROSTOR – Srpska zajednica dobila je svoj novi prostor u Zadru gdje je otvoren Srpski kulturni centar. Prilikom otvorenja, predsjednik Srpskog narodnog vijeća (SNV) Boris Milošević kazao je da prostor centra posvećuju kulturi, obrazovanju, okupljanju i druženju dajući ga na korištenje županijskom i gradskom vijeću srpske nacionalne manjine i SKD-u „Prosvjeta“, kako bi se imali gdje organizirati i provoditi svoje programe. Svrha je centra privući članove srpske zajednice, ali i pokazati potencijale svim građanima Zadra i Zadarske županije.

MATICE NA INTERNETU – U Srpskom kulturnom centru u Belom Manastiru održano je predavljanje projekta „Digitalizovane stare srpske pravoslavne crkvene matice Srpske pravoslavne crkve“, svih eparhija na tlu Hrvatske s naglaskom na Eparhiju osječkopoljsku i baranjsku. Projekt obuhvaća 235 parohija u pet eparhija razvrstanih po današnjem ustrojstvu SPC-a u Hrvatskoj i sadrži 120.000 slika stranica crkvenih matica u periodu s kraja 18. do početka 20. vijeka. Predavljanje su zajednički organizirali „Prosvjetini“ pododbori u Belom Manastiru i Osijeku, a projekt je predstavio autor Milenko Vojnović iz Osijeka, sekretar tamošnjeg pododбора. Realiziran je kao internetsko predavljanje digitaliziranih mikrofilmova iz javnosti dostupnih starih srpskih pravoslavni crkvenih matice većine parohija SPC-a na teritoriji današnje Hrvatske. Njihovim sabiranjem i predavljanjem na internetskoj stranici <https://crkvenematice.com.hr> ostvaren je jednostavniji i lakši pristup svim zainteresiranim za podatke o vlastitom porijeklu.

SKUPŠTINA U PAKRACU – U Domu u Kraguju 22. marta održana je redovna godišnja skupština pododбора „Prosvjete“ Pakrac – Lipik. Predsjednik pododбора Nenad Kojadinović podnio je izvještaj o radu pododбора za 2024. godinu, koji je bio posebno značajan jer je obilovao brojnim aktivnostima uključujući tu i preko 30 nastupa. Posebno su pohvaljeni članovi

pjevačke sekcije i dječjeg folklora koji su svojim nastupima obogatili brojne manifestacije, ne samo na području zapadne Slavonije već i širom Hrvatske uz posjete Srbiji. Pored financijskog izvještaja za 2024. godinu, predstavljen je i ambiciozan plan rada za 2025. godinu. Osim nastavka dosadašnjih aktivnosti, planirano je i nekoliko novih projekata, među kojima se posebno ističe obilježavanje 30. obljetnice obnovljenog rada pododbora. Ovoj značajnoj godišnjici bit će posvećeni Dani srpske kulture sredinom septembra – Malogospojinski dani, koji će obuhvatiti niz kulturnih i umjetničkih događaja u cilju očuvanja i promocije srpske tradicije i identiteta na ovom prostoru.

U ČAST BRANKU – U prostorijama pododbora „Prosvjete“ u Osijeku 28. marta održano je predstavljanje knjige *Izabrane pesme* Branka Radičevića. Ovo je treće predstavljanje u sklopu projekta digitalizacije stare knjižne građe pododbora. Voditelj multimedije pododbora Milenko Vojnović digitalizirao je prvo izdanje knjige *Izabrane pesme* Branka Radičevića, izdane 1919. u izdanju Zemaljske tiskare Zagreb. Knjiga je izdana u latiničnom izdanju, na ekavici, a u njoj je zastupljeno 12 pjesama. Istaknimo i da su se i VSNM i gradske vlasti Slavonskog Broda prisjetile Branka Radičevića, polažući svijeće na njegovu spomen-ploču u krugu pravoslavne crkve, a u Srpskom kulturnom centru održan je prigodni program.

DRUGARICA BROZ – U prisustvu velikog broja istaknutih ličnosti, u Srpskom kulturnom centru u Zagrebu 8. aprila otvorena je izložba *Glas Jovanke Broz* koju su organizirali SNV i Fondacija Jovanka Broz iz Beograda. Na izložbi se Jovanka Broz, rođ. Budisavljević (1924. – 2013.) poznata kao istaknuta partizanka i supruga Josipa Broza, prikazuje u punini njezine biografije koju odlikuje borbenost iz vremena NOB-a, za vrijeme Jugoslavije s Titom, ali i nakon sredine 1970-ih kad je živjela u „nekoj vrsti donekle samonametnute izolacije“, kako je na otvorenju rekao autor koncepta izložbe, politolog Dejan Jović.

„DUČIĆEVA NAGRADA“ ĐORĐU NEŠIĆU

Đorđe Nešić izabran je za inostranog člana ANURS-a

Žiri za dodjelu „Dučićeve nagrade“ u čijem su sastavu akademik Branko Letic, akademik Jovan Delić, akademik Ranko Popović, književnik Želidrag Nikčević, književnik i naučni savjetnik Dragan Hamović i gradonačelnik Trebinja Mirko Ćurić, na sjednici održanoj 4. aprila u Trebinju, donio je jednoglasnu odluku da se „Dučićeva nagrada“ za 2025. godinu dodijeli pjesniku Đorđu Nešiću.

U obrazloženju žirija, između ostalog, stoji: „Đorđe Nešić je danas jedan od najistaknutijih srpskih pjesnika na onoj dučićevskoj liniji koja je dijalog sa sveukupnim duhovnim nasljeđem svog naroda smatrala i smatra prvim uslovom stvaranja. Odmjeren u misli, sa oblikotvornim umijećem koje svjedoči najvišu mjeru umjetničke samosvijesti, lirski loman, ali krajnje precizan u slici i iskazu, Nešić posjeduje tačan i sveden iskaz, lakoću vladanja strogim formama, kao i prefinjen osjećaj za mjeru u aktiviranju starijih slojeva književnog i kulturnog nasljeđa.“

Nešić je, također, na svečanoj sjednici Akademije nauka i umjetnosti Republike Srpske, održanoj u Banjoj Luci 25. aprila, kojom je predsjedavao Rajko Kuzmanović, izabran za inostranog člana ANURS-a.

Ranko Popović

I PISCI IZ DOBA TRANZICIJE IMALI SU ŠTA DA KAŽU

**SRPSKI HISTORIČAR KNJIŽEVNOSTI VLADAN BAJČETA O
STILSKI NAJRAZNOLIKIJOJ GENERACIJI U NOVIJOJ ISTORIJI**

Kada se podvuče crta nakon sto godina i kada posao obavi najstrože majstorsko rešeto, od svake od književnih generacija ostane po nekoliko naslova. Jednog dana moći će se kazati: evo, ovde u ovoj eposi smo imali Valjarevićev *Komo*, imali smo zbirku priča *Razlike* Gorana Petrovića, ili *Pisca izdaleka* Vladana Matijevića. I pisci iz doba tranzicije imali su šta da kažu i rekli su to na način dostojan mjerila književne tradicije kojoj pripadaju

RAZGOVARAO: Bojan Munjin

FOTOGRAFIJA IZ OSOBNA ARHIVE

Srpski historičar književnosti, književni kritičar, naučnik i prevodilac, Vladan Bajčeta, koji je viši naučni suradnik Instituta za književnost i umetnost u Beogradu te stalni esejist u zagrebačkoj *Prosvjeti*, napisao je dvije krajnje vrijedne i obimne knjige; *Književnost tranzicije – Prilozi za istoriju srpske proze 1990 – 2020*. (Arhipelag Beograd, 2024.) i *Književnost s predumišljajem – Stvaralačka biografija Slobodana Selenića* (Akademska knjiga Novi Sad, 2023.). S Vladanom Bajčetom razgovaramo o književnoj generaciji koja je početkom devedesetih odrastala i stasavala u nemirima i nevoljama, kao i o Slobodanu Seleniću i njegovom prvorazrednom romansijerskom opusu, kojeg je društvena tragedija ispratila na njegov životni put i sačekala ga na kraju toga puta.

O kome govorimo kada mislimo o generaciji srpskih pisaca pod zajedničkim imenom „književnost tranzicije“. Tko su ti ljudi?

Vladan Bajčeta: Prvi kriterijum za njihov odabir bio je datum rođenja, što znači da se radi o generaciji pisaca rođenoj unutar jedne decenije, između 1959. i 1969. godine. Na to pitanje o novim generacijama možda bi bolje odgovorili teoretičari iks, ipsilon, zed i ostalih naraštaja, ali meni je bilo od značaja da su pisci zastupljeni u knjizi bili rođeni u istoj dekadi i da su u srpsku

književnost ušli posle 1989. godine, tačnije nakon pada Berlinskog zida. Književna istorija često arbitrarno određuje jednu epohu – naprosto počne i završi sa nekom, mahom okruglom godinom, što sam na prvi pogled i ja uradio (1990–2020) – ali je tu važno da krupni istorijski događaji u jednom vremenu neminovno igraju određenu ulogu. Datum koji je možda i važniji za kontekst književnosti tranzicije, neposredno po padu Berlinskog zida, jeste raspad Saveza književnika Jugoslavije 1990. godine. Znamo čemu je to prethodilo. Svi pisci ove generacije počeli su da pišu ne više unutar jugoslovenskog književnog konteksta.

Ta činjenica jeste ili nije slučajna?

Vladan Bajčeta: Ta činjenica svakako nije slučajna, jer je važna kao ključni kriterijum izbora: osim kada su se ti pisci rodili bitno je to kada su ušli u novostvoreni književni prostor. Ima pisaca rođenih u deceniji 1959–1969, koji su još u vrijeme Jugoslavije počeli da pišu, ali pisci kojima sam se bavio sve svoje knjige objavljuju unutar redefinisanoj korpusa srpske nacionalne književnosti. Tada kreću i političke krize i ratovi, a svi autori su na jedan ili drugi način tim krizama obilježeni.

Da li postoji psihološki ili kulturalni izraz, koji bi mogao obuhvatiti ovo desetoro pisaca u vašoj knjizi?

Vladan Bajčeta: Pronaći jednu zajedničku karakteristiku, jedan izraz ili termin, pod kojim bi se ovi pisci mogli okupiti, bio je najveći izazov. Ja prosto nisam mogao da nađem adekvatan pojam koji bi odgovarao uobičajenim periodizacijskim terminima književne istoriografije, kao što su Klasicizam, Romantizam, Realizam, Postmodernizam... Riječ je o tome da su ovi stvarari vrlo različiti i teško im je izvesti zajednički poetički imenitelj. Stoga je najbezbolnije bilo da iskoristim postojeću, prilično frekventnu riječ, koja često obilježava naznačeni period upućujući na konkretnu pojavu u okviru njega: *književnost tranzicije*. Tranzicija etimološki znači „prelaz“ i već je postojalo doba u umjetnosti pod tim imenom u 18. vijeku, između rokoka i klasicizma. Ta *prelaznost* i činjenica da između ovih pisaca ne postoji objedinjujući poetički spoj – u stvari jeste njihov pravi zajednički sadržalac. Možemo govoriti da među nekima od tih autora dogorjevaju baklje postmodernizma, koji je na različite načine bio presudan za prethodnu generaciju pisaca – Petković, Albahari, Basara, ali takođe i za generaciju prije – Kiš, Pavić, Pekić; dok kod pojedinih pisaca u doba tranzicije tragova postmodernizma praktično da više i nema. Ili, govorimo o tome da su neke nove, još uvijek neodređene tendencije u ovom periodu bile tek u povoju. Književnost *na prelazu*, kakve je, dakle, već bivalo u opštoj istoriji umjetnosti, ne karakteriše nešto što bi obično zvali *opšti duh*.

Ako govorimo o smještanju ove generacije u postjugoslavenski ili srpski nacionalni književni prostor, pitanje je kako se ona u tom prostoru snalazila. Sa okrvavljenim rukama na krhotinama Jugoslavije ili sa zebnjom da ona neki novi nacionalni raj neće naći?

Vladan Bajčeta: Mislim da je ta generacija prirodno reagovala na lomove koji su se oko nje zbivali. Ti ljudi su se i različito obrazovali i formirali, pa onda među njima otuda i drugačija interesovanja i težnje. Na primjer, u romanu *Opsada crkve Svetog Spasa* Gorana Petrovića, radnja se odvija u srednjem vijeku u doba Svetog Save, ali se proteže sve do ratova u Bosni krajem XX vijeka. Kod Vladana Matijevića mjesto radnje je današnja uža Srbija, Čačak ili Smederevska palanka, ili mjesta nalik njima, i tu se ratovi nijednom ne spominju, ali je potpuno jasno da se sve događa u nekom haosu i da su njegovi junaci obilježeni skorašnjom istorijom. To su brodolomnici jedne države, dok odjeci sveopšteg društveno-političkog zla još uvijek dolaze iz pozadine, mada se istorija ne pominje izričito.

To je generacija slomljenog srca?

Vladan Bajčeta: Ti pisci to ne moraju izravno reći, ali mi razumijemo da oni opisuju jedan siromašan, uskraćen ili ukraden život. Vladimir Tasić u *Oproštajnom daru* govori o naratorovom pokojnom bratu i odlasku u Kanadu, o zaplijenjenim foto albumima na granici, tako da čak i ako se ne govori o ratu, taj rat i društveno-politička realnost uvijek su prisutni negdje u pozadini. Vule Žurić, koji je jedini među ovim piscima imao lično iskustvo izbjeglištva iz Sarajeva, u nekim svojim romanima i pričama govori o tom iskustvu neposredno. Vladimir Arsenijević je pisac Beograda i o tome kako taj grad, njegovi ljudi i porodice, dok ratovi još traju, reaguju na probuđeni povijesni užas. Ili Zoran Ćirić, u svom ključnom romanu *Hobo*, bavi se neurotičnom stvarnošću Juga zemlje, koja rapidno tone u kriminal. Kriza je na

svakom planu, kao u pripovijetkama Jelene Lengold na primjer, koje su na prvi pogled priče o ljubavi i ostalim opsjenama, i ta kriza se na razne načine uvlači u priče čitave generacije. Možda bi jedno dopunsko poglavlje knjige moglo da se bavi tim krvavim tragovima bivše stvarnosti, jer se u romanima i pričama ovih pisaca ono više nego jasno osjeća. Ali mislim da je i to u dovoljnoj mjeri osvijetljeno.

Ima pisaca rođenih u deceniji 1959–1969, koji su još u vrijeme Jugoslavije počeli da pišu, ali pisci kojima sam se bavio sve svoje knjige objavljuju unutar redefinisano korpusa srpske nacionalne književnosti i obilježeni su ratovima

Jedan od te izgubljene generacije, Srđan Valjarević, koji je osvojio mnoge čitaoce do dana današnjeg, čini se da prema svojoj poetici predstavlja neku vrstu prosjaka aristokratski poetske duše?

Vladan Bajčeta: Lijepa formulacija. Valjarevićev talent je naprosto takav da on umije tek jednom prostoproširenom rečenicom kazati više nego drugi. U njegovom romanu *Komo* glavni junak se nalazi u Italiji, na podalpskom jezeru iz naslova – praktično u raju na zemlji – ali je dovoljno da sa radija čuje kakvu ružnu vijest o zemlji iz koje je došao i stvarnost je ponovo tu... Njegov *Zimski dnevnik* opisuje Beograd u najgorim godinama s početka 90-ih i ako neko u budućim decenijama bude čitao tu knjigu, dobiće najautentičniji prikaz srpske prestonice onog doba. Valjarević je inače vrlo specifično i delikatno učen pisac, premda autodidakt. Njegova lektira je probrana, pažljivo čitana, što se u njegovom rukopisu, ko umije da vidi, veoma osjeti. On je bez sumnje jedan od najboljih pisaca čitave generacije. Kada se pojavi umjetnik kao što je Valjarević, to je čudo poput prirodnog fenomena.

Da li bi mogli govoriti o stilu, o specifičnom rukopisu ove generacije?

Vladan Bajčeta: Kada sam shvatio da generacijsku priču ovih pisaca neću moći tako lako obuhvatiti, onda sam počeo da uvezujem neke njihove zajedničke komponente. Kod njih, kao što rekoh, ima ostataka postmodernizma, ima neosentimentalističkih tendencija, kao upravo kod Valjarevića – i naročito u *Komu*. To je zapravo vrlo rijetka pojava u srpskoj književnosti uopšte, ta ponorna psihološka bliskost likova, prisutna, na primjer, kod Rastka Petrovića u njegovom romanu *Ljudi govore*. Zastupljen je i novi realizam, kod Vladimira Arsenijevića, recimo, ali i kod drugih koji *slikaju stvarnost* ne mareći pretjerano za „poetičke izume“, jer je stvarnost oko njih toliko dramatična da je naprosto treba samo što uvjerljivije zabilježiti. Oni ništa ne izmišljaju,

ne mistifikuju priče o izgubljenim pa nađenim rukopisima, ne prekopavaju po zgarištima Aleksandrijske biblioteke i ne pišu romane po arhitektonskim nacrtima i ukrštenim riječima, jer sve što vide oko sebe je toliko literarno fotogenično – kako bi to rekao njihov prethodnik Slobodan Selenić – i vrijedno je da se baš *takvo* prenese.

Kada bismo spomenuli pojam *žanr*, što bi on značio za ovu generaciju?

Vladan Bajčeta: Svakako da možemo govoriti i o žanrovskom romanu, kada je ova generacija u pitanju i dobar primjer je upravo Ćirićev *Hobo*. Ako je tranzicijsko vrijeme za ovu generaciju značilo i pojavu kriminala, koji je tada nadošao iznad uobičajene mjere, onda je opisivanje takve stvarnosti tražilo i adekvatnu žanrovsku formu. I dva ključna romana Veselina Markovića pripadaju žanrovskoj literaturi, u njegovom slučaju trileru ili mistrije. Najbolji naslov ovog pisca *Mi, različiti* više bi po nekom neutralnom čitalačkom doživljaju pripadao, recimo, skandinavskoj književnosti. Njegov stil nema neke naročite veze sa nacionalnom tradicijom, ali je ta priča, koja govori o tragičnim slučajnostima i granicama ljudskog saznanja, univerzalna. Uzevši sve u obzir, govorimo možda o stilski najraznolikijoj generaciji pisaca u novijoj historiji srpske književnosti.

Valjarević je vrlo specifično i delikatno učen pisac, premda autodidakt. Njegova lektira je probrana, pažljivo čitana, što se u njegovom rukopisu, ko umije da vidi, veoma osjeti. Jedan je od najboljih pisaca čitave generacije

Spomenuli ste Slobodana Selenića, o kojem ste relativno nedavno napisali prilično obimnu stvaralačku biografiju pod nazivom *Književnost s predumišljajem*. U kojem odnosu s njim i njegovom generacijom bi mogla stajati tranzicijska generacija srpske pisaca?

Vladan Bajčeta: Važno je reći da u trenutku kada tranzicijska generacija stupa na književnu scenu, nekoliko prethodnih naraštaja srpskih pisaca i dalje piše. Dakle, Slobodan Selenić je 1993. godine objavio svoj za života poslednji roman *Ubistvo s predumišljajem*, što je vjerovatno i njegov najbolji roman. Tu su početkom 90-ih na sceni Albahari, Petković, Basara i drugi, ali i njihovi prethodnici iz šezdesetih, sedamdesetih i osamdesetih godina: Pekić, Pavić, Dragosalav Mihailović... Očigledno je u usporedbi tih generacija da književnost starije epohe u odnosu na savremenu ima sasvim drugačiju društvenu ulogu. Literatura dvijehiljaditih sigurno više nije ono što je predstavljala šezdesetih i sedamdesetih godina XX vijeka.

Što bi to značilo?

Vladan Bajčeta: To su, prosto, društveni ili istorijski procesi: danas su važniji film i Holivud nego što bi to bila vrhunska literatura – tako je na globalnom nivou. I to nije samo pitanje kapitalističke ponude i potražnje, nego je u kulturalnom smislu slika postala važnija od teksta. Jedna interesantna knjiga na tu temu nosi naslov *Vreme biblioskopa* i govori o tome kako je došlo doba *knjiga za gledanje*. Drugo, ranije se pisalo *manje* u kvantitativnom pogledu i pisci su obazrivije i rijeđe publikovali svoja dela. Književnici bi ne tako davno objavili za života do usve desetak knjiga (uz izuzetak Borislava Pekića). Selenić je, na primjer, napisao šest romana i svaki od njih je vrhunsko djelo. Danas imate pisce sa po trideset knjiga i još su živi i u punoj snazi – hvala Bogu. Ali kao da su tek počeli...

Što je pri svemu tome zaista važno?

Vladan Bajčeta: Kada se podvuče crta nakon sto godina i kada posao obavi najstrože, majstorsko rešeto, od svake od književnih generacija ostane po nekoliko naslova. Važno je to da najbolji izdanci tranzicijske epohe nisu ništa slabiji od najboljih izdanaka prethodne generacije – važno je da najviši kvalitativni književni nivo u međuvremenu nije pao. Dakle, kada napokon preostanu sami vrhovi u potopu budućih stoljeća, onda će se jednog dana moći kazati: evo, ovde u ovoj eposi smo imali Valjarevićev *Komo*, imali smo zbirku priča *Razlike* Gorana Petrovića, ili *Pisca izdaleka* Vladana Matijevića – što nije ništa slabije od Selenićevog *Timor mortisa*, Kišovog *Peščanika* ili Pekićevog *Novog Jerusalima* – odnosno Basarine *Fame o biciklistima*, Petkovićeve *Sudbine i komentara* ili Albaharijevog *Geca i Majera*, koji će se ukazivati na istom književnoistorijskom horizontu. I pisci iz doba tranzicije imali su šta da kažu i rekli su to na način dostojan mjerila književne tradicije kojoj pripadaju.

Posljednji u grupi ovih pisaca, Igor Marojević, sa međunacionalnim temama, približava nas, čini se, Selenićevom historijskom opusu?

Vladan Bajčeta: Igor Marojević je pisac sa više lica, čije su teme protegnute od istorije Srbije i Crne Gore u Prvom i Drugom svjetskom ratu, do stvarnosti savremenog Beograda – a preko fikcije do stvarnosne proze. U romanu *Ostaci sveta* bavio se temom Jasenovca, uopšte temom zla i zločina u XX vijeku. Tih ključnih stotina stranica o Jasenovcu spada bez preterivanja u najbolje što je o toj temi napisano u savremenoj srpskoj književnosti. Otprilike u rangu *Upotrebe čoveka* Aleksandra Tišme. Marojević ima još jedan sjajan roman *Majčina ruka*, u kojem protagonista odlazi u iz Boke kotorske u Bačku (Vrbas), gdje istražuje porodičnu istoriju, živeći u kući svoje rodbine. Tu shvati da je njihova kuća oteta od vojvođanskih „Švaba“ i onda luta i odrasta, saznavajući šta se u stvari dogodilo. To je, u cjelini posmatrano, možda umjetnički najuspjeliji Marojevićev roman.

I kod Marojevića i kod Selenića su „mi i oni“ glavni junaci. Griješim li?

Vladan Bajčeta: U Selenićevom pretposljednem romanu, *Timor mortis*, to je zaista tako sa hrvatsko-srpskim odnosima, a djelimično i u *Ubistvu s predumišljajem*, ali Selenićevo glavno mjesto sukoba je tačka gdje se susreću građanska i nova proleterska klasa. S druge strane, ako se danas pogledaju tih njegovih šest zaista izvrsnih romana: *Memoari Pere bogalja*, *Pismo glava*, *Prijatelj sa Kosančićevog venca*, *Očevi i oci*, *Timor mortis* i *Ubistvo s predu-*

mišljajem, onda treba reći da su to sasvim različita djela, ali da sva ona, u nekom pogledu, čine jedan romansijerski ciklus. U vizuri aktualnih medija posmatrano, lako bi se mogla zamisliti televizijska serija snimljena po Selenićevim romanima: to su stvarne beogradske adrese, kojima se kreću njihovi junaci u nekoliko kvartova i po nekoliko ulica koje se doslovno ukrštaju. Od tih šest romana moglo bi se napraviti barem isto toliko epizoda u kojima bi osim aktuelnog protagoniste promicalo i nekoliko sporednih likova iz drugih romana – i obrnuto. To je sve jedan svijet, i ustvari to je Selenićev pokušaj da ispiše epopeju o propasti čitavog istorijski obeskorijenjenog društvenog sloja, čemu je kao pisac pristupio manje ambiciozno nego, recimo, Borislav Pekić. Ali je ta epopeja kod Selenića, sa umjetničke strane posmatrano, daleko bolje ispala.

Još 1987. Selenić govori da „Jugoslovene drži zajedno još samo strah od načina na koji bi se Jugoslavija raspadala“, a 1993. kaže: „Ako danas zarate Rusija i Ukrajina, sledeći blistavi primjer Srba i Hrvata, smak sveta prestaje da bude tema profetskog predskazanja.“ Kako to strašno zvuči iz naše perspektive

Čini se kao da se Selenićeva literatura pekla na stomaku politike?

Vladan Bajčeta: Selenić je odrastao u krilu građanske porodice. Njegov otac Sava bio je direktor prve privatne gimnazije, a njegova majka bila je prosvetni radnik. Oni su pripadali tzv. predratnim lijevim liberalima i vjerovatno će zbog toga njegov otac kasnije i stradati. Važno je da Selenić nakon rata, paradoksalno, nije pripadao ni poraženoj ni pobjedničkoj strani. Ili, nosio je u sebi nešto od objiju tih strana. Bio je okružen pobjednicima: Bogdanka Seka Podunavac, ugledni partijski kadar, bila je njegova bliska rođaka, čak su jedno vrijeme stanovali zajedno. Sa druge strane, dolazio je iz porodice koja je doslovno obezglavljena iz političkih razloga. Ključno je da u Selenićevim romanima ne postoji nijedna misao, ni riječ pristranosti prema jednoj ili drugoj strani, što nije baš čest slučaj u novijoj srpskoj književnosti, koja gaji isuviše stereotipa o *jednima i drugima* – ma koja podjela u konkretnom djelu bila tematizovana. Takva vrsta pristranosti ne može da dâ dobru literaturu i to je jedan od odgovora na pitanje zašto je Selenić tako velik autor. Selenića

je od ideologije sačuvao njegov *instinkt* rođenog pisca: on naprosto zna da ne smije nekog svog junaka da *mrzi*, ma kakvu etičku osudu taj lik zavrijeđivao. Sve može da bude – nerijetko i jeste – ideologija, jedino dobra književnost to nipošto ne smije i ne može da bude. Esencija istinskog života – ili ako hoćemo tragičke objektivnosti – sadržana je u pravoj književnosti. Zato se Selenićevo *Ubistvo s predumišljajem* čita kao što se čita Tolstojev *Rat i mir* ili Manov *Čarobni breg*.

Što je trauma Selenićevog života?

Vladan Bajčeta: Trauma Selenićevog života nije toliko radikalna i opsesivno tematizovana promjena društveno-političkog poretka, koliko je to konkretan datum: 6. april 1941. i nacističko bombardovanje Beograda. Budući pisac u tom trenutku ima 8 godina i gleda po ulici mrtve, ranjene i sav užas koji se tada desio i dešavao se nadalje nekoliko godina. „Da nije bilo 6. aprila bili bismo drugačiji“, piše kasnije Selenić u jednom svom izvanrednom opisu kobnog jutra, koji će retuširan ući i u roman *Timor mortis*. Osim toga, Selenić tada poslednji put vidi svog oca, koji bježi u Rumu, svoj rodni kraj, gdje ga zarobljavaju Nijemci i gdje je kasnije ubijen – pri čemu ostaje nejasno da li od njemačke ili partizanske ruke. Selenić će cijelog života tragati za sudbinom svoga oca i okolnostima njegove smrti, da na kraju ipak ne razriješi tu zagonetku. Uviđajući pritom šta se 80-ih i 90-ih godina u Jugoslaviji sprema, okončao je u nekom vidu teškog pesimizma...

Zašto?

Vladan Bajčeta: Zato što je gledao nove krvave ratove i obistinjenje vlastitih mračnih predviđanja. Još 1987. on je govorio da „Jugoslovene drži zajedno još samo strah od načina na koji bi se Jugoslavija raspadala“. Čak na jednom mjestu, 1993. godine, kaže: „Ako danas zarate Rusija i Ukrajina, sledeći blistavi primjer Srba i Hrvata, smak sveta prestaje da bude tema profetskog predskazanja.“ Kako to strašno zvuči iz naše perspektive. Spoznaja o tome šta se iza brda valja, pored svih užasa u Jugoslaviji i rušenje posljednjeg utočišta vjere u bazično ljudski dobro, nagrizli su posljednje godine Selenićevog života i vjerovatno ga odveli u prevremenu smrt.

U vašoj knjizi o Slobodanu Seleniću kao da se sljubila detektivska potraga za piscem, trenutak tragedije svijeta i, izvan svake patetike, biblijski sudar dobra i zla.

Vladan Bajčeta: Knjigu o Slobodanu Seleniću počeo sam pisati kada je krenuo rat u Ukrajini, a kasnije i ostali svjetski sukobi redom, i od tada se svaki dan budim isključivo sa vijestima o novim hekatombama i neprekidnim užasima širom planete. Nadam se da je danas – ako to smijem reći – u meni ostalo ipak malo više optimizma nego u piscu Slobodanu Seleniću, u trenutku kada se oko njega takođe rušio čitav jedan svijet. U svakom slučaju, sa nekom vrstom istanjenosti, ali i dalje čvrste nade želio sam da što bolje shvatim piščevu stvaralačku i ljudsku sudbinu, kao i da adekvatno razumijem njegova djela i podsjetim javnost na značaj opusa koji nesumnjivo predstavlja vrhunski domet srpske književnosti, ali i veliko upozorenje na opasnost od vatre sa kojom se čovjek neprestano igra.

Možda će svijet tako i opstati – moj još uvijek opstaje – ako budemo radili kao da, uprkos svemu, vjerujemo da se nećemo survati u ambis.

БЕОГРАД КАО СВЈЕТИОНИК

БЕОГРАДСКИ
ИЗГРЕВИ

Није ми успело ни да будем Београђанин из прека, попут Владимира Велмар-Јанковића, упркос томе што сам у њему провео шест година школовања и што сам у два наврата покушавао да се у њему скрасим; 1991. и 1995, када је почело моје дефинитивно избеглиштво. Ипак, побројани покушаји су допринели да ми Београд буде ближи од свих других градова, попут болног сећања на лакомислену романсу

пише: **Мирко Демић**

Из дубине свог настајања Београд сваки час супротставља неку заслугу или предност свима својим слабостима. Из због тог непрестаног пребијања заслуге и греха стално вреба понека загонетка и недоумица на онога који није на све то навикао. Тако у архитектури, споља, тако у срцу човека, изнутра.

Владимир Велмар-Јанковић

Не, не путује човек по свету из обести, већ се надноси над стварне и измишљене градове; не ходачисти истинским и изабраним завичајима, него опипава сопствену кожу на бради или по надланицама, огледа се у избледелим успоменама, рије по својој крвавој нутрини и окапа над порозним сећањима.

Што више путујем, све чешће хватам себе у чуђењу у каквим све забитима човек пристаје да живи и успут та места надмено назива својим завичајима. Уз то је готов да их брани по цену живота. Из те силне љубави, ваљда, ниче и зри тежња да се из њих заувек побегне, да се отуда врати ту одакле се „отело“ у свет, и уместо плодотворног семена – оставило кости.

У својим путописним белешкама (заправо, у својим „туђевањима“)

најмање говорим о местима у која идем, на којима се налазим, а више о онима одакле сам кренуо, која ме вуку уназад, као неподигнута сидра.

Само Београд изузимам из овог несагласја. Једино се он издаје за оног који се налази на идеалним координатама.

Познато је да градове не чине само зграде и његови становници, већ вишевековни симболички потенцијал који из њих изгревају. Константујем ово, упркос истини да ниједан од градова у којима сам живео и кроз које сам пролазио – није био мој.

Сваки од њих је на свој начин надмен, хладан и стран, само Београд још увек зачишава и маше оним што ми је некад наговештавао, а никад није дао. Он и даље стоји надхват руку, близак а недосегнут, сија у овој помрачини попут усамљене, иако давно угашене звезде и греје устрепталу душу.

Сваки пут кад му ходочастим чини ми се да идем ка најудаљенијој тачки глоба – а истовремено осећам да сам једино у њему на своме, као кад бих прешао из једне у другу собу. У њему се налази нешто што је одувек моје, иако ми не припада.

Под његовим окриљем су се збиле прве иницијације и рађале нове фрустрације. Усред оноликог људског мравињака, тек сам у њему сусрео себе, остављеног на ветрометини, у срцу суровог поретка војног интерната и њему својствене стеге.

И данас у њега путујем како бих боље видео оно што је било моје или се мојим могло звати. Походим га, не бих ли у њему набасо на онај лотос чије кушавање поспешује трајан заборав стварног и изабраног завичаја, мојих несрећних Лотофага.

Нема сумње да је у избору Београда за место школовања било и несвесних подстицаја, али и потврда мутне тежње ка ексклузивитету; другари из моје генерације изабрали су нашем завичају ближе градове и школе, док сам ја отишао најдаље. Можда и предалеко.

Не, нисам дошао у њега како бих га покорио – како би помислили аутохтони Београђани (отуда су у памћење дубоко урезани графити које сам прве прочитао на његовим зидовима, тврдећи да „Београд припада Београђанима“) – већ да му се предам и препустим како би ме заштитио и узнео, како би ме обратио и преобразио. (Ови „староседелачки“ графити су ми се дубље урезали у памћење него они који су позивали, рецимо, на читање песама Бранка Миљковића.)

Ауторима те неочекиване искључивости, која ми се обраћала са београдских зидова, нисам могао да супротставим део породичне

историје, јер је тада нисам знао. Она говори о далеком претку, Мирославу Демићу, рођеном 1878. године и његовој погибији.

Те 1914. он носи чин капетана Аустроугарске армаде. Командир је 7. чете 2. батаљона 18. чешке пјешадијске регименте, распоређене у рејону села Фојница, код Гацка. Када је 10. августа 1914. године добио наређење да са својом јединицом треба да нападне Црногорску војску – Мирослав је у селу Шипачну пуцао себи у главу (или у срце), не желећи да удари на браћу. Овај податак се може наћи у дневнику Бохумила Паздерке, официра 18. чешке пјешадијске регименте. Поред наведеног, стоји и то да је капетан Демић истог дана сахрањен у селу Фојница и да представља прву жртву 18. чешке пјешадијске регименте у Првом светском рату.

У покушају да нађем његов гроб, сазнао сам да су у поменутом селу гробови „двојице Аустријанца“, од којих је један од њих (Мирослављев!) бетонирани за потребе школског игралишта.

– Да ли би ова породична прича коснула тог аутохотног Београђанина? – питам се.

– Наравно да не би. Он је од оних којима изузеци потврђују правило – одговарам.

Моја дечачка осетљивост је у раним годинама доживела челни судар са суровошћу војничког запта. У том караказану вршила се филтрација каквоће „дечјег материјала“, поткресивали се младари адолесцентске пргавости и бунта, стицала трпељивост и спремност на прихватање тегобног јарма дисциплине. Успут, као на длану сам имао увид у палету различитости; националне, регионалне, језичке и менталитетске. Пүсти југословенски Вавилон.

На том испиту издржљивости нису отпадали најгори, већ нервници, танане конституције, размажени синови и они кратког фитиља, а пре свих – тврдоглави и неукротиви духови.

У том Београду ме нису чекали страхови и стрепње, већ борбе са демонима које сам донео са собом. До доласка, према њему сам гајио само бајковите и мутне наслуте, нејасне жеље и страсне дрхтавице, попут свег оног завичајног света који, иако то није умео да вербализује, у Београду сматрао својим Јерусалимом.

Гледајући из даљина, Београд уме да исијава чудесним сјајем.

Калемегдан, којег сам често походио, није био „брег за размишљање“, на начин како је о његовој изазовности митомански спекулисао један други дођош, Владимир Велмар-Јанковић, већ пре – брег за туговање. Њему припадају моји болови за завичајем и жал за најближима, који до тад као да нису постојали. А та туга, парадоксално, уздисала је за завичајем из којег сам свим дечачким срцем желео да побегнем. Носталгија се јављала приликом погледа са Калемегдана ка залазећем Сунцу, тамо преко Саве и Новог Београда, преко Срема, у вечиту измаглицу.

Поглед са његове тврђаве зачудан је и онда кад се са њега ништа и нико не види.

У Београд сам ушао стидно и на прстима, у жељи да се склоним. То је било оно животно доба у коме се још верује да спасење зри у будућности.

Добра је околност што се нисам скрасио у њему, упркос неуспелим покушајима. Овако, нема опасности да га унизи рутина живљења и

немогућност да се ствари и догађаји виде са дистанце. Тешим се да се изнутра увек види мање. Тако настојим да трајно сачувам део његовог сјаја.

И данас у њега улазим са уверењем да обмањујем све, па и себе. Уобразио сам да сви мисле да му долазим у госте, а ја му се, заправо, сваки пут враћам. Угошћавам госта у себи. Све ми је познато и блиско, и онда кад сам по први пут у неком од његових делова. Међу његовим зидинама се не губим и онда кад не знам где сам.

Налик сам успелом фалсификату. На први поглед амбициозан, одлучан да се ни по коју цену не вратим у завичај, подвргавао сам се правилима, али тврдо решен да се једног дана извучем из канџи војничке стеге. Тај положај ме је, природно, навео ка стварању паралелних светова, као богомданог одушка.

Претходно прочитавши *Феноменологију духа*, на часу предмета названог *Друштвено-политички систем* стао сам у „одбрану“ Хегела; усхићен, мало шта разумевајући, дао сам себи право да пред читавим одељењем станем на страну прокаженог филозофа. Наш професор је за њега тврдио да је „дубио на глави“, све док га Маркс није окренуо и осовио на ноге.

Због тога сам први и једини пут на крају године зарадио слабу оцену. Пропао ми је распуст, пошто сам морао да се од куће вратим раније ради поправног испита. Пре тога, побуна у мени је расла све више, тако да сам тражио да се формира комисија и испита ме. То је био удар на професоров ауторитет, па сам и пред комисијом поклекнуо (на питању специфичности јапанске економије). Комисијом је, дабоме, руководио дотични професор, заставник по чину.

Слабу оцену сам, наравно, током лета „поправио“, набубавши професореве „дијалектичко-материјалистичке“ монологе, али ми управа није дозволила да се вратим кући. Дане до почетка нове школске године провео сам у даноноћном читању романа које сам узимао из библиотеке „Ђука Динић“, која се налазила у непосредној близини школе.

Опонашајући и тадашњи музички новоталасни бунт, нашао сам се, а да то нисам знао, у предворју литературе. Испоставило се да ми од руке иде срицање текстова који би се, рачунао сам, кад једном оформим бенд, дали и одсвирати.

Интерес за литературу увећавао се из прикривене побуне, из немог протеста против наредби тадашњег начелника класе, против кога сам срочио немуште стихове и певао их уз тандркаву гитарску пратњу.

Тако је почело са том књижевном заразом и до дана данашњег не престаје.

Мом комичном бунтовништву ишла је у корист и прва „смртоносна“ заљубљеност у једну Панчевку – која је, дабоме, имала момка. Та мађија унела је у мој живот релативност сваке амбиције и сваке заблуде. Писање љубавних писама, читање књига и слушање музике узело је „данак“ науштрб мојих „војених наука“. До тад добар и вредан ученик, полугодиште је окончао са неколико слабих оцена. Оне су до краја школске године поправљене, али се више никада није вратила пређашња ученичка амбиција. Мимо тога указивао се други, до тад непознат свет. Копрена је скинута. Доба невиности прошло.

– Ах, постоји ли инструмент који би био кадар да измери утицај

Силвије Кристл из филма *Емануела* (1981) на еротски живот једног збуњеног гимназијалца?! – То се увек питам, присећајући се свог опесивног филмофилства током првих година школовања.

Из тог времена сачувано је неколико фотографија мог одељења из Војне гимназије. Готово на свакој од њих у руци или под пазухом држим књигу, као надмена, и намерна, илустрација „другачијости“. Тиме као да сам покушавао повући демаркацију од учмалости гимназијске рутине и неповратно се тровати лелујавим световима из литературе.

Тада сам са страшћу куповао *Књижевне новине* и *Књижевну реч*. Мислио сам да се тако учи списатељском занату. Неколико година касније, та ме је страст у Академији одвела пред партијску комисију одељења, иако нисам био њен члан.

У то доба, из броја у број, *Књижевна реч* је објављивала преводе графита исписаних по Берлинском зиду. Читао сам их својим колегама и, на основу њихових реакција, дошао на идеју да направим зидне новине. Наишао сам на њихово одобравање, па сам сачинио избор и, уз помоћ неколицине другара, латио се посла. Читава позадина зидних новина била је сачињена од стилизованих цигли (ваљда и по узору на онај чувени албум Пинк Флојда), а на њима, у неред, различитим рукописима, исписали смо графите. Зидне новине су биле веома читане – а цигла из зида „извађена“.

Међутим, једне вечери у заједнички дневни боравак бануо је официр задужен за „морално-политички рад“, држећи у руци на неколико делова поцепане наше зидне новине. (Дабоме, у великим системима, попут војске, увек има неко ко је стално будан. Чак толико да бунца усред своје будности.)

Питао је: „Ко је ово урадио?“ Ми смо се згледали. Није било друге – устао сам и признао „кривицу“. У своју муцаву одбрану наводио сам извор из којег сам графите преузео. Од све његове галаме могла се назрети мантра како непријатељ међу нама никад не мирује. Дао је задатак партијској организацији да „размотри мој случај“. Тада сам се уплашио ко никад пре. Како од тог официра, тако и од непријатеља у себи, за кога нисам знао да постоји; понајвише – од родитеља, уколико сазнају за ово.

Партијска организација састављена од неколико колега морала је да се састане и „заузме став“. Показао сам им новине које су се легално продавале на београдским киосцима и таксативно предочио сваки преузети графит. Они су слегали раменима и написали извештај, стајући на мою страну. На томе се све и завршило.

Београд је, такође, родно место мојих првих „озбиљних“ литерарних покушаја. По узору на *Сеобе* и *Корене*, свој први списатељски „пројекат“ назвао сам амбициозно – *Шавови*. Данас се то чини као надобудно бунцање, али и као слепачка антиципација већине мојих будућих литерарних пропламсаја.

У то време нисам слутио да сам тиме ударио темељ свог аутопетичког *вјеруу* којег сам интерно назвао – „прозом кратког даха“. У њој тек што сам био одмакао од афоризма. Оно што је из тих покушаја претекло до данас јесте уверење да је распарчани свет несастављив, јер је незнано кад је Творцу испао из руку и разбио се у парампарчад, тако да нам је преостало да доживотно скупљамо пасусе-отпатке и изнова састављамо разбијени свет.

Био сам налик несигурном пливачу који, у страху да ће му понестати ваздуха, панично подиже главу из воде након свака два-три замаха издиже главу и звера око себе не би ли догледао обалу. Спочетка сам био фрустриран својом немоћи да испишем једну крлежијанску или, после, пекићевску реченицу од неколико страница, и даље се не мирећи фактом да је свет одавно уситњен и дефрагментизован.

Нема тог лепка, као ни конца који би крпице мојих текстова спојио у компактно сабијену тканицу или ћилим, да би он, у налету надахнућа, био кадар и да полети. Све до данас штампам текстуалне пачворке до којих наше славно читање превише не мари.

А када је о Београду реч, ко би сравнио претенциозност Велмар-Јанковића и лежерност исказа Александра Дерока. То је само још један доказ да се о граду може сведочити на много начина и под различитом температуром.

Нисам постао „човек београдске животне оријентације“ (В. В. Ј.), али сам разумео његово помињање београдског „купања у ширинама и ведринама“, као израза типичне пречанске митоманије. С друге стране, разумевао сам и Дерокову констатацију да „није лако бити прави стари Београђанин“, као терет друге врсте повлашћености.

Није ми успело ни да будем Београђанин из прека, попут Владимира Велмар-Јанковића, упркос томе што сам у њему провео шест година школовања и што сам у два наврата покушавао да се у њему скрасим; 1991. и 1995. када је почело моје дефинитивно избеглиштво. Ипак, побројани покушаји су допринели да ми Београд буде ближи од свих других градова, попут болног сећања на лакомислену романсу.

„Данас свака будала мисли да је Београђанин“, каже песник. Међутим, будала је и кад мисли да није. Заправо, пред Београдом у сваком случају испаднеш будала.

Београд не би био оно што јесте да му нисмо приписали и оно што он није. Бар нама са периферије којима је био светионик, којима је већи и лепши него што је у такозваној стварности.

Београду свако од нас доноси нешто што само њему припада, иако није његово.

По свему наведеном – испада да сам му близак. Но, није тако. И даље у себи чујем загонетног Шапача који ме у свакој (додуше, све ређо) егзалтацији опомиње да никад до краја нисам припадао ни Њему ни Другима.

У мени је већ одавно уврежен рефлекс опреза од упадања у замку безрезервног припадања. Чак и Београду.

Али, кад сам први пут чуо заједничке п(ј)есме *Ми смо се срушили нама* и *Воз Влак* Нине Бајсић и „Краља Чачка“ – сит сам се исплакао. Не зато што сам се идентификовао са свакодневним рушевинама и што сам некоћ и сâм понешто написао о том злосрећном филиплатиновићевском влаковозу, већ што сам био тронут срећним спојем загребачке језичке сензуалности и београдске поетичне луцидности. Само ми је прошло кроз главу: Боже, који смо ми лудаци?!

Међутим, и после свега не да ми мира костатација Штефана Цвајга: „Човеку је потребна нека стабилна тачка са које ће странствовати и којој ће се увек враћати“.

Ја сам ту тачку, канда, пронашао у Београду.

2025.

**СРБИ ИЗ ХРВАТСКЕ У КОЛОНИЗАЦИЈИ ВОЈВОДИНЕ (1921. – 1941.)
– ФРАГМЕНТИ ЖИВОТА И СУДБИНА (7)**

СУКОБИ И ПОДМЕТАЊА

Председник општине Јован Бараћ је био од избора 1927. године до јесени 1935. године када је смењен и кроз његову каријеру у новом селу могуће је пратити и развитак насеља, материјално стање, политичке и друштвене односе, дезорганизованост и недовољну бригу државе за колонијску популацију, као и проблеме са којима су се сусретали по пресељењу из динарских крајева Краљевине Југославије у Банат

пише: **Милан Мицић**

Јован – Јоцо Бараћ родио се у Мекињару код Удбине. У Првом светском рату био је добровољац српске војске, а по рату један од кључних људи у формирању и обликовању највећег добровољачког насеља у Краљевини Југославији – Банатског Карађорђево у којем су од 1.026 породица надели земљом из Лике потицале 682 породице.¹

У новом насељу Јован Бараћ био је председник општине, председник Школског одбора, председник Фонда сиромашних ђака, стајао је на челу Прве аграрне заједнице, био један од водећих људи Демократске странке а од 1924. године Самосталне демократске странке.² Јован Бараћ био је активан и у Српској православној црквеној општини Банатско Карађорђево. На скупштини Српске православне црквене општине од 17. августа 1924. године изабран је за подпредседника Српске православне црквене општине.³ На седници Црквеног одбора

од 31. јануара 1926. године био је у групи изабраних одборника која је одређена да прикупља прилоге за градњу храма у селу.⁴ Колонисти су 1926. године свештеника Светозара Зорића из Лике довели у своје село; 1928. године једну стару велепоседничку зграду у селу оспособили су за храм, али нису успели да изграде цркву до немачке окупације Баната 1941. године.⁵

Председник општине Јоцо је био од избора 1927. године до јесени 1935. године када је смењен и кроз његову политичку каријеру у новом селу могуће је пратити и развитак насеља, његово материјално стање, политичке и друштвене односе, дезорганизованост и половичну и недовољну бригу државе за колонијску популацију, као и проблеме са којима су се сусретали по пресељењу из динарских крајева Краљевине Југославије у Банат.

Велики проблем за досељенике било је питање обезбеђења питке воде, као и заштита од подземних вода. „Ми имамо један и то доста слаб артешки бунар. Око истог је стално десетак жена и деце. Дешава се да се и по сат времена мора чекати. Но, зими су људи слабо и оскудно обучени. Министар здравља у Новом Саду обећао је бушење једног дубоког артешког бунара, али до данас га још нисмо добили“, 10. децембра 1929. године писао је Јован Бараћ Управном одељењу Дунавске бановине у Новом Саду.⁶ Из писма је видљиво лоше материјално стање досељеника који немају адекватну зимску одећу, али и чињеница да је једини артешки бунар у колонији био и средиште друштвеног живота, поготово жена које се ван својих кућа нису превише кретале. Први нови артерски бунар ископан је 1930. године, а бројна колонија добила је до 1935. године укупно 11 артешких бунара.⁷

У истом допису Јован Бараћ истакао је и проблем подземних вода у атару новог банатског насеља и узроке честог плављења што је материјално упропаштавало колонисте који су били изразито сиромашни:

„Земља која нам је додељена већим делом је подводна и пати од унутрашњих вода. Канале је одржавао спахија, али је 1922. године

¹ Милан Мицић, *Искушење – живети у колонији*, Банатско Карађорђево 2008, 23

² М. Мицић, н.д., 73, 78, 107, 123

³ Душан Гутеша, Прилози проучавању црквеног живота у Банатском Карађорђевоу у првој деценији постојања, *Карађорђевачко столеће књ. 1*, Банатско Карађорђево 2022, 58

⁴ *Летопис парохије у Банатском Карађорђевоу 1926–1940*

⁵ Милан Мицић, *Трагање за егзистенцијом, Житиште – Банатско Карађорђево*, 2015, 81–85

⁶ Архив Војводине (у даљем тексту: АВ), *Пољопривредно одељење Дунавске бановине (1929–1941) 126/3 а. ј. 10 833/930*

⁷ АВ, *Савез аграрних заједница за Банат, ф. 119, к. 48 Банатско Карађорђево*.

сопственик однео машине па не можемо да отпремимо унутрашње воде које нам сваке године плаве пар хиљада јутара земље. Године 1924. инжињер министарства пољопривреде и вода премерио нам је део хатара и обећао да ће нас оспособити за одбрану од унутрашњих вода. Од тог доба ништа није учињено.⁸ Као председник општине (кнез) Јоцо Бараћ се сусрео и са великом поплавом која је задесила банатска села 1932. године. На седници општинског одбора од 24. марта 1932. године обавестио је присутне да „вода надире у наш атар из територија и то: Јанковог Моста, Бан. Душановца, Меленаца, Честерега, Александрова, Молина, Тобе, Нове Црње, Торде и Срп. Итебеја“. Јоцо је известио да се сусрео са шефом хидротехничког одељења Среза Јашом Томићем који је рекао да је „једино решење пребацивање воде у Бегеј“ и да ће „учинити представку Краљевској банској управи за хитну новчану помоћ ради набавке мотора и оправку пумпе Чеконића и стављање исте у погон“. Поменути инжињер предложио је оснивање водне задруге од заинтересованих општина „да би се пумпањем исушивали атари истих, као и нашег села“.⁹ На седници општинског одбора 30. јануара 1932. године Јован је предложио да се набаве бетонске цеви за подизање мостова, прелаза и пропуста у колонији која је имала проблема са подземним водама.¹⁰ 23. августа 1933. године колонистичка села Александрово и Банатско Карађорђево основала су водну задругу Александрово – Банатско Карађорђево решавајући на тај начин проблем плављења и подземних вода.¹¹

Колонисти су 1926. године свештеника Светозара Зорића из Лике довели у своје село; 1928. године једну стару велепоседничку зграду у селу оспособили су за храм, али нису успели да изграде цркву до окупације

У свим сегментима живота учествовао је Јован јер је низ радњи требало извршити приликом колонизације да би ново насеље личило на друга банатска села. Године 1928. у селу је подигнута прва школска зграда од материјала од порушених зграда са оближњег Шар мајура. Пошто је било много деце у колонији закупљиване су приватне куће

као школски простор, а од 1933. године Јован као председник општине и Школског одбора кренуо је у активности да се изгради нова школска зграда. Он је стајао на челу Грађевинског одбора и зграда са 4 учионице и 2 учитељска стана дата је на употребу у јесен 1937. године када је он био увелико смењен са места председника општине.¹² Премеравања атара новог насеља општина Банатско Карађоршево извршила је 1928. године. На седници општинског одбора од 30. јануара 1932. године, Јован је навео да је по „наређењу надлежне власти у 1928. години извршено омеђавање атара са издатцима у ту сврху од 4.660,00 динара“.¹³

Кључно питање за досељенике у Банату била је подела земље. Јоцо Бараћ, као председник општине, био је у блиском контакту са аграрном администрацијом у Великом Бечкерек (Петровграду од 1935. године). Јован је упутио допис Среском начелству Јаши Томићу 30. јануара 1932. године којим је описао материјално стање насељеника и њихову борбу за егзистенцију: „Сви насељеници живе овде као и остала сиротиња која је добила земљу путем аграрне реформе те се не може приметити да је неко богатог стања или да располаже каквом већом посебном земљом.“¹⁴ „Многи су током године 2-3 пута добијали и губили земљу“ навео је Јоцо 2. маја 1929. године у допису администрацији Београдске области описујући егзистенцијалну несигурност колониста услед рада аграрне администрације и недефинисаног статуса колониста.¹⁵

У новом насељу 30-их година 20. века дошло је до наглог демографског скока и породице су биле бројне тако да је постојала снажна потреба за доделом земљишног додатка. Јован је 21. децембра 1934. године упутио писмо Управном одељењу Дунавске бановине у којем је изнео материјално стање колониста и предложио доделу земљишног додатка: „Пошто у општини постоји велики број добровољаца, колониста и аутоколониста надељених са слабом земљом, јер су по закону морали прихватити било какву земљу – тако да је та иста највећим делом 4 и 5 класе са ког надељеног земљишта, и поред највећег труда немају ни толико прихода колико износе дажбине са исте земље, те молимо да се наведена одлука у потпуности изврши и на тај начин дошло би се до нових површина земље бољег квалитета те би се појединцима тако земља могла променити и доделити један део бољег и један слабијег квалитета. Међу осталима има приличан број таквих породица које по закону немају право на добровољачки додаток, али у кући имају 3-4 одрасла сина ожењена или за женидбу и таквој породици апсолутно је немогуће живети и оснивати кућу на 8 јутара. Амбулантна комисија је сасвим демократски и у споразуму са општином да од свих ненасељених надељеника – добровољаца добра земља се промени за слабију земљу насељених досељеника како би се оним насељеним осигурала будућност.“¹⁶

29. децембра 1934. године, осам дана после писма Јована Бараћа, Управном одељењу Дунавске бановине написано је писмо из Банатског

8 АВ, ф. 126/3 а. ј. 10 833/930

9 Историјски архив Зрењанин (у даљем тексту: ИАЗ), Записници општинског одбора 1932. године

10 ИАЗ, Записници општинског одбора 1932. године

11 АВ, Водна задруга Александрово – Банатско Карађорђево (1933 – 1939), ф. 140, а. ј. 4

12 АВ, Просветно одељење Дунавске бановине (1929 – 1941) ф. 126/4 а. ј. 31 017/935

13 ИАЗ, Записници општинског одбора 1932. године

14 АВ, ф. 126/3 2699/932

15 АВ, ф. Београдске области, 113 а. ј. 8288/929

16 АВ, ф. Управно одељење Дунавске бановине (1929 – 1941) 126/2 а. ј. 840/935

Карађорђева у којем се наводи да се „земља око поноћи дели“. У писму су се налазиле тешке оптужбе на рачун аграрне администрације из Великог Бечкерека и председника општине Јована Бараћа:

„Од добровољаца земљу одузимају и другим лицима је дају који долазе из Америке, и другима који су виђени. То је знак трговине, а имаде доста младића којим су дали по 3-4 ланца земље, а још нису ни војној дужности удовољили. Још имаде доста издатих уверења који нису населили, дата им уверења да су населили, а они се не мисле населити.“¹⁷

Пренасељеност у колонији, оскудан живот, недостатак земље и борба да се до земље дође, утицали су на појаву напетости у колонији што је праћено унутрашњим сукобима које су појачавали партијски сукоби што је и довело до разрешења Јована Бараћа као председника општине октобра 1935. године. 23. октобра 1935. године Јован је разрешен дужности председника општине Банатско Карађорђево одлуком КБУ Дунавске бановине. Месна организација Савеза ратних добровољаца упутила је 23. новембра 1935. године писмо бану Дунавске бановине где је навела низ неправилних радњи, по виђењу ове организације, које су се дешавале у општини Банатско Карађорђево под водством Јована Бараћа.

**У допису Јован Бараћ
истакао је и проблем
подземних вода у атару
новог банатског насеља и
узроке честог плављења
што је материјално
упропаштавало колонисте
који су били изразито
сиромашни**

„Слабо вршио наплату јавних дажбина. Било је утврђено општинског пореза 180.000 динара, а наплаћено је 50.000. Ниједно дуговање општина није исплатила све док општина није била утужена судским путем. Није наплаћивао пашњак унапред, него је издавао пашњак без претходне наплате. Ова општина добила је расне бикове по 2-3 пута али су они пропали. Пошто општина сваке године продаје од пашњака 100 јутара да се види ђе је новац. Пошто се убира на пијаци сваког петка трошарина која је најмање 150 до 200 динара да се види ђе су утрошене паре јер на пијаци ништа није урађено него увек неке развалине и неки бездани на њој. Општина је траву на седам јутара посијала па је

допустила да пропадне сијено. Одузимали су земљу добровољцима па траже порез од оних од кога су одузимали“.¹⁸

Разрешење Јоце Бараћа није довело одмах до његове смене. Његови противници из Месне организације Савеза ратних добровољаца Југославије 23. новембра 1935. године су се жалили да Јоцо Бараћ „иде од бирта до бирта и хвали се како му не може нико ништа док је посланик Дошен. То може бити од великих последица за разрачунавање међу многима“ истичући да се Јоцо позивао јавно на заштиту од стране посланика *самосталаца* Дошена.¹⁹

**Пренасељеност у колонији,
оскудан живот, недостатак
земље и борба да се до
земље дође, утицали су
на појаву напетости што
је праћено сукобима што
је и довело до разрешења
Бараћа**

Јоцо Бараћ као човек од имена, угледа и утицаја дружио се и посећивао са образованим људима који су дошли у село. Општински бележник Светозар Кикић био је у анонимној дојави од 29. децембра 1934. године оптужен за антидржавно и непатриотско понашање. Ова пријава говори о стању духова међу колонизованим ратним добровољцима у Војводини после убиства Краља Александра 9. октобра 1934. године. Анонимни достављач навео је да „од када је његово Величанство погинуло он прави весела, отвара радио кад свира мађарска химна. Када га је општински пандур Мишко Саватовић опоменуо, он је одговорио: Краљ је погинуо сада нема ко да вас штити.“ „Општински бележник Кикић навео је 1. фебруара 1935. године у своју одбрану, између осталог, да се у стану састајао са др Андријом Херцогом и председником општине Јованом Бараћем“. Анонимни достављач такође је 29. децембра 1934. године навео да шеф аграрног уреда и председник општине „дођу у стан бележника и ту лумпују целу ноћ.“ Јован Бараћ на ту доставу је одговорио да „председник амбулантне комисије г Чеховић, нити бележник Чикић не пију те није могло бити никаквих лумперајки у бележниковом стану.“²⁰ Тако су лекар, општински бележник и председник општине Јоцо Бараћ били део танког грађанског слоја који се у новом насељу Банатско Карађорђево појавио у другој деценији колонизације.

¹⁷ АВ, ф. 126/2 а. ј. 840/935

¹⁸ АВ, ф. 126/2 а. ј. 1914/937

¹⁹ АВ, ф. 126/2 а. ј. 1914/937

²⁰ АВ, ф. 126/2 а. ј. 840/935

SRPSKO-PRAVOSLAVNA GROBLJA NA KORDUNU UCRTANA NA KATASTARSKE KARTE HABSURŠKE MONARHIJE IZ 1862. GODINE

NAŠA GROBLJA NA KORDUNU

Cilj istraživanja je bio da se shvati na kojim mjestima su nastajala groblja i da kroz popis ona ostanu u trajnoj memoriji naroda na Kordunu. Obuhvaćeno je područje današnjih gradova i općina na Kordunu gdje žive pravoslavni Srbi: gradovi Karlovac i Slunj, te općine Krnjak, Vojnić, Gvozd, Rakovica, Cetingrad, Barilović i vrlo mali dijelovi općina Topusko i Tounj

PIŠE: Darko Gojković

Autor ovog istraživanja je uz pomoć katastarskih karata Habsburške Monarhije iz 1862. godine sastavio popis srpsko-pravoslavnih groblja na Kordunu. Ovaj rad se temelji između ostalog i na terenskom obilasku navedenih lokacija. Cjelokupni popis od evidentiranih 255 groblja bit će prezentiran drugom prilikom. Ovo su zaključci proizašli iz terenskih obilazaka i popisivanja stanja na terenu. Cilj istraživanja je bio da se shvati na kojim mjestima su nastajala groblja i da kroz popis ona ostanu u trajnoj memoriji naroda na Kordunu. S obzirom na to da se većina tih starih grobnih parcela nalazi u blizini recentnih groblja i da na njima više nema ukopa, uglavnom su obrasla šumom. Narod Korduna može se ponositi sa činjenicom da njihovi preci počivaju u miru Božjem preko 300 godina s obzirom na to da do danas nije bila ustaljena praksa prekopavanja grobova. Kada bi se te parcele popunile, groblje bi se formiralo na susjednoj parceli ili negdje u neposrednoj blizini.

Ovo je istraživanje provedeno uz pomoć katastarskih karata Habsburške Monarhije iz 1862. godine i terenskog obilaska autora ovog istraživanja. Karte iz kojih su evidentirane katastarske čestice groblja su objavljene na mrežnoj stranici www.mapire.eu, pod naslovom Cadastral maps. Navedene karte na internetu je objavila tvrtka Arcanum iz Mađarske.

Preuzeto iz *Simpozij o Petrovoj gori: u povodu 25-godišnjice III zasjedanja ZAVNOH-a, Topusko, 1969.*

Na katastarskim kartama Habsburške Monarhije iz 1862. godine navedena groblja ucrtana su na zasebnim katastarskim česticama. U najvećem broju slučajeva te čestice svojim oblikom postoje i danas. Neke nose isti broj katastarske čestice, a nekima je broj promijenjen, ali su zadržale svoj oblik po čemu su prepoznatljive.

U vrlo malom broju slučajeva tijekom godina došlo je do preambulacije katastarskih čestica, ali se bez obzira na to po obliku susjednih čestica može utvrditi lokacija dotične čestice iz 1862. g. i to potvrditi na terenu.

Usporedba ondašnjih i današnjih katastarskih čestica vršena je pomoću mrežne stranice geoportal.dgu.hr i svi novi podaci o katastarskim česticama kao što su: katastarska općina, adresa katastarske čestice, površina katastarske čestice, broj posjedovnog lista, vlasništvo i način upotrebe, upisani su po današnjem teritorijalnom ustroju Republike Hrvatske. Navedeni podaci su iz 2024. godine.

Ovim istraživanjem obuhvaćeno je područje današnjih gradova i općina na Kordunu gdje žive pravoslavni Srbi. To su lokacije groblja koje teritorijalno pripadaju gradovima Karlovac i Slunj, te općinama Krnjak, Vojnić, Gvozd, Rakovica, Cetingrad, Barilović i vrlo mali dijelovi općina Topusko i Tounj.

Važno je napomenuti da se ovo istraživanje odnosi samo na groblja koja su ucrtana na katastarske karte Habsburške Monarhije iz 1862. g.

Fotografija: Darko Gojković

Zaključci ovog istraživanja temelje se uglavnom na statističkim podacima preuzetim sa mrežne stranice Geoportal DGU i upisivanjem stanja na navedenim lokacijama groblja koja su vršena prilikom obilaska.

Ova je napomena vrlo važna da ne bi došlo do konfuzije, jer su na terenu vidljiva i srpsko-pravoslavna groblja iz nekih drugih perioda.

U nekom periodu došlo je do uniformizacije groblja, što se očituje u tome da je kod kasnije katastarske izmjere svako groblje postalo zasebna katastarska čestica

Ukratko bih objasnio kronologiju nastajanja srpsko-pravoslavnih groblja na navedenom području.

Na kartama prve vojne izmjere Habsburške Monarhije iz 1774. godine, koje su također vidljive na internetu (objavila tvrtka Arcanum), na spome-

nutom području vidljiva su ucrtana groblja označena na dva načina. I to nazivom „Begrabnus“ ili ucrtavanjem skupine krstova. Možemo pretpostaviti da su to ona prva groblja koja su formirana nakon dolaska srpskog naroda na prostore današnjeg Korduna. Njihove lokacije je teško precizno ubicirati, ali u velikom broju slučajeva ona se nalaze uz ova groblja koja su ucrtana 1862., a koja su predmet ovog istraživanja. Vjerojatno je, kada su bila popunjena, došlo do formiranja ovih groblja koja su ucrtana u katastar 1862. godine.

U nekom periodu došlo je do uniformizacije groblja, što se očituje u tome da je kod kasnije katastarske izmjere svako groblje postalo zasebna katastarska čestica. Toj tvrdnji o uniformizaciji u prilog ide šanac opkopan oko parcele, a koji je „zaštitni znak“ na većini parcela groblja ucrtanih 1862. Pretpostavljam da su na takvu uniformnost utjecale vlasti Vojne Krajine, koje su vjerojatno određivale parcele na kojima su se formirala groblja, odnosno vidljivo je da groblja nisu mogla nastati na mjestima po nečijem nahođenju, već na dobro osmišljenim lokacijama koje su koristili mještani nekoliko zaseoka. U prilog pretpostavci da su vlasti određivale lokacije autor vidi i na grobljima u Cetingradu, Sadikovcu (Kruškovača) i Vojniću gdje su jedne do druge grobne parcele rimokatoličkog i pravoslavnog groblja.

Također vrlo važno je istaknuti da je dio grobnih parcela koje su ucrtane 1862. g. u Habsburškom katastru i danas groblja. Tu se lijepo uočava stariji i noviji dio. U starijem dijelu su ostale samo humke, a u novijem su spomenici izrađivani u različitim periodima. Ta groblja su također ucrtana i u novije topografske karte.

I nakon izrade te katastarske karte iz 1862. došlo je do formiranja novih groblja koja su ucrtana u neke novije karte, i to su uglavnom recentna groblja. Osim tih ucrtanih groblja, postoje groblja iz raznih perioda koja nisu ucrtana ni u jednu kartu, a te čestice su u vlasništvu Republike Hrvatske.

Ova novija ucrtana groblja i groblja koja uopće nisu ucrtana nisu predmet ovog istraživanja.

Što je bio cilj ovog istraživanja ?

Cilj istraživanja je da nakon popisivanja tih katastarskih čestica na terenu shvatim gdje su ta groblja smještena, i da se ti podaci povežu u jednu cjelinu koja bi trajno ostala u pisanoj memoriji naroda na Kordunu. S obzirom na to da nam je dio tog posla napravila Habsburška Monarhija još pred 160 godina bilo bi šteta te podatke ne iskoristiti.

Što sam više vremena proveo na terenu, shvatio sam da malobrojni narod ipak zna dosta o tim lokacijama, ali isto tako dio stanovništva nije niti svjestan da su ta njihova današnja groblja stara preko 200 godina jer se na njima nalaze samo noviji spomenici. U svakom razgovoru trudio sam se ljudima pojasniti da se te skrajnute grobne parcele koje se više ne koriste obično danas nalaze u šumama i da je to normalan proces izumiranja jednog naroda. Dobar primjer je katoličko groblje u gradu Karlovcu, u kojem živim. Grad ove godine slavi 445 godina postojanja, a najstarije katoličko groblje svega 204 godine. Gdje su se ljudi ukapali 240 godina? Iako su te lokacije poznate povijesnoj struci, na njima nema nikakvih oznaka da se radi o grobljima.

Što sam više vremena proveo na terenu, shvatio sam da malobrojni narod ipak zna dosta o tim lokacijama, ali isto tako dio stanovništva nije niti svjestan da su ta njihova današnja groblja stara preko 200 godina

Također sam želio ukazati na duhovnost kod pravoslavnih groblja na Kordunu. Onako kako piše na spomenicima: „Ovdje počiva u miru Božjem“ u stvarnosti je tako. Nitko ta groblja nije prekopavao, a pokojnici su u miru Božjem sve do danas. Nakon što su se popunile dotične parcele, groblje je obično formirano na susjednoj parceli ili negdje u blizini.

Izrada popisa

Detektiranje grobne parcele na katastarskoj karti Habsburške monarhije je u većini slučajeva išlo vrlo lako. Grobne parcele obojane su bijelom

Fotografija: Darko Gojković

bojom i zbog toga su vrlo uočljive na pozadini karte na kojoj prevladava svijetlo i tamno smeđa te zelena boja. Unutar parcele su ucrtani krstovi uglavnom crne boje. U krškim dijelovima Korduna ima primjera ucrtanih krstova crvenom bojom, što je oznaka da su krstovi izrađeni od kamena. Također, u vrijeme nastanka karte autori su se na terenu susretali sa već starijim kamenim krstovima koje su ucrtali crvenom bojom, ali nagnute u jednu stranu. Iz tog saznanja možemo izvući zaključak da su ti spomenici znatno stariji od onih uspravnih. Interesantno je da se danas ti kameni krstovi, bilo uspravni ili nagnuti, iz vremena ucrtavanja na kartu nigdje na terenu ne vide, što navodi na zaključak da niti kameni spomenik u tako relativno maloj veličini nije trajan. Zbog toga se na terenu i ne može naći kameni spomenik stariji od 150 godina.

Malo veći napor uočavanja grobnih parcela su predstavljale čestice na katastarskoj karti na kojoj nema ovih bojanih površina, već je cijela karta prljavo bijele boje. To se odnosi na tadašnje katastarske općine Donje i Gornje Primišlje, Tobolić, Močila, Močilski Zbjeg, Bročanac, Rapljenovača, Rakovica, Mašvina, Nova Kršlja i Sadilovac.

Na trećini popisanih parcela katastarski broj čestice se ne poklapa s današnjim brojem, ali kao što je već napomenuto čestica se relativno brzo uočila jer nije mijenjala svoj oblik.

Bilježenje je išlo sukcesivno, fokusiranjem pogleda na ondašnje katastarske općine koje su omeđene graničnom crtom crvene boje. Pronalaskom grobne parcele na Habsburškoj katastarskoj karti odmah se ista

Fotografija: Darko Gojković

parcela detektirala na karti Državne geodetske uprave Republike Hrvatske, odakle se klikom na dotičnu česticu saznaju podaci o njoj. Radi se o podacima iz neslužbene javne isprave, a podaci koji se iščitavaju su sljedeći:

1. broj katastarske čestice
2. katastarska općina
3. adresa katastarske čestice
4. broj posjedovnog lista
5. površina u metrima kvadratnim
6. upisane osobe
7. vrsta upotrebe.

Na već spomenutom teritoriju Korduna gdje žive pravoslavni Srbi, a to su gradovi Karlovac i Slunje, te općine Krnjak, Vojnić, Gvozd, Barilović, Cetinograd, Rakovica i mali dijelovi općina Topusko i Tounj sveukupno je detektirano i popisano 255 srpskih pravoslavnih groblja.

Na Habsburškoj katastarskoj karti nedostaju prikazi dijela teritorija oko mjesta Rakovica i kod zaseoka Blatuša u općini Gvozd. Također postoji mogućnost da na ovom popisu neka grobna parcela nije upisana, odnosno da mi je promakla, ali to nije značajno za razumijevanje ove tematike.

Zbog lakšeg razumijevanja za daljnji opis ovih groblja koristit ću ovih sedam navedenih točaka koje se iščitavaju iz klika na katastarsku česticu na stranici DGU RH.

Osim njih, kao posljednju, ali vrlo važnu ću navesti „Napomene“. U njima su bilježene kratke napomene koje se odnose na stanje dotične grobne

parcele. Tu su upisani podaci o postojanju ili nepostojanju drvenih krstova, kamenih oznaka, kamenih krstova, šančeva, humaka, ograda, nacrtan je oblik parcele i slično. Posebno mi je bilo važno zabilježiti postojanje grobnih spomenika sa relativno novijim godištem ukopa, a koji se nalaze na parcelama koje su već napuštene, odnosno na kojima se ne vrše novi ukopi. Sve to iz razloga da ih netko kao parcele ne bi prenamijenio u nešto sasvim različito od groblja.

Broj katastarske čestice

Broj katastarske čestice u katastru Republike Hrvatske najvažniji je podatak za ovaj popis. On, u kombinaciji sa podatkom o katastarskoj općini, brzo i nepogrešivo locira mjesto nekadašnjeg groblja, odnosno groblja gdje se više ne rade ukopi. Već je napomenuto da su to one prve katastarske čestice koje su ucrtane u katastarsku kartu Habsburške Monarhije. Popunjavanjem tih čestica groblje se moralo širiti na parcelu do navedene ili negdje u neposrednoj blizini, a ove bi sa protokom vremena, izumiranjem potomstva, odlaskom stanovništva, ostale po strani. Grobni spomeni kao drveni krstovi bi s vremenom istrunuli, a jedino što nepogrešivo pokazuje da je to bilo groblje su šanac oko parcele i grobne humke.

Želio sam ukazati na duhovnost kod pravoslavnih groblja na Kordunu. Onako kako piše na spomenicima: „Ovdje počiva u miru Božjem“ u stvarnosti je tako. Nitko ta groblja nije prekopavao, a pokojnici su u miru Božjem sve do danas

Osim važnosti samog broja čestice pod ovom ćemo točkom opisati lokacije gdje su nastajala groblja. Ono što se sigurno može zaključiti, što vrijedi za sve lokacije groblja, jest da su smještene na „pristojnoj“ udaljenosti od kuća. Minimalna udaljenost groblja od kuća u zaseocima je 500 metara pa više.

Sva groblja smještene su visoko na brdima, ne nužno najvišima. Na to je uvjetovao smještaj kućišta razbacanih po brdima. Kućišta su smještene na brdima zbog mogućih eventualnih prodora Osmanlija. Tek u kasnijim periodima dio kućišta spušta se na niže kote, ali groblja ostaju visoko na brdima. Sigurno možemo utvrditi da groblja u nizinama nema. Uglavnom su smještene na zaravnjenim platoima brda ili na blagoj padini. One lokacije koje odudaraju od navedenih na zaravnima brda ili na jako blagoj padini su groblja u katastarskoj općini Koransko Selo, k. č. 927, i u katastarskoj općini

Perjasica, k. č. 2328. Ona su smještene na padini koja završava u ponikvi. Smjer ukopa se pružao vjerojatno iz dna ponikve strmo prema izlazu iz nje. Također, još jedno groblje smješteno je u ponikvi, ali sa olakšanim pristupom na njega, a nalazi se u Katastarskoj općini Donji Skrad, k. č. 1022. Na području Korduna, koje nije u kršu, izdvojio bih samo jedno groblje smješteno na poprilično strmoj padini, a nalazi se u Katastarskoj općini Miholjsko, k. č. 1214. Ovi navedeni primjeri su brojčano zanemarivi u odnosu na sva popisana groblja.

Interesantno je da se danas ti kameni krstovi, bilo uspravni ili nagnuti, iz vremena ucrtavanja na kartu nigdje na terenu ne vide, što navodi na zaključak da niti kameni spomenik u tako relativno maloj veličini nije trajan

Na nekim lokacijama groblja su smještena tik do pravoslavnih crkvi i kapela ili u neposrednoj blizini i to u raznim vremenskim periodima. Takva se groblja nalaze uz crkve ili kapele koje više ne postoje. Da su te crkvice postojale, sugerira nam Habsburška vojna karta Karlovačkog generalata iz 1774. godine. Kasnije na prvoj katastarskoj karti iz 1862. g. na tim su lokacijama ucrtana groblja koja su predmet ovog popisa. To su groblja u Vojniću, Klokoču, Donjem Kremenu, Gornjem Primišlju, Trepči, Slavskom Polju, Korkirevu i Perni. Groblja koja su smještena tik uz danas postojeće crkve nalaze se u selima Veljun, Utinja i Mašvina. Navest ćemo udaljenosti ostalih groblja koja su najbliža crkvi ili kapeli i njihovu zračnu udaljenost od crkve ili kapele: Sjeničak (160 m), Kolarić (120 m, ali crkve više nema), Trebinja (110 m), Pješčanica (230 m), Tušilović (400 m), Slušnica (370 m), Velika Crkvena (550 m), Perjasica (620 m), Gornja Čemernica (620 m), Tobolić (750 m), Tržić (750 m), Donji Budački (850 m), Dunjak (950 m), Radovica (980 m), Kordunski Ljeskovac (750 m), Brezovac (1000 m), a više od 1000 m Buhača, Široka Rijeka, Poloj, Sadilovac i Cvijanović Brdo. Za najbliže groblje crkvi Sv. Nikole u Blatuši nemam podatke jer taj odsječak karte nije prikazan.

Iako ovi podaci nemaju naročitu važnost, iz njih se može utvrditi da groblja ucrtana na katastarskoj karti iz 1862. godine – a starost nekih od njih može sezati u onaj period doseljenja na Kordun – u velikoj većini nisu smještena neposredno uz crkve.

Katastarska općina

Ovaj podatak je, kao što smo već naveli, važan za brzo lociranje grobnih parcela. To je administrativni podatak koji koristi Državna geodetska uprava

Republike Hrvatske. Katastarska općina u pravilu obuhvaća područje jednog naseljenog mjesta s pripadajućim zemljištem. U gradovima Karlovac i Slunj te općinama Krnjak, Vojnić, Gvozd, Cetingrad, Rakovica i u manjim dijelovima općine Topusko i Tounj, popisanih 255 groblja se nalaze u 85 katastarskih općina.

Adresa katastarske čestice

Za ovo nam istraživanje ovaj podatak nije ključan, ali ćemo spomenuti da od ukupno 255 popisanih groblja njih 80 ima u adresi naziv groblje, Staro groblje ili Kod groblja, dok 42 lokacije groblja nema adresu katastarske čestice.

Preostali broj groblja uglavnom u podatku o adresi sadrži toponim gdje se groblje nalazi kao što su npr. Vođević brdo, Koranski brijeg, Mrežnica, Brdo, Glavica i sl.

Broj posjedovnog lista

Klikom na taj podatak dobivamo podatak o upisanim osobama za dotičnu katastarsku česticu.

Površina katastarske čestice

Podatak koji govori o površini katastarske čestice izražen je u metrima kvadratnim. Veličina čestica, odnosno groblja iz popisa 1862., varira od vrlo malih do onih najvećih. U ovom razmatranju navest ćemo da je najmanja čestica velika svega 345 m², a nalazi se u Katastarskoj općini Donji Skrad, k. č. 1022. Najveća čestica ucrtana na katastarsku kartu 1862. g. iznosi 15.023 m² i nalazi se u Katastarskoj općini Koransko Selo, k. č. 871. Interesantno je da se na ovom groblju, osim desetak oznaka u vidu prirodnog kamena, ne nalazi ništa što bi ukazivalo na to da je to groblje. Čak je i šanac oko groblja vidljiv samo na jednoj strani čestice, ali ne mogu sa sigurnošću potvrditi da se radi baš o šancu. Zato ovaj popis iz 1862. nedvosmisleno pokazuje da se radi o groblju i to po svemu sudeći vrlo starom. Ostala su veća groblja u katastarskim općinama: Sjeničak Lasinjski, k. č. 1299, 13.257 m²; Miholjsko, k. č. 1214, 13.236 m²; Cvijanović Brdo, k. č. 799, 11.290 m²; Krstinja, k. č. 776, 10.945 m² i Kuzma, k. č. 230, 9337 m².

Upisane osobe

Ukratko, to je podatak o vlasniku katastarske čestice. Za ovo je istraživanje vrlo važan. Što se tiče katastarskih čestica s grobljima koje su ucrtane na katastarskoj karti iz 1862. g. na njima je vlasnička struktura sljedeća:

- 158 katastarskih čestica u vlasništvu je pripadajućih općina. Iz neslužbenih podataka sa stranice Državne geodetske uprave vide se neki stari podaci koji su još iz razdoblja SR Hrvatske, kao npr. Općenarodna imovina Cetingrad, Društvena imovina pod upravom Skupštine Općine Vojnić i sl. Pretpostavljam da su pravni nasljednici tih parcela navedene općine.
- 73 katastarske čestice su u vlasništvu Republike Hrvatske.
- 15 katastarskih čestica je u privatnom vlasništvu (nekoliko je u vlasništvu pravnih osoba).
- 9 katastarskih čestica je u vlasništvu Srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj.

Pod ovom stavkom treba konstatirati stanje dotičnih parcela na terenu. Pošto smo prije naveli da su neke od tih parcela recentna groblja koja odr-

žavaju navedene općine ili sami stanovnici dotičnih sela, stanje uređenosti tih parcela je zadovoljavajuće.

Mnogo je interesantnije stanje onih parcela koje se više ne vode kao groblja. One su uglavnom obrasle šumom. Važno je napomenuti da nitko ta mjesta nije oskrnavio npr. preoravanjem. Republika Hrvatska, navedene općine i tih petnaestak privatnih osoba vode se samo kao vlasnici, ali na tim parcelama ne vrše nikakve djelatnosti, izuzev periodične sječe drveća.

Posebno mi je bilo važno zabilježiti postojanje grobnih spomenika sa relativno novijim godištem ukopa, a koji se nalaze na parcelama koje su već napuštene

Vrsta upotrebe

Podatak koji govori za koju se upotrebu navedene katastarske čestice koriste. Malo više od dvije trećine od ukupnog broja razmatranih katastarskih čestica za način upotrebe koriste naziv groblje. U ostalim slučajevima pod podatkom o vrsti upotrebe upisane osobe upotrebljavaju sljedeće nazive:

- Republika Hrvatska: šuma 10, pašnjak 6, kanal 1, način upotrebe neutvrđen 22
- općine: neplodno 15, put 2, kanal 1, pašnjak 2, način upotrebe neutvrđen 4
- privatni posjednici: livada 1, šuma 3, oranica 7, neplodno 1, pašnjak 1, neutvrđeno 1
- Srpska pravoslavna crkva u RH: šuma 2, neplodno 1.

U posjedu Republike Hrvatske između ostalih nalazi se 20 katastarskih čestica s grobljima koje su ucrtane u katastarskoj karti Habsburške monarhije. Za te čestice upisano je pod vrstom upotrebe „način upotrebe neutvrđen“. Radi se o grobljima koja su ostala u granicama vojnog poligona izgrađenog 1965. godine. Također su na tom području ostale tri srpsko pravoslavne crkve (odnosno ostaci crkava). Ovim smo istraživanjem ukazali i na tu činjenicu.

Napomene

Kao što smo već napomenuli, pod ovom točkom ćemo prikazati stanje na terenu, odnosno na tim parcelama koje su ucrtane 1862. godine. Prvenstveno mi je bilo važno vidjeti kako izgledaju te parcele na kojima više nema ukopa. Da li su ostali neki spomenici, vide li se humci ili šančevi.

Prije svega da vidimo što je o pogrebnim običajima pisao prota i etnograf Nikola Begović (Begović kraj Petrinje, 1821. – Karlovac, 1895.). On u svom djelu *Život Srba graničara* ovako piše o grobovima:

Raka je duboka čovjeku do sisa, a široka je koliko rukami dohvatiti može. Krstovi su obično drveni, pa lijepo išarani malijem krstićima. Visoke krstove među starijoj čeljadi, djeci manje. Na krst vržu krpu platna, ili rubac. Vrlo su lijepi krstovi na starijem grobljima, imaju oko Veljuna cijelo lice prazničnijih biljega u našijem crkvenijem knjigama. Ređi su krstovi i ploče od kamena; već gdje kamena ima. Po varošima ima i gvozdenijeh krstova sa natpisima. Obično je grob pouzdignuta humka i pobusan je. (Ovo je u vjeri našoj).

(*Život Srba graničara*, Beograd: Prosveta, 1986., str. 208.)

Ono što se sigurno može zaključiti, što vrijedi za sve lokacije groblja, jest da su smještene na „pristojnoj“ udaljenosti od kuća, od kuća u zaseocima minimalno je 500 metara pa više

S obzirom na to da je prota Begović službovao jedno vrijeme u Perni i poslije u Karlovcu ovo su nam svakako dobra saznanja o ukopima iz vremena nastanka katastarskih karata.

U sjevernom dijelu Korduna primjetno je da kamena nema u okolišu. Zato su u prošla vremena grobni spomenici bili napravljeni uglavnom od drveta. Najpoznatiji, i rekao bih specifikum Korduna, bili su do 5 metara visoki drveni krstovi.

Što o njihovom postojanju kaže Stanko Čanica Opačić, predratni komunist, revolucionar i etnograf amater:

Posebno mjesto u ovom drvodjelskom umijeću zauzimaju stari nadgrobni krstovi. Oni su se do danas u mnogim grobljima Korduna jedino dobro očuvali. Snimio sam te krstove u deset grobalja, jer i oni iščezavaju, zamjenjuju ih suvremeni spomenici. Ne znam pouzdano njihovo porijeklo, ali znam da ih više nema nigdje u Hrvatskoj. Na Kordunu postoje samo na srpskim grobljima. Prema onom što sam vidio i što su mi kazivali stari majstori još u djetinjstvu, ti krstovi su prije bili vezani za pogibiju vojnika graničara, jer se u određeno vrijeme nisu dizali neborcima, a pogotovo ne ženama i djeci. Poslije razvojačenja Krajine taj kriterij je nestajao i tada su tek dizani svima i muškarcima i ženama, dok djeci nisu ni do ovog rata dizani. Inače su svima dizani pored tih velikih i mali krstovi. Te velike krstače visoke su od 3 do 5 metara i bogato ukrašene rezbom koja se zvala „KICE“ (nakit). Odakle i zašto taj kriterij, to mi ni stari majstori nisu znali kazati. Kad su se počeli dizati i ženama, ipak se pravila mala razlika. Ženski krst je bio oko metar niži od muškog i na njega se stavljao donji završni nakit, tzv. podbradanj. Bilo mi je 10 godina kada sam sa majkom bio na sprovodu nekog rođaka u Okiću i na Tomaševića i Drakulića groblju vidio na nekoliko krstača prikucanu, od drveta napravlenu pušku ili sablju. Na jednom je bila prikucana preslica i dalje cvijet u obliku klina. Svaki taj predmet bio je

prebijen i u dva komada pribijen na krstaču. Starci su mi tada objasnili da ti prebijeni predmeti nisu prekinuti slučajno, već ih je majstor namjerno prebio, što je bio znak da je pokojnik završio svoj posao. Prekinuti cvijet bio je na krstu djevojke za udaju čiji je život smrt prekinula. Ti znakovi su nestali, jer krstače traju do 50 godina.

(*Simpozij o Petrovoj gori, u povodu 25-godišnjice III zasjedanja ZAVNOH-a, Topusko, 10 – 13. studenog 1969., str. 200.*)

Ne znam da li postoji još nešto zapisano o tim velikim krajiškim krstovima, ali šteta je da o tome ne znamo više. Iz mojih saznanja oni su se radili sve do 60-ih godina 20. stoljeća. Prilikom terenskog obilaska našao sam još poneki da stoji, ali bez ukrasa koji su bili rađeni od tanjeg drveta, pa su istrunuli, dok se nosivi dio krsta još uvijek drži uspravno.

Na nekoliko groblja pronašao sam primjerke nosivog dijela krsta koji su pali na zemlju.

U zapadnom i južnom krškom dijelu Korduna na tim grobnim parcelama koje se više ne koriste za nove ukope primjetan je običaj označavanja grobnog mjesta sa dva prirodna kamena. Jedan veći se stavljao kod uzglavlja, a manji kod nogu pokojnika. Na njima nema nikakvih natpisa. Veći kamen visok je oko 30 cm, a manji oko 20 cm. Da li su se takve oznake stavljale odmah nakon ukopa ili nakon što bi drveni krst istrunuo, možemo samo pretpostavljati. Nekako se u najvećem broju slučajeva između ta dva kamena dobro razaznaje i humka. Iz pisanja prote Begovića saznali smo da su se humke pobusenovala što sigurno doprinosi tome da su i danas dobro vidljive.

Također u tom krškom dijelu Korduna, točnije na samom jugu, na području sela Nova Kršlja i Sadilovac, primjetni su spomenici izrađeni od prirodnog kamena, klesani, sa simbolima krsta, godinom ukopa i prezimenom pokojnika. Visoki su 50-60 cm, postavljeni samo kod uzglavlja pokojnika. Klesanje slova i simbola je jednostavno. Neke datacije su s kraja 19. vijeka.

U katastarskoj općini Sadilovac, k. č. 1193, postoje tri spomenika od klesanog prirodnog kamena visine do 1,6 metara sa uklesanim krstom, navedenom godinom ukopa također sa kraja 19. vijeka.

Ovi opisani spomenici spadaju u one jednostavne koje možda nisu radili profesionalni klesari, ali svakako svojom jednostavnošću plijene pažnju.

Osim tih jednostavnijih u Novoj Kršlji, Sadilovcu i Kordunskom Ljeskovcu mogu se vidjeti kameni krstovi od prirodnog kamena, ali majstorski obrađeni, visine od 1,6 m ili 1,8 m pa sve do 2,2 m. Na cijeloj površini krsta ćirilica slova nisu klesana, već je isklesana podloga oko njih, tako da su slova trodimenzionalna. Nerijetko su takvi krstovi ukrašeni raznim simbolima i sa druge strane krsta. I na prostorima sjevernog Korduna gdje su se u vrijeme izrade ove karte radili najviše drveni krstovi mogu se naći lijepi primjerci kamenih krstova, ali ne tako specifične izrade kao prethodno opisani na jugu Korduna.

Prilikom terenskog obilaska uočeni su spomenici sveštenika koji su službovali na tom području, pa bih samo naveo neke od njih: Lazar Odanović (1837. – 1900.), Kordunski Ljeskovac; Mihajlo Barać (1822. – 1901.), Radovica; Jovan Vukelić (1841. – 1920.), Gornje Primišlje; Milutin Šarac (1848. – 1894.), Perjasica; Gavrilo Lončar (1868. – 1933.), Perjasica i Jovo Šepa (1845. – 1925.), Perna.

Također uočeni su i neki grobni spomenici učitelja koji su službovali po selima Korduna.

Zaključak

Bez arheoloških radova, lokacije prvih groblja gdje su se pokapali pravoslavni stanovnici Korduna vjerojatno nećemo sa sigurnošću nikada saznati. Vjerojatno se dio tih groblja ucrtanih na karti prve vojne izmjere iz 1774. g. poklapa sa lokacijama ucrtanim na prvoj katastarskoj karti Habsburške Monarhije iz 1862. g., a koje su bila tema ovog istraživanja. Groblja ucrtana na katastarsku kartu iz 1862. g. su locirana i popisana koristeći podatke sa mrežne stranice Državne geodetske uprave Republike Hrvatske. Prilikom obilaska tih 255 popisanih groblja saznali smo da su groblja smještena visoko u brdima, ne nužno najvišim, na zaravnjenim platoima ili blagim strminama. Tome je uvjetovao smještaj kućišta koja su izgrađena na brdima zbog mogućnosti upada Osmanlija, i blizine čardačišta i stražišta na kojima su krajišnici vršili svoju osmatračku službu. Sva groblja su udaljena od zadnjih kuća minimalno 500 metara. Obično je nekoliko zaseoka na svima pogodnoj lokaciji formiralo groblje. Iako nisu ucrtana na vojnoj karti prve izmjere iz 1774. g., može se zaključiti na osnovu prve katastarske karte iz 1862. g. da su se samo neka groblja nalazila tik uz crkvice ili grobne kapele. To je vidljivo na lokacijama Vojnić, Kokirevo, Perna, Klokoč, Slavsko Polje, Gornje Primišlje i Donji Kremen. U međuvremenu nestankom tih crkvice ostala su samo groblja koja su 1862. g. i ucrtana u katastar. Na svim ostalim lokacijama groblja nisu formirana tik uz same crkve, već na minimalnoj udaljenosti od 100 m pa navise.

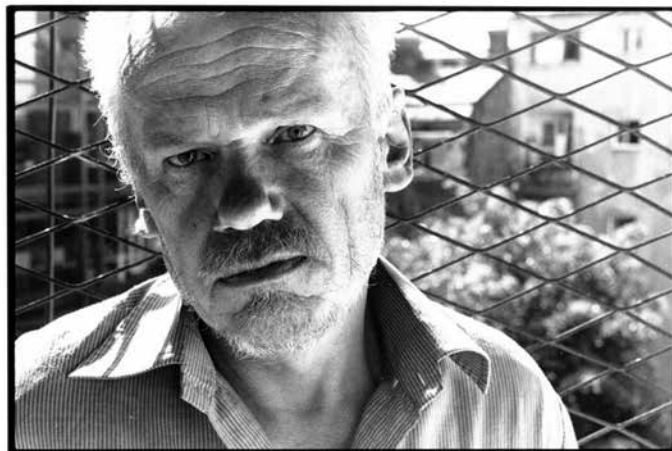
Bez arheoloških radova, lokacije prvih groblja gdje su se pokapali pravoslavni stanovnici Korduna vjerojatno nećemo sa sigurnošću nikada saznati

Ovim istraživanjem je uočeno da je u jednom periodu došlo do tzv. uniformizacije groblja. To je vidljivo po šancu koji je okopan oko svake grobne parcele, vjerojatno zato da se ta parcela izdvoji kao zasebna katastarska čestica. Ti šančevi su dobro vidljivi i danas, a uz grobne humke jedini su pokazatelji da je na tom mjestu bilo groblje s obzirom na to da su grobni spomenici protekom vremena nestali. Vrste i izgled grobnih spomenika koji su se održali, a potječu sa kraja 19. vijeka, su evidentirani. Radi se o spomenicima od prirodnog kamena i to na lokacijama krškog dijela Korduna, dok su na sjevernom Kordunu spomenici bili većinom napravljeni od drveta i odavno su nestali.

Danas, kada znamo nešto više o zadnjim počivalištima naših predaka na Kordunu, bilo bi poželjno da prvenstveno srpska zajednica u RH pokrene inicijativu za zaštitu nekih lokacija groblja kao kulturnih dobara.

ПОЕЗИЈА МИОДРАГА СТАНИСАВЉЕВИЋА

ОРФЕЈ У ЗЕМЉИ РЕАЛНОГ СОЦИЈАЛИЗМА И НАЦИОНАЛИЗМА

Управо у часу када разлике почињу да се заоштреније наглашавају, дакле на измаку осамдесетих година, песник Станисављевић се налази на најрадикалнијим авангардним позицијама у својој уметничкој каријери, у истраживању звучноасоцијативних, заумних жубора језика, са једва ухватљивим, значењски рубним референцама на друштвену и политичку стварност епохе

пише: **Марјан Чакаревић**

Миодраг Станисављевић припада оној врсти песника којима се, по давно утврђеној културној инерцији, прилепљују обележја „скрајнутости“, „прећуткивања“, „неуклопности у канон“, и чије дело, носећи овај ореол отпадничтва и мучеништва, као да више никог не обавезују на прилежније читање и тумачење. Као да је, чак и када је реч о читаоцима наклоњеним оваквим неканонским опусима, само по себи довољно изрећи неколико пригодних фраза против академско-универзитетског и матичко-задружног културнополитичког деловања, па да песници попут Станисављевића постану неупитне вредности.

Назначена подела на званични, универзитетско-школски, национални канон, и овај други, паралелни, који је разнородан у свему, осим у опирању политици и поетици првог канона, та подела, дакле, која заправо постоји одувек и у свим културама, има своје разделнице и сукобе различитих интензитета, а у српској, као уосталом и у другим

југословенским културама, нарочито се почела истицати осамдесетих година прошлог века, када су дезинтегративни друштвено-политички процеси у земљи узимали маха. Управо у часу када разлике почињу да се заоштреније наглашавају, дакле на измаку осамдесетих година, песник Станисављевић се налази на најрадикалнијим авангардним позицијама у својој уметничкој каријери, у истраживању звучноасоцијативних, заумних жубора језика, са једва ухватљивим, значењски рубним референцама на друштвену и политичку стварност епохе. Али баш тада се и дешава поетичко-политички прелом у Станисављевићеву поезију, који заправо нимало није уобичајен и који је, чак и за песникове вишедеценијске колеге, представљао „утолико веће изненађење“ (Љ. Симовић), и који на извесан начин до данас обележава његово место у српској поезији и култури. На самом врхунцу југословенске кризе, а онда и током ратова у првој половини деведесетих, Станисављевић пише јединствену и на јединствен начин ангажовану поезију, објављену у књигама *Ритмови 3* (1989) и *Јади српске душе* (1995). Читајући те књиге о времену када је злокобни популистичко-националистички дух почео да меље све пред собом, да до данас не престане, пажљивије ухо може пратити уобличавање и нарастање зла у хронолошком, готово дневнички посложеном поретку. Може се, наиме, видети оно што у времену настајања и објављивања ове поезије свакако није могло бити јасно и недвосмислено: како се црне, најскривеније слутње реч по реч преводе из поља подсвести, из тамних језичких ритмова најпре у појаве, а потом, у последњој књизи, у конкретне ликове, гротескне, јуродиве и, разуме се, друштвено погубне фигуре које су дивљале српском јавном сценом током ратних деведесетих година прошлог века.

Говорећи о фазама у Станисављевићевом стваралаштву, Мирјана Миоциновић их је прецизно поделила: „Више од четири деценије дуг стваралачки век Миодрага Станисављевића може се поделити са невероватном прецизношћу на четири етапе које су жанровски, тематски, стилски и прозодијски (када је реч о делима устиху) заокружене и међусобно различите. Те се етапе поклапају некаквом случајношћу са календарским деценијама: то су шездесете, седамдесете, осамдесете

и деведесете године прошлог века, и једна полувеценија (2000–2005) с којом се завршава песников живот. А све што се у тим последњим годинама догађа на уметничком плану само је наставак, продужени ехо деведесетих.“ Миочиновић потом додаје: „Пажљивом би се анализом ових етапа уочили знаци промене контекста, она би показала да се из књижевног подтекста може извући јасна слика света у којем песник живи и на који реагује једнако инстинктивно и рационално. Та би анализа истовремено открила и једну интимну причу о самоспознавању и сазревању на чијој би основи могао да се реконструише опсежан *‘Bildungsroman* једне литерарне биографије’.“

**На самом врхунцу
југословенске кризе, а онда
и током ратова у првој
половини деведесетих,
Станисављевић пише
јединствену и на јединствен
начин ангажовану поезију,
објављену у књигама
Ритмови 3 (1989) и *Јади
српске душе* (1995)**

Сличну тезу износи још један песников близак пријатељ – Ибрахим Хаџић: „Станисављевићево песништво карактеришу три фазе: лирска поезија са примесама социјалних и политичких мотива (1965–1980), истраживачка фаза која се остваривала у тражењу нових изражајних могућности у језику и форми (1980–1989) и фаза ангажоване поезије када је песник као осетљив сеизмограф бележио све потресе који су духовно и физички унижавали и уништавали како њега самога, тако и народ којем припада (1989–2005).“

Уколико се погледа генерација песника са којом је Станисављевић ступио у првој половини шездесетих година на књижевну сцену, види се да је реч о поетички врло разнородним стваралачким индивидуалностима (Иван Растегорац, Милан Милишић, Стеван Пешић, Милутин Петровић, Војислав Јовановић, Гојко Ђого, Милан Комненић, Коља Мићевић, Адам Пуслојић и др.), али које, свакако у тим раним годинама, обележавају разградња неосимболистичког искуства претходне генерације и најава обнове авангарде и тзв. критичког песништва седамдесетих година. Иако свакако запажен, Станисављевић у својим раним књигама (*Песме. Писма Александра Роша* (1965) и *Песме с путовања и друге 1965–1969.* (1969), уз хрпу песама објављену у периодичи шездесетих година, а укњижену тек постхумно у сабраним делима у издању Републике) – које карактеришу типично лирске теме доживљаја природе, односа село-град, унутар кога се дискретно проблематизује друштвена

стварност седме деценије у Југославији, и уопште проклето мутна и тешко изрецива осећања младог човека – није ни по чему изразит песник, тек један од трагалаца за собом и својим лирским местом у свету. Из реченог не треба закључити да у овим књигама нема добрих и упечатљивих песама, пошто их свакако има („Дошло је пролеће...“, „Нико ми већ не врати“ „Другови“, или љубавна „Доскора још питао сам за те...“), већ пре да се ради о поезији скромнијег тематског замаха, нижег лирског тоналитета и омеђивању поетског простора који ће тек у каснијим књигама бити испуњен знатно смелијим и слободнијим језичко-стилским поступцима и решењима.

**Уколико се погледа
генерација песника са
којом је Станисављевић
ступио у првој половини
шездесетих година на
књижевну сцену, види се
да је реч о поетички врло
разнородним стваралачким
индивидуалностима**

Ништа битно се не мења ни у *Књижи сенки* (1973), која заправо заокружује поетику горко-стишаног штимунга првих двеју књига, али и проширује и конкретизује лирски простор ове поезије. Сада Станисављевић описује неретљанске жене, мост на Вардари, моравски крај, (бео)градске призоре, једнако као што са сâмом насловном темом сенки најављује значењско раслојавање и усложњавање у књигама „ритмова“. Ова се тема сугестивно објављује у завршној песми „(***)
Крај овај сав обасјан“, која иако задржава класичну катренску структуру, ефектно обрађује тему присуства/одсуства и узвишеног/живљеног живота: „Крај овај сав обасјан, / Што ми се, кад изађосмо на врх, указа / – Мада га никад раније не видех – / Беше несхватљиво познат. // Живот мој сав, схватих, / – То је тај крај! / Ја бејех у тами / А он – обасјан. // Колико сам бдео над њим, / Мислио на сваки дан, / А он све време бејаше / Осмехнут и одсутан.“ Ова песма заједно са претходном „(***)
О велика водо, велика госпођо...“ иначе спада у врхунце ове књиге.

Књига *Слике и сагласја* (1980) почиње „Новогодишњом бајком“: „Сусед кити трем лесковим крстом / и испишује кредом изнад довратка: / ‘СРЕЋНА НОВА 1979.’ // Новогодишња посланица с радија, / приче / о богојављенској светлости. // Ал’ ново јутро је као и учерашње: / црно дрвеће, црне оgrade, / гачци изнад каменолома... / И нешто снега / – тек толико да још јасније оцрта нашу беду – / обноћ је пало.“ Песма је парадигматична за заокрет ка критичкијем сагледавању социјално-економске стварности, који обележава ову збирку. Песников поглед

остаје благо дистанциран и понешто хладан, али тонови су приметно тамнији, пејзажи и атмосфера најчешће ноћни, а на рубовима се повремено јављају нејасни, необјашњиви знаци претеће, полако пристижуће катастрофе. Тако је у једној од најпознатијих песама збирке „Ноћни лет“: „(...) Доле је Југославија. / Ал' где су воде, вечерња лагодност, / где липе, летња присност? / Само хладни одсјај на крилу авиона / и звона (откуд звона?)“. Ова немогућа звона, или „срџба“ која „у јетком умору“ заискри у песми „Јутро“, или „беда и опсена, нехај и лакомот / – свакодневна опора сагласја“ у песми „У Београду пепељастосивом...“, као и низ детаља у другим песмама, показују пукотине које се незауостављиво шире на грађевини југословенске стварности и које више ништа неће моћи да закрпи.

**Уколико би се и данас у
„романописцу-чокоторесцу“
сразмерно лако могао
препознати Добрица Ћосић,
а у „генетичарки“ Биљана
Плавшић, многи други,
врло конкретни ликови,
јунаци злог доба, остају
у том времену и није их
лако и све ће их теже бити
„дешифровати“**

Циклус књига *Нови ритмови* (1982), *Нови ритмови I, II* (1984), *Ритмови 3* (1989) представља врхунац Станисављевићевог стваралаштва. Од песама какве су „(***) Онај ког је Хелена љубила“ или обраде класичних мотива у поеми „Орфеј“, па све до авангардних поема „Дахови“, „Закривљени простор“, „Аутопортрети“ или прозне „Снимци ‘Полароидом’“, Станисављевић, или прецизније – његов песнички субјекат, у широком звучно-појмовном замаху, долази до самих граница језика и исказивог. Тај субјекат осваја свој језик реч по реч, и тим освајањем, тим отимањем речи из неизрецивог, из небића, изграђује себе, своје постојање у поезији, а тако и бивање у свету; отуда сва она понављања у „Даховима“, где први корак представља „ја“, а други корак у непознато, у нову, тек освојену реч, која се коначно усваја повратком у „ја“, новим „ја“: „ја сам. ја само. ја пећина. ја у. ја коју. ја можеш. / ја улазити. ја кад. ја хоћеш. ја јер. ја нећу. ја да. / ја будем. ја за. ја тебе. ја ништа. ја друго. ја само. / ја пећина. ја која. ја мењајући. ја боју. ја прождире. / ја тебе.“ О овом новом уметничком поступку који је применио у писању *Ритмова*, песник је оставио запис „Истраживачки програм ‘Спирала’“, који је заправо његов најважнији аутопоетички текст: „(...) СПИРАЛА сматра да је оно што спојевима речи даје нови квалитет нова ритмичка ‘вођица’. Не полази се од нових

односа међу речима ка новој ритмичкој организацији, већ нови ритам сам собом доноси и успоставља нове односе међу речима. (...) СПИРАЛА не дели невину егзалтацију старих ‘заумиста’ ‘чистим’ звучањем речи и гласова. СПИРАЛА полази од искуства, формираног на мембранама које више нису невине, да је звук речи врло сложена појава. (...) Сваки читалац поезије зна за ону карактеристичну, иницијалну затамњеност или отклоњеност значења код првих (макар и сасвим прозрених) стихова сваке праве песме. Улазак у песму почиње пре свега као низ звуковних удара. Као да се између звука и значења збива неки раскол, као да постоји неки за извесно време одгођени споразум. Ритмички облици најпре би да постоје па тек кад се оцртају у слушно-духовном простору почињу да зраче значења. Иницијална перцепција стиха као низа звучних удара важи и за песме чији конструктори обрађају пажњу на звуковну страну стиха и за оне који мисле да им је важан само садржај исказа.“

У својој последњој песничкој књизи *Јади српске душе*, Станисављевић отвара свој израз у правцу друштвеног ангажмана, утолико радикалнијег, колико је безнадежнија ратна, а свакако и лична, стварност коју описује. Књигу, која прати хронологију рата и распадања друштва, отвара песма „Новембар 1989.“: „(...) Снегуљац-новембарац / а ја при / а ја пригрлио санчић / на обронцима недовршене реченице.“, привидно мирној, али у знаку неке недовршености, отворености, која ће се у ликовима „жгадије“ и „лисица и лажних лисица“ уобличити у претеће силе. У наредних неколико песама, које описују увод у рат, актери југословенске апокалипсе се окупљају: „(...) Банде лутајућих картографа / најурених са двора / с лудим размерницима, / кривуљарима / спадају путнике-намернике. // Љизгав поноћно пиљим / у далеки обруб олује. / Прозуја курва на исток. / Обрадоваће Румуне.“ А потом следи српско-хрватски рат: „(...) Они што кажу ‘сипућа киша’ / убили су петорицу оних што кажу ‘росуља’. / Она свеједно пада, а уосталом / по подне се претвара у снег“, док градом промичу „суклате нафракане фосфором“, „млади залезанко, / фашиста сребрно-српски“, „војвода шупкољубац“, „озими грбавац“, „даждевњаци / с беретима и бајунетима / подруку с поетесама“. Уколико би се и данас у „романописцу-чокоторесцу“ сразмерно лако могао препознати Добрица Ћосић, а у „генетичарки“ Биљана Плавшић, многи други, врло конкретни ликови, јунаци злог доба, остају у том времену и није их лако и све ће их теже бити „дешифровати“. То свакако није нужан херменеутички смер, будући да се *Јади српске душе* могу читати и као поетски коментари одређених социјално-психолошких и културно-политичких образаца, самим тим и ванвременских, али нема сумње да без подразумеваног референцијалног оквира, ова књига делује смањеним поетским интензитетом и да данас има пре историјску, него поетску вредност. Па ипак, па ипак, ако се ова књига упореди, рецимо, са исте године објављеном књигом *Јека* Милана Комненића, награђиваног песника Станисављевићеве генерације и једног од најутицајнијих културно-политичких радника, а у то време човека у најужем врху Српског покрета обнове Вука Драшковића, ако се, дакле, упореди са књигом најгоре националистичке и ратнохушкачке мржње до које је деведесетих година добацила српска поезија – може се добити одговор на питање чему песници у оскудно време, и може се осетити туга, и разумети опомена.

ЗЛАТКО БАЛОКОВИЋ У РАЗГОВОРУ С МИЛОШЕМ ЦРЊАНСКИМ

„ГУСЛАР БУДУЋНОСТИ“

„То није случај са г. Златком Балоковићем који је дошао међу нас баш сада када је његова слава на врхунцу. У годинама када је креативна енергија уметника највећа г. Балоковић је могао – према примеру других наших људи, да јури и даље, за успесима у великом свету, и да заборавља земљу која се зове Југославија“

пише: Наталија Лудошки

Један од најбољих светских виолиниста између два рата, данас готово заборављени Златко Балоковић (Загреб, 1895 – Венеција, 1965), током једне од великих југословенских турнеја, с пролећа 1935. године, затећи ће се и у Београду. Престоничка штампа пуна је прилога о виртуозу у ком је, већ после првог дечачког концерта, Матош препознао „гуслара будућности“. Пред београдску публику премијерно је изашао 3. новембра 1914. године, управо када Велики рат прекида његов вртоглав успон на светској музичкој сцени. Тих година често наступа у корист Међународног Црвеног крста.

Од средине двадесетих година натурализовани Американац, ожењен ћерком чикашког милионера – Џојс Борден, припадник светске елите, те 1935. године, у Сали Коларчевог универзитета, имао је три наступа: с Београдском филхармонијом 19., а потом два солистичка концерта 23. и 30. марта. Осим најава, критика и кратког интервјуа у дневнику *Време*, објављена је и вест о одликовању „виолинског генија“ орденом Светог Саве III степена. Признање за заслуге у култури, али и за оданост држави и нацији, уручио му је зналац и љубитељ уметности, кнез намесник Павле Карађорђевић.

Балоковићеве наступе прате *Политика*, *Правда*, *Време*, *Штампа*, али му највећу пажњу поклања недељник *Идеје*, који 30. марта објављује велики „Разговор с чувеним нашим земљаком“, под насловом „Златко Балоковић прича“. Новинар, потписан иницијалом М., по свој прилици

је онај исти, који 20. марта, у новинама *Време*, потписан с М. Т., доноси сведени интервју „Златко Балоковић у Београду“.

Власник и уредник *Идеје*, Милош Црњански, несумњиво држи до интервјуа, те за његов лист говоре угледни европски и наши књижевници – Андре Жид, Морис Мартен ди Гар, Андре Моро, Милан Ракић, Драгиша Васић, Бранко Лазаревић, Иво Андрић, Владимир Ћоровић, Сима Пандуровић... Али и уметници, попут Балоковића. Бирани саговорници, дакако, заговорници су оних вредности на којима је конципиран лист познатог књижевника и новинара.

Прослављени виртуоз, уз Мештровића тада најзнаменитији југословенски уметник, савршено се уклапао у концепцију *Идеје*. Уредник, али и најагилији сарадник овог изразито пројугословенски, антикомунистички оријентисаног гласила, осим потписаних текстова, публикује у њему и мноштво различитим иницијалима и псеудонимима шифрованих својих прилога. Савременици Црњанског, откривају нам полемике, сведоче да је управо он интервјуисао тада најзнаменитије наше писце, заговорнике државног унитаризма, а, нема сумње, начинио и разговор са славним виолинистом – Златком Балоковићем.

Указујући поднасловом на тематски оквир разговора: „Интимно о себи – Свом животу – Музици – Путу око света. И Русији“, интервјуер, у уводу запажа:

Многи наш човек када успе у великом свету, лако заборавља своју отаџбину, све док је тамо мажен успесима и славом. Враћа се тек онда када настају недаће. Онда се сећа своје домовине и онда се тражи заштита у њој.

То није случај са г. Златком Балоковићем који је дошао међу нас баш сада када је његова слава на врхунцу. У годинама када је креативна енергија уметника највећа г. Балоковић је могао – према примеру других наших људи, да јури и даље, за успесима у великом свету, и да заборавља земљу која се зове Југославија.

Он то није учинио. Концерте које је овај наш виртуоз на виолини давао не само у нашим великим градовима, него и у многим мањим најбоље сведоче о његовој скромности и осећању које он има за родну груду.

У наставку развијеног репортажног интервјуа, новинар слика амбијент хотела „Српски краљ“ чију слепоподневну тишину ремете „трескови трамваја“. Лифтом избачен „право пред собу г. Балоковића“, колеба се „ући-не ући“, јер се иза двоструких врата чује „свирка виолине праћена клавиром“. Нотиран је и утисак који на посетиоца оставља уметник – плава собна хаљина, сјај очију, младоликост, спортска фигура,

одуарају од „паганинијевске демонске повијености“, да би закључио: „Нешто широко – словенски зрачи целим лицем г. Балоковића.“

Док маестро, уз извињење, окончава вежбање на свом чувеном Гварнери инструменту, поглед новинара пада на хрпу књига на страним језицима и лорове венце.

Разговор отпочиње опаском виолинисте о балади Крижановског, коју је овај чувени руски композитор, посветио управо њему.

„Реч г. Балоковића заноси“, преноси Црњански своје импресије, „он је сјајан козер и шармантан увек у стању да интересовање саговорника држи запето као жицу на виолини. За тренутак били смо принуђени да бујицу успомена г. Балоковића задржимо“.

О својим почецима Балоковић сведочи:

Касно сам почео, тек у својој десетој години, ма да сам виолину волео тако рећи у првим данима свога детињства – било ми је две до три године – сећам се врло добро. Када сам добио прву виолину, ја сам је растворио да видим одакле долази глас... Моја мати је имала амбицију да од свога сина јединца нешто створи. Тако сам ја почео да учим код професора Хумла. То је била моја велика срећа, шест година ја сам интензивно радио код њега, после пошао на конзерваториум у Загреду. Тамо сам добио све награде које се могу добити. После сам пошао у бечку Мајстершуле код Шевичка. Поред све славенофобије која је постојала у Бечу ја сам добио све три годишње награде.

Изнеће и сећања на свој деби у Москви 1913. године. Пошто је савладао захтевну композицију Крижановског, вежбајући и по десет сати дневно, добио је ангажман за концерт с Московском филхармонијом. Побрао је френетичне аплаузе и пред публику излазио тридесет два пута, што памти као свој највећи успех.

Савременици Црњанског, откривају нам полемике, сведоче да је управо он интервјуисао тада најзнаменитије наше писце, заговорнике државног унитаризма а, нема сумње, начинио и разговор са славним виолинистом – Златком Балоковићем

Велику планирану турнеју по Русији, омео је рат. Те године провешће у Загреду и Бечу, да би 1920. отпочео европску турнеју: Женева – Цирих – Париз – Лондон.

Своју животну причу Балоковић илуструје и фотографијама. Показујући новинару ону на којој је овековечен с нашим послаником у Вашингтону, др Антом Тресићем-Павичићем, после аудијенције код

председника Кулиџа, коментарише: „Видите... овде пише југословенски виолиниста. Ја сам увек био Југословен.“

У разговору се дотичу и двојице наших научника који су се остварили у Америци:

За мене је Пупин био идеалан човек. Он је представљао врхунац позитивног квалитета југословенског сељака. Његова књига „Са пашњака до научењака“ била је велика сензација за целу Америку. Пупин је био за жене други отац. Када је он чуо мој концерт са још неким пријатељима хтео је да ми купи виолину Гварнериус звану „Le Duc“ – она је стојала 42.000 долара. Морао сам да одбијем овај поклон. Видите, ја имам најдивније пријатеље на свету...

А говорећи о Тесли, ког ће, осам година касније, испратити на вечни починак Шубертовом „Аве Марија“ и песмом „Тамо далеко“, Балоковић, нотира интервјуер, „повлачи суптилну разлику између њега и покојног Пупина“:

Пупин је човек пун срца док је Тесла испосник, нема смисла за живот. Он је нема сумње најфинији интелекат који постоји у Америци. Запањоме ме је када је на једној вечери почео да цитира Ленау-а. Иначе, он је закопчан човек мрзи да излази, сво своје време проводи у лабораторији а излази само два пута дневно, да храни голубове пред библиотеком „Њујорк лајбрери“ у 42 улици.

Разговор се, бележи новинар, премешта с предмета на предмет. Помињана је Балоковићева јакта којом је, са супругом, обишао свет, дворца у Езеу, између Нице и Монтекарла, у којем окупља елиту целог света; Падеревски, Масарик, сер Остен Чемберлен, само су неки од угледника које је гостио.

О новцу и слави Балоковић се изражава као пролазним вредностима. Оно што њега занима то су живот и људи.

„Када се има у виду интерес са којим г. Балоковић посматра све – онда се може преставити колико су занимљива његова опажања“ о Совјетској Русији, из које се управо вратио. Пред турнеју, сер Остен Чемберлен, упутиће му опаску: „Ви сте срећни што полазите у ту земљу као незванично лице. Моћи ћете да посматрате све.“

**Власник и уредник Идеја, Милош
Црњански, несумњиво држи до
интервјуа, те за његов лист говоре
угледни европски и наши књижевници
– Андре Жид, Морис Мартен ди Гар,
Андре Моро, Милан Ракић**

Као гост совјетске Владе, Балоковић је одржао четрнаест концерата (у Москви, Лењинграду, Одеси, Харкову, Кијеву), те износи искуства с наступа, прича о публици, сведочи о положају уметника.

„Музички и уметнички живот у Совјетској Русији врло су занимљиви“, вели виолиниста. Публику чини маса радника којима се за рад преко норме деле позоришне и концертне карте. „Осим радника и стручњака мало има друге публике.“ Његов први концерт у Москви пратило је преко петсто виолиниста, којима је импоновало то, што је дошао из Америке, земље коју сви Руси цене, вели Балоковић, због напретка у техници.

На питање шта му је нарочито пало у очи, одговориће: „Тескоба, ужасна тескоба на све стране...“

Највећу елиту, запазио је, у Русији чине уметници и војска. Објашњава и „специјално повољан положај уметника“:

Једноставно: Радет et circonses! Радет често нема, нема довољно али зато има circonses. Данас у Совјетској Русији стварају се позоришта, све до Туркестана чак до граница Гобија. Свуда се шаљу уметници, стварају позоришта, дају се концерти. Совјети се труде да широким, најширим масама пруже само оно што је најбоље. Они доводе у земљу најбоље стране уметнике. Ја сам у року од пет недеља добио више плате него ли неки радник за седам година. Русији данас недостају оркестри и на све стране траже се свирачи, приређују се велики конкурси...

Уметници су класификовани, а они највишег ранга, попут Горког, зарађују милионе, тврди Балоковић.

На претпоставку да се у Русији тражи модерна музика, уз смешак, одговара:

Не, напротив. Чајковски је највећа музика. Ја сам скоро имао мука... са нашим Штолцером Славенским кога много волим и врло радо свирам. Тражи се искључиво стара музика. Бах, Бетовен, Брамс. Ја сам инсистирао да свирам Славенског. Како би приказао нашу модерну југословенску музику.

А на новинарско питање да ли су људи сретни у Русији, спутивши главу, и енергично одмахујући, Балоковић одговара: „Не, нису... Ја сам посматрао очи људима. Невероватно много ужасно мртвих очију.“

Знатижељан, затицао се и у публици:

Ја сам био на представи „Грозе“ од Островског. Цептио сам од одушевљења. Била је то сјајна представа. Публика је дрљљала. Забављала се разговором, ја сам скоро био озлојеђен. Могао бих овако да формулишем интерес ових радника за уметност. Они иду у театар и на концерте да уче „пилдунг“. Како би се рекло код нас. Човек који је цело време живео на степи одједном одлази да слуша „Дон Карлоса“ или други део „Фауста“. Скок је сувише велик...

**А говорећи о Тесли ког ће, осам
година касније, испратити на
вечни починак Шубертовом
„Аве Мариа“ и песмом „Тамо
далеко“, Балоковић, нотира
интервјуер, „повлачи суптилну
разлику између њега и покојног
Пупина**

Приводећи крају разговор с ванредним саговорником, интервјуер констатује: „На жалост немамо толико простора да би изнели све оно што нам је г. Балоковић испричао о свом великом одушевљењу за Холбајна и за Рембранта, о свом ‘лудовању’ за Гогеном чији је гроб посетио на острву Хивг-Оха. О свом одушевљењу за Шекспира пасионираношћу за проучавање политичке историје Енглеске XIX века, о свом жаљењу што не познаје модерну југословенску књижевност.“

На крају, велики патриота и филантроп поверава сабеседнику:

У своје време... ја сам желео да ступим у дипломатију како бих могао да учиним што више за упознавање моје отаџбине. Сада видим да овако могу не срањиво много више да учиним.

Све док будем могао да радим, радићу на корист домовине – ни новац ни слава не интересују ме – то су све маларични појмови. Мени је једино задовољство када могу да служим ономе што сам себи поставио као идеал. Да усрећујем што већи број људи. Ја сам оптимиста не дојим се тешкоћа и сваки удар судбине сматрам као школу за очеличење карактера.

Не знамо да ли је у писаној оставштини Златка Балоковића, похрањеној у ХАЗУ, остало каквог трага о Београду марта '35, у ком ће дочекати свој четрдесети рођендан и о сусрету с Милошем Црњанским.

ИЗ ПРЕПИСКЕ ВЛАДАНА ДЕСНИЦЕ (1)

ИЗМЕЂУ АНДРИЋА И КРЕЛЕЖЕ

Простор за корјениту промјену у поимању стваралачке особености Владана Деснице пружа се из ауторове обимне преписке, која је у целини постаје доступна након безмало шездесет година од пишчевог одласка. Тај корпус текстова до сада је тек дјелимично публикован у књижевној периодици или засебним томовима, али увијек у мање или више суженом избору

пише: **Владан Бајчета**

Дуго се о Владану Десници у (књижевној) јавности није знало више од основних биографских и (обимом скромних) библиографских података, који су махом запремали четири тома његових досадашњих сабраних или изабраних дјела. Разлог томе био је пишчев од почетка наметнут маргинални статус у српској књижевности, који је тек дјелимично одређен његовим егзистенцијалним и професионалним статусом рубне, односно лиминалне појаве. Провевши животни и радни вијек испрва у градовима сјеверне Далмације (Задар, Шибеник, Сплит), а потом и у Загребу, Десница је у периоду свог најпродуктивнијег креативног замаха доминантно перцепиран у контексту хрватске књижевности, ступајући са писцима попут Ранка Маринковића, Петра Шегедина, Вјекослава Калеба и других генерацијских аутора у културно-политички редефинисани оквир југословенске заједнице након Другог свјетског рата.

Међутим, то није био једини фактор стицања таквог положаја на разубњеној књижевној мапи, на којој се Десница појавио у зрелим стваралачким годинама. Подозривост према пишчевом поријеклу у средини гдје је на крају уобличио и премијерно публиковао своје вишедеценијске литерарне напоре само је једна страна медаље, на су

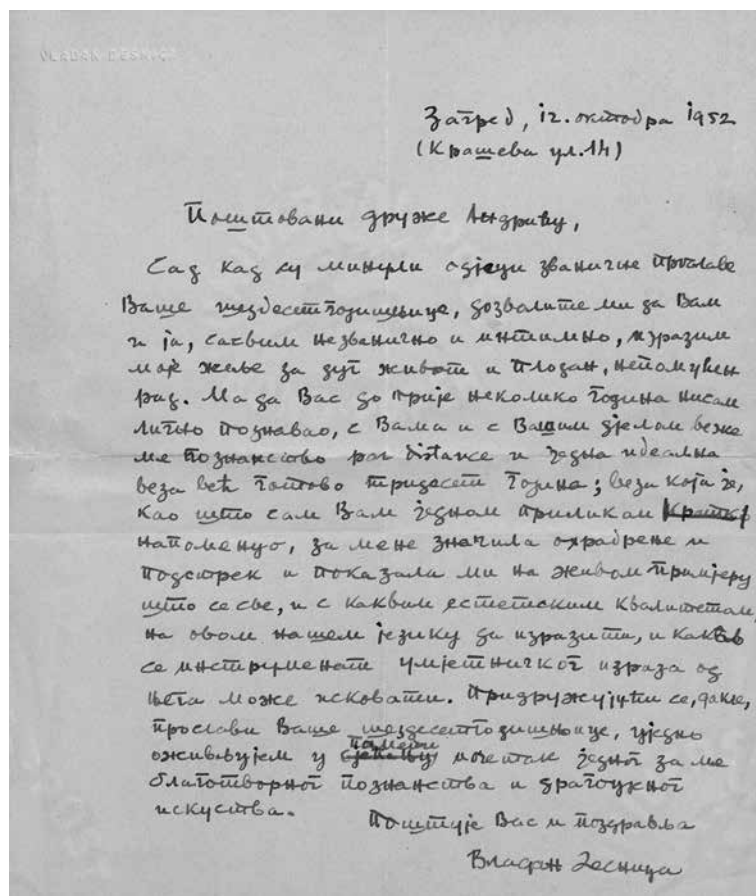
Владан Десница

чијем су наличју уједињени идеолошка сумњичавост и вјечита завист комесарских литерата у покушају. Политички ауторитарно доба у коме је (књижевна) критика за непоштовање идеолошких налога могла да значи (и у овом случају значила) спотицање, проказивање, прећутни бојкот и многе друге врсте свјесно произвођених инхибиција, спутавале су писца који је зрелом стваралачком снагом у непуних десет година избио у сами врх наднационалне књижевности социјалистичког друштва у настајању. Док су писци попут Ива Андрића и Мирослава Крлеже на један или други начин уживали повлашћени статус и лагодан друштвени положај за несметан умјетнички рад, Десница се, уз многе објективне и споља наметнуте животне тешкоће, борио за основну егзистенцију вишечлане породице, стварајући у амбијенту изван сваког комодитета. Зато су о двојици поменутих аутора и многих других њихових савременика исписани томови мемоарских, биографских, публицистичких и осталих списа и књига, док се о писцу *Прољећа Ивана Галеба* у колективној свијести припадајуће читалачке заједнице често не знају ни сами подаци о години и мјесту рођења и смрти (Задар, 1905 – Ислам Грчки, 1967). А ти подаци значајни су не само за један релевантни животопис наше књижевне већ и културно-политичке историје XX вијека, па и шире.

Простор за корјениту промјену у поимању стваралачке особности Владана Деснице – управо на темељу околности које су пресудно детерминисале његов статус – пружа се из ауторове обимне преписке, која је у цјелини постаје доступна након безмало шездесет година од пишевог одласка. Тај корпус текстова до сада је тек дјелимично публикован у књижевној периодици или засебним томовима, али увијек у избору мање или више суженом на одређени период Десничиног живота, односно конкретног кореспондента, или према критеријуму извјесне репрезентативности. Преко 10.000 јединица тог обимног епistolара говори само по себи у прилог слици о пишевом (неповољном) положају: глава породице у вјечитој борби за хљеб насушни и очување остатака породичног наслијеђа – Двори Јанковић Стојана – пострадали током Другог свјетског рата, а чији је опстанак додатно угрожен у радикално промијењеној политичкој парадигми, био је на све то дискредитован и сваковрсно онемогућаван у средини у којој је живио.

Осећање читалачке или стваралачке блискости на релацији Десница – Андрић постојало је, дакле, у оба смјера. И та чињеница чини се сасвим природном, када се Десничин опус наново открива у својој правој и пуној умјетничкој вриједности

Живећи тако неком врстом остракизма, Десница је у одређеном смислу главни вид свог друштвеног и професионалног ангажмана остваривао управо путем преписке. Осим махом породичних и приватних писама, претежно адресираних на Задар, Обровац, Сплит, Хвар – Десница је развио обимну кореспондентску праксу са књижевним и културним центрима, издавачким предузећима, часописима и појединцима у Београду и Новом Саду, потом Љубљани, Сарајеву, Цетињу и Скопљу, а затим и европским (културним) престоницама Италије, Њемачке, Француске, Швајцарске, Чехословачке, Пољске, Енглеске, Шведске и других земаља. Из тих његових дописа (који су, дакле, тек дјелимично публиковани), као и добијених писама (која углавном до сада нису ситематски објављивана), дознаје се много о једној стваралачкој биографији без које се не може разумјети српска књижевност XX стољећа у њеном динамичном прожимању са осталим (јужнословенским) литературама и културама, у овом случају

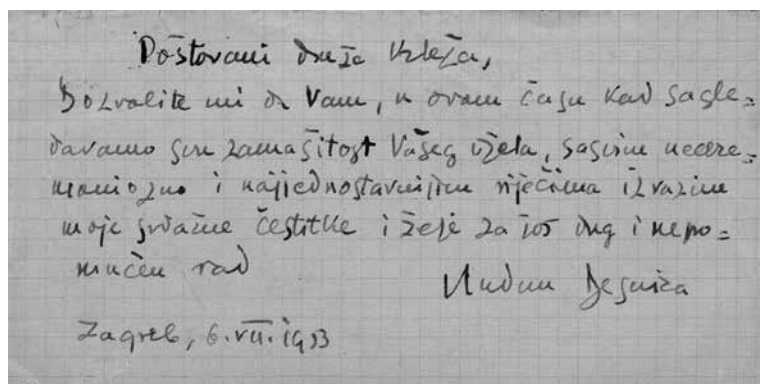
Писмо Иви Андрићу

најконкретније хрватском. Без ње се, такође, не може исправно разумјети ни статус наше књижевности у европском хоризонту, будући да је Десница, како је и сам у појединим писмима стилљиво назначавао, својим поетичким опредељењем и умјетничким донетима припадао неким од магистралних стремљења епохе и у типолошком и у вриједносном смислу.

Десница је педантно архивирао своју преписку, чувајући већи дио писама која је примио, али и копије, односно преписе оних које је одаслао. Већином су то машинописи, са нерижетким, најчешће ситнијим ручним уносима и корекцијама. Интересантно је да се писац неколицини својих приснијих кореспондентата извињавао што им не пише руком, већ на машини, наводећи као разлог нечиткост властитог рукописа. Међутим, међу свега неколико послатих писама у збирци од њих преко хиљаду, два се издавају, између осталог, баш по томе што су писана руком. Упућена су Иву Андрићу и Мирославу Крлежи.

Већ из самог датума, а одмах затим и садржаја, открива се пригодни повод и карактер њиховог настанка. Андрићу Десница пише 12. октобра 1952, три дана након пишевог шездесетог рођендана, упућујући му наизглед конвенционалне, мада заправо од сваке конвенционалности испражњене, ријечи честитке и исказе читалачке оданости:

Поштовани друже Андрићу,
Сад када су минули одјеци званичне прославе Ваше шездесетгодишњице, дозволите ми да Вам и ја, сасвим незванично и

Писмо Мирославу Крлежи

интимно, изразим моје жеље за дуг живот и плодан, непомућен рад. Мада Вас до прије неколико година нисам лично познавао, с Вама и с Вашим дјелом веже ме познанство *par distance* и једна идеална веза већ готово тридесет година; веза која је, као што сам Вам једном приликом напоменуо, за мене значила охрабрење и подстрек и показала ми на живом примјеру што се све, и с каквим естетским квалитетом, на овом нашем језику да изразити, и какав се инструмент умјетничког израза од њега може исковати. Придружујући се, дакле, прослави Ваше шездесетгодишњице, уједно оживљујем у памети почетак једног за ме благодородног познанства и драгоцјеног искуства.

Поштује Вас и поздравља

Владан Десница

Непуну годину касније, а у поводу исте Крлежине округле обљетнице, Десница му дан уочи шездесетог рођендана (6. јула 1953) шаље свом сасвим кратак и сасвим пригодан допис. Доста сведеније, једном љубазном „картом“, Десница честита јубилеј и другом најцијењенијем писцу ондашње Југославије, који је неријетко, али са много разлога преципиран као Андрићев „антипод“:

Поштовани друже Крлежа,

Дозволите ми да Вам, у овом часу кад сагледавамо сву замашитост Вашег дјела, сасвим нецеремониозно и најједноставнијим ријечима изразим моје срдчане честитке и жеље за још дуг и непомућен рад.

Владан Десница

Јасно је да се Десница краткоћом и одрешитошћу ове поруке чува стереотипних и „церемониозних“ излива, за које је засигурно претпостављао да су морали бити одбојни Крлежином темпераменту. О Крлежи је Десница имао високо мишљење и оно је забиљежено у опширном и већ више пута публикованом писму Александру Тишми (23. марта 1952) – својеврсном *ad hoc* аутопоетичком елаборату – у којем аутор говори о „богоданој стваралачкој еруптивности“ хрватског писца:

[...] Мислим да нарочитих трагова Крлежиног утицаја код мене нема.

Већ зато што је сасвим друкчији начин рада и приступање материји: није сваком дана она богодана стваралачка еруптивност којом се одликује Крлежа. „Златни рудник“ могуће да подсећа на Крлежу зато што обрађује исту средину и амбијент (Загреб), а можда и понеки детаљем. Али у

„Бунаревцу“ (који је из наше „динарско-штокавске“ провинције, нпр. копнена Далмација, Херцеговина, дио Босне) не мислим да има тог утицаја. Но можда се и варам.

Према би се по високо интелектуалној супстанци Десничине прозе можда очекивало пишечево осјећање дубље сродности *Прољећа Ивана Галеба са Повратком Филипа Латиновића* (или чак прије са романом *На рубу памети*), Десница је очито перципирао своје, у том тренутку актуелне књиге *Зимско љетовање* и *Олупине на сунцу* као литературу из поетичког обзора Андрићевих приповиједака и романесијерских хроника. Са једне стране, ту је народни живот, регионални говор и друге карактеристике *вуковске* парадигме каквом ју је Андрић, а евидентно његовим трагом и Десница, умјетнички трансформисао. Са друге стране, сам начин обраде *материје*, о чему Десница у писму Тишми говори, подразумеивао је за њега, можда још и више него за Андрића, филигрантски рад у стилу, који је супротан препознатљивој и непоновљивој крлежијанској векоменцији, посве другачијих обликованих резултата и самих стваралачких намјера.

Занимљива је чињеница да у Десничиним брижљиво похрањеном архиву нису сачувани (дакле, по свој прилици ни пристигли) барем куртоазни одговори слављеника млађем и недавно афирмисаном колеги. То не треба нужно тумачити као знак особите Андрићеве и Крлежине индолентности према Десници, већ можда прије као праксу необлигатности да се на овакве честитке безизузетно одговара, нарочито у случају писца чија је слава укључивала неприродно велик број сличних дописница.

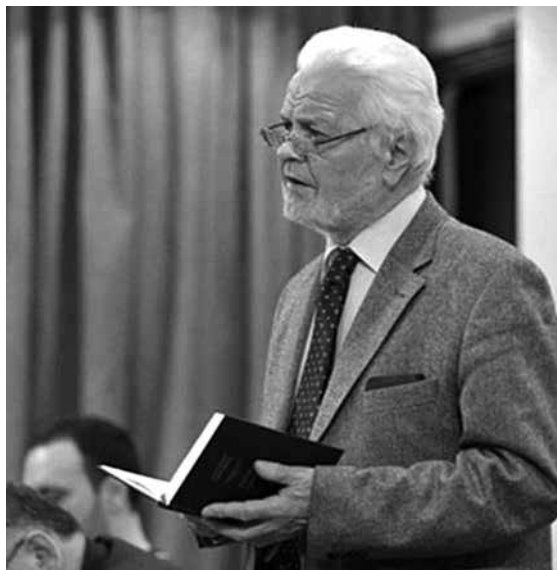
Ако од Крлеже не постоји, или до сада није објелодањен, траг о мишљењу поводом Десничине умјетности – а то је мишљење, као што је познато, било високо на цијени и ријетко је колико и шкрто давано – Андрић се, на себи својствен начин, изјаснио на ту тему. Предани истраживач наше (књижевне) прошлости и добар познавалац Десничиног живота и рада, Бојан Ђорђевић, пронашао је у архивима у том смислу интересантан податак. Наиме, приређујући 1953. године годиште редовног *Алманаха* са изабраним радовима својих чланова, Савез књижевника Југославије наишао је на одређене техничке проблеме, од питања хонорара до концепције саме публикације, о којима се на пленуму удружења расправљало. Андрић је том приликом рекао да би свакако била велика штета да *Алманах* не изађе услед запрека принципијелне или процедуралне природе, јер се без издања такве врсте не би шире знало за поједина, у том тренутку на сцену недавно пристигла књижевна имена:

Ја сам апсолутно за алманах. *Алманах* је *tableau* наше књижевности у једној години. О алманаху лоше говоре писци чији радови нису ушли у њега. Ја лично не могу стићи да читам све новине и часописе и да пратим све што се објављује. И ето, да није алманаха, не бих знао да је овај Десница толико већ искусан и изванредан писац.

Осјећање читалачке или стваралачке блискости на релацији Десница – Андрић постојало је, дакле, у оба смјера. И та чињеница чини се сасвим природном, када се Десничин опус наново открива у својој правој и пуној умјетничкој вриједности. Андрић је једна од његових мјера.

IN MEMORIAM LJUBOMIR SIMOVIĆ
(UŽICE, 2. DECEMBAR 1935 – BEOGRAD, 17. APRIL 2025)

JEDINAC U SRPSKOJ KULTURI

Zadivljujuće je, naročito u trajnoj boljci ovdašnje skribomanije, koliko je tako štedljiv opus, poput Simovićevog, sadržavao silnih, većini kolega nedostižnih dometa. Negdje u toj samoj činjenici je i djelomični i zaobilazan odgovor sigurno. Pjesme je pisao samo kad je imao što reći, a tako je slagao i zbirke

Glumac Filip: „*Ja ću da ustanem,
zgažen, zgromljen, tlačen,
na čelične vojske
sa drvenim mačem!*“
(„Putujuće pozorište Šopalović“)

Kao jedinstven autor naše književnosti, klasik već za života, Ljubomir Simović imao je osobinu rijetku među srpskim piscima druge polovine dvadesetog vijeka i ove prve četvrtine dvadeset i prvoga: naročitu štedljivost, ekonomičnost – ako je to prava riječ – svakako obazrivost prema riječi i riječima, kako vlastitim pjesničkim, tako i dramskim, proznim, esejističkim, kritičkim. Otud, za više od sedamdeset godina otkako se pojavio u književnosti prvom pjesmom, a nakon toga u sljedećim dugim decenijama u kojima će stvoriti i kulturi ostaviti tolike istinski nevjerojatne i danas klasične pjesme, broj knjiških izdanja sa Simovićevim imenom može začuditi u disproporciji s utjecajem, značajem i reputacijom, umjetnički, misaono i društveno gledano. Zadivljujuće je, naročito u trajnoj boljci ovdašnje skribomanije, koliko je tako štedljiv opus sadržavao silnih, većini kolega nedostižnih dometa. Negdje u toj samoj činjenici je i djelomični i zaobilazan odgovor sigurno. Pjesme je Simović pisao samo kad je imao što reći, a tako je

slagao i zbirke – odgovornim tempom i ritmom: svakih nekoliko godina po jedna, svaka značajna, svaka pomno sačinjena i komponirana. Neke od njih i mnoge pjesme gotovo odmah kanonske, druge s vremenom, a redom voljene, redom iskreno, bez snishodljivosti, poštovane i od kolega i od široke čitalačke publike – Srbija je jedna od posljednjih i rijetkih zemalja gdje su pjesnici i dalje zvijezde. Naročito kad pripadaju klasi liričara – a Simović je bio izrazit i originalan lirik.

Možda najimpresivniji dio na toj liniji autorske ekonomije bio je njegov dramski *opuscolo* – da se poslužimo ovom Makijavelijevom litotom. Simović napisao je samo četiri dramska teksta – sva četiri, što je izgleda bez presedana, gotovo odmah klasici: „Čudo u Šarganu“, definitivni komad o srpskim marginalcima; „Putujuće pozorište Šopalović“, predstava o odnosu glumca i surovosti historije; „Hasanaginica“, tragedija ovaploćena u zadivljujuće inovativnom jeziku, kakvu je mogao napraviti samo vrhunski pjesnik u dramskom piscu; i posljednja, problemska i problematska historijska drama „Boj na Kosovu“. Za ovu potonju, trajnom nelagodnom, vezana je neraskidivo jedna od ironija historijske sudbine, što je Simovićeva tema *par excellence*, u onom naročitom momentu kad se život i literatura spletu: jak i svjestan nacionalni osjećaj Simovićev, njegov angažman, u djelima i društveno, poklopio se s kolektivnom temperaturom u posljednjim godinama osamdesetih, u traumatskim „godinama raspleta“. Intrigantan tekst i zaplet komada koji je Simović napisao kao već tada redovni član SANU, serija dramskih likova u rasponu od fiktivnih pučana, običnog naroda, do temeljnih ličnosti naše srednjovjekovne historije, ambicioznost ove parabole, sve to završilo je u na brzinu napravljenom, „utilitarnom“ i površno rutinerskom, kičerskom filmu. Ne ističemo ovaj komad i njegov usud slučajno ni proizvoljno. Bilo je neke skrivene metafore u svemu: kao da se ideal oslobođenja nacionalnih tendencija s dolaskom demokratskog, građanskog sistema, koji je generacija Simovićeva i njegovih kolega sanjala, pretvorio u svoju vulgarnu suprotnost.

A ako Ljuba Simović jedno nije bio, nije bio čovjek vulgarnosti, trivijalnosti i kiča. Autor koji je u poeziju uveo više narodnih i narodskih izraza, imena, pojmova i dakako likova nego moguće ijedan u liniji najvršnjih srpskih pjesnika i dramatičara, otmjeno je nadilazio sve provincijske i zavičajne ograničenosti i uskosti, kao što je pokazivao i gospodsku uzdržanost i u najžešćoj kritici više režima jedinstvene i nesretnim okolnostima bijene zemlje Srbije.

Otud, postoje dvije ocjene njegova rada i ličnosti, jedna posmrtna a jedna napisana za života. Prva kaže da je Simović „jedinac u srpskoj kulturi“, druga da je spadao u pjesnike koji se kreću u oblastima „gdje se u mnoštvu srpske braće krije i mnoštvo Kajina“. Kad onda pročitamo da je prvu karakteristiku napisao akademik Miro Vuksanović, a drugu Svetislav Basara, shvaćamo najprije da ne samo da je otišla ličnost goleme važnosti, nego da je otišao jedan od posljednjih autora koji su svojim izrazom, svojim djelom i gestom bili u stanju pomiriti ne samo različite poglede na poeziju i umjetnički tekst uopće, već i simbolički pomiriti trajno podijeljenu zemlju i njenu kulturu, kao najbolje i najvrjednije što ona ima. Važan dio toga najboljeg bio je veliki pisac Ljuba Simović.

Vječnaja pamjat.

Đorđe Matić

О ПОЕЗИЈИ ЉУБОМИРА СИМОВИЋА

НА ГЛАВНОЈ ЛИНИЈИ ПЕСНИШТВА

Симовићева поезија стоји изоловано у српској књижевности. Утицаји који се могу у њој наћи су толико преобликовани индивидуалним стилем да се тешко може говорити о неким његовим претходницима, а они који су га имитирали, нису успели да се на значајнији начин остваре

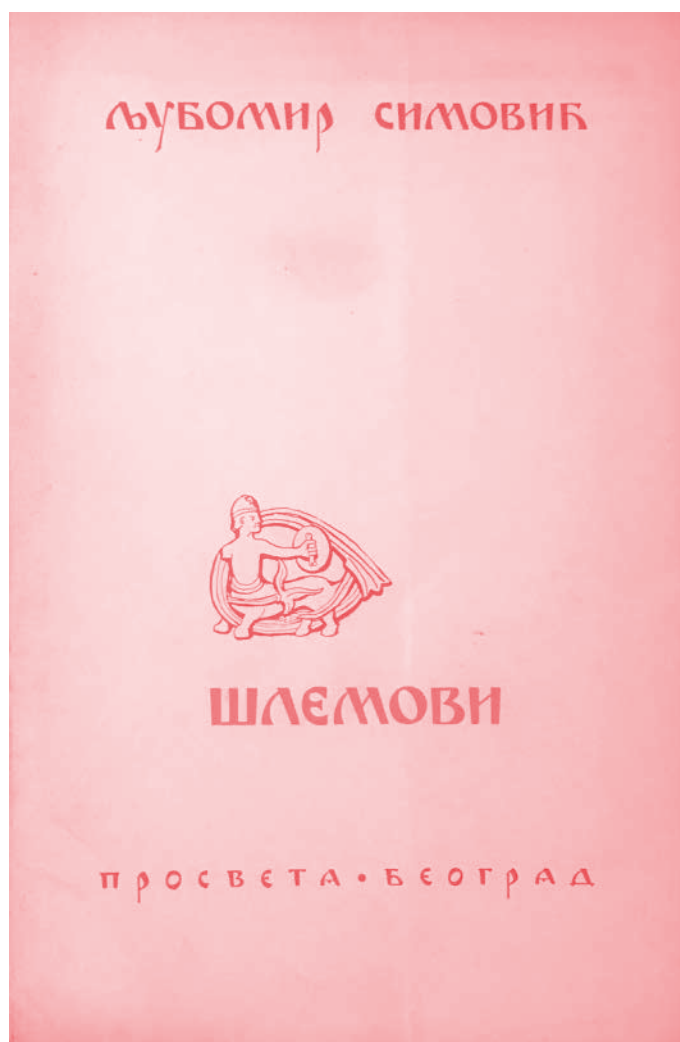
пише: **Никола Живановић**

„У његов атар нико није ушао“, рекао ми је Борислав Радовић једном приликом поводом поезије Љубомира Симовића. Заиста, Симовићева поезија стоји изоловано у српској књижевности. Утицаји који се могу у њој наћи су толико преобликовани индивидуалним стилем да се тешко може говорити о неким његовим претходницима, а они који су га имитирали, нису успели да се на значајнији начин остваре. Као и у случајевима Васка Попе и Новице Тадића, и Симовићеву поезију је немогуће наставити из разлога што је у њој већ много општих песничких правила изневерено, тако да се изневеравање тих правила види као посебна игра која је лична за тог песника. Чак и најбезначајније Симовићеве песме део су те игре и зраче истим духом, за онога ко тај дух познаје. Ево примера једне такве минорне Симовићеве песме:

ИЗ КАФАНЕ „ВЕЛИКА ЧУКАРИЦА“

Преко чорбе посне и неслане
Гледам ове који се и осолише,
И оладише и ољутише и омастише.

Нико у овој земљи
Не живи тако добро
Као они који је упропастише.

Мисао у песми је сасвим једноставна, али и таква да је прихватљива широком кругу читалаца. Чак је очекивано да оваква песма, прочитана јавно буде почашћена аплаузом, не само због тога како је нешто речено већ што је то уопште јавно речено. Наравно, шта је то речено, остаје отворено, јер се не говори ко је земљу упропастио већ је то нешто што и песник и читаоци знају, међу њима постоји прећутни договор. Дакле, Симовић је моралистички песник, у тајном савезу, готово завери са читаоцима. О локалним питањима говори на универзалан начин и тежи јасности, а риму користи (у овој песми само) за поенту. Уз све то још треба додати ову најспецифичнију особину Симовићевог стила – набрајање, посебно набрајање укуса, звукова, јела, топонима – и добија основни нацрт његове поетике.

У збирци *Шлемови* из 1976. Симовић, после неколико успешних, али и експерименталних књига, налази свој глас. Налази га у једноставности. Знатан број песама је написан у римованим дистихима. Дистих као форма, садржи заокружену мисао у себи, осведочену римом. Следећи дистих додаје другу мисао која је сродна претходној или је на неки начин варира. На тај начин се ствара нагомилавање, набрајање, оно што је можда најпрепознатљивија особина Симовићевог песништва. Везани стих који користи, мада правилан, далеко је од оне занатске учености која се очекивала после Дучића и Ракића. Његове риме су готово увек

очекиване и неоригиналне, а реченица правилна, одсечна, блиска свакодневном говору. Тиме се постиже да песме делују као народне или романтичарске. Често су такве и Симовићеве слике: гробље чачка зубе, звезда сија као златни зуб. Истовремено, сусрећемо се са мрачним, надреалним сликама, где војници наоружани одсеченим ногама крећу да се свете вођама. Колико Симовићев језик лако клизи из стиха у стих види се у следећој строфи: „Ко је тај што ме стреља и коље / и чамов сандук брзо стеса / – док пада чађ на снежно поље – / за 70 кила меса?“

**Без журбе, опуштено,
како здравици и приличи,
Симовић набраја српске
владаре. Ако се на
страну стави успелост и
духовитост песме, па и њена
примењивост на прославама,
остаје питање зашто
Симовић говори о српској
историји и о лошем вину**

Све ове особине, развиће се у следећој и његовој најбољој збирци песама *Уочи трећих петлова* из 1972. у којој се налази немали део Симовићевих антологијских песама какве су „Балада о Стојковићима“, „Ругалица о вину“, „Тобџија своје коњу на коме се враћа из рата“, „Огњени дан“ и друге. Оно што доминира овим песмама је Симовићев хумор. Тај хумор ће остати једна од значајнијих особина његове поезије у познијим песмама. Али овде повезан са мрачним темама, он ствара онај амалгам стила који се може назвати симовићевским, и према овим песмама ће читаоци увек равнати и његове остале. „Балада о Стојковићима“ је можда најпрепознатљивија песма у овој књизи: „Бије батинаш, богме својски распалио, / пуца нам кожа, лете мрвице меса; / бије сат, бије два, бије три, / откуд му толико штапова и беса?“ Већ начин на који се почиње песма, избор лексике („богме својски распалио“) открива хуморни тон песме. Међутим, стих „бије сат, бије два, бије три“, показује право Симовићево умеће. То је стрпљив песник, који полако гради песму. Уместо да у тај стих угради неку експлозивну слику он полако ствара градицију. Јер није неважно да ли бије један или два сата и он жели да читаоцу то буде јасно. У овом стиху је заправо садржана суштина ове песме. У пет строфа с *envoi* строфом виононске баладе он приказује начине на које Стојковиће муче и убијају. Рефрен „А ми живи“ служи да поништи то убијање, тако да се оно понавља: „Стрељане нас вешају, поклане нас гуше“. Градиција која се развија кроз песму, иде

у два смера, у томе колико Стојковиће муче и у томе колико они то прихватају као свакодневицу: „Пре но заспим / кажем жени: вешаће ме у пет, / гледај да ме пробудиш нешто раније.“

**Симовић се узима као
национални песник *par
excellence*. И његова
књижевна слава се у
многome заснива на
томе што је у одређеном
тренутку био потребан
један такав песник**

Песма „Ругалица о вину“ у основи је здравица: „Ако су господи Грцима и Латинима / спремали гозбе с оваквим винима, / краљеви наши, кукавци сињи, / доста су их и поштовали латини.“ Напомена „с оваквим“ указује да онај ко говори песму држи чашу и обраћа се људима испред себе. „Балада о Сојковићима“ говори о нечему што се дотиче народа који трпи, читаоца се у том трпљењу може препознати. Истовремено је и универзална, јер се не види на који се начин то односи на конкретног читаоца (спомињу се неки краљ и краљица, али више као симболичке фигуре). Овде је ствар обрнута. Лоше вино о коме се пева је вино које се пије. Ако се песма изводи као здравица (а Симовићеве песме јесу у многome драмског карактера), онда се говори о вину које се конкретно пије. Пригодност здравице не оставља сумњу у то на које се вино мисли. Истовремено, песма говори о српској историји у поспраном тону: „Па зар овим да се посвете Дечани? / Овим би се але и гује плашиле! / Па зар си ово пио, Стефане Првовенчани? / Зар ово, Деспоте Угљеша? Ово, краљу Вукашине?“. Без журбе, опуштено, како здравици и приличи, Симовић набраја српске владаре. Ако се на страну стави успелост и духовитост песме, па и њена примењивост на прославама, остаје питање зашто Симовић говори о српској историји и о лошем вину. И ту се можда отвара најважнија тема поводом Симовићеве поезије. Какав је његов однос према традицији и историји?

Симовић се узима као национални песник *par excellence*. И његова књижевна слава се у многome заснива на томе што је у одређеном тренутку био потребан један такав песник. Софистициране песме Миодрага Павловића и Ивана В. Лалића о националној историји, нису деловале толико непосредно, толико народно као Симовићеве. Он као да је говорио из духа народа. Међутим, то не чини његов однос према традицији нимало једноставним. Симовић говори о Богу, о добру и о злу. Када говори о Богу, потеже и све што се у нашој историји за религију везује, али у основи његовог односа према Богу је потреба. Глад, зима, бол, страх, то су ствари на којима се заснива његов однос према Богу. У песми „Сеоба Србије“ стоји стих: „окружени жетвама

уздижу се Сопоћани“. Манастир и плод људског рада, оно од чега се живи иду заједно. Храна је његов привилеговани мотив. Посебно: јаје, со, коприва, хлеб. Његови ликови стоје над тањиром пасуља као у молитви. У песми „Ручак у Арахови“ из позне књиге *Тачка*, где се у једном циклусу води дијалог са грчким темама, каже: „Ниси погнуо главу послушно ни пред ким (...) сагињеш је данас побожно / пред тањиром из ког се пуши црн – / храна сиротиње – гулаш од октопода.“ У познијим песмама Симовић мотивима које је третирао као националне покушава дати универзалнији карактер. Истовремено постоји и културна баријера, тако да гулаш од октопода делује другачије него тањир пасуља. Основно *вјерују*, међутим, остаје исто. Симовићев однос према храни, као онеме што непосредно даје живот иде руку под руку са његовим виђењем божанског и власти. Па чак у том односу има и повлашћен статус: „Знам за мржњу јачу од љубави. / Јачу од страха, јачу од правде и вере. / Али шта је то што у нас сади / мржњу јачу од жеђи и глади.“ („Зима у Србији 1809. године“).

Песма којој је сам Симовић давао повлашћено место је „Десет обраћања Богородици Тројеручици Хиландарској“ (1983). У питању је песма од десет катрена. Сваки катрен је једно обраћање. Симовић као и увек броји ударце

Песма којој је сам Симовић давао повлашћено место је „Десет обраћања Богородици Тројеручици Хиландарској“ (1983). У питању је песма од десет катрена. Сваки катрен је једно обраћање. Симовић као и увек броји ударце. Реч је о песми која је својеврсна песничка одлука, у којој Симовић свесно бира какав песник жели да буде. У питању је песма помирења: „Мајко Слова и Спаса, Тројеручице, / нека наше чамце у благе луке / из густих олуја с пучине доведу / птице, излетеле из Твоје треће руке!“ Тројеручица повезује хришћанство и паганство. Сам предмет коме се обраћа, икона, истовремено је и дело хришћанске уметности и паганског обожавања „кипа резана“. Последњи стихови експлицитно указују на прасловенску паганску религију: „Нек нас из ове црне земље у облак / понесе хрст, засађен трећом руком.“ Такав амалгам хришћанства и српске прошлости био је неопходан у том историјском тренутку и Симовић је овом песмом свесно прихватио место које му је мање-више и по раније написаним песмама припадало. Овде, међутим, нема хумора, нема ни превише мрачних слика. Осећај смирености, спасења оно је што обележава песму. Она је као таква прихваћена и од цркве, а многи је верници изговарају као молитву. Међутим, све оно

што је речено у овој песми производ је једне одлуке. Симовић је одбацио сваку шегу и шалу и просто заузео место националног песника, готово једнако формално колико и место верског или политичког поглавара. Та позиција ће га довести до тога да напише контроверзну драму *Бој на Косову*. Међутим, у каснијим песмама, па и самим исправкама те драме где је покушао да што више акцента стави на мале људе, убоге и гладне, не може се рећи да је сам Симовић застрањивао колико је рецепција његовог дела била погрешна, мада се може поставити озбиљно питање да ли је тада уопште било умесно писати једно такво дело.

Књиге попут *Уочи трећих петлова*, *Видик на две воде*, *Игла и конач* и *Љуска од јајета* неке су од најбољих српских збирки песама у последњим деценијама двадесетог века, а Симовићево песничко дело једно од најзначајнијих. За крај бих кренуо обрнутим путем. Говорио сам о препознатљивости Симовићевог гласа и његовој непоновљивости. Моји први сусрети са Симовићевом поезијом били су такви да га је обично неко у друштву рецитовао. И кад год бих питао ко је ту и ту песму написао и добио одговор – Симовић, моја реакција је била: „Зар и ово Симовић?“ Тако узете на комад, ван контекста, без увида у понављање његових тема и поступака, Симовићева поезија је увек деловала као велико изненађење. То на неки начин потврђује да иза његових песама није стајала пука воља да се напише нешто у свом стилу већ су песме у себи имале слике универзалне вредности, такве какав је и неки други песник, са неким другачијим репертоаром песничких поступака могао написати. Отуда Симовић није само један препознатљив стил с краја двадесетог века, већ песник чије песме, и поред свих особености, стоје на главној линији песничтва. Отуда оне нису ни без порекла ни без настављача.

IN MEMORIAM MARIO VARGAS LJOSA (1936 – 2025)

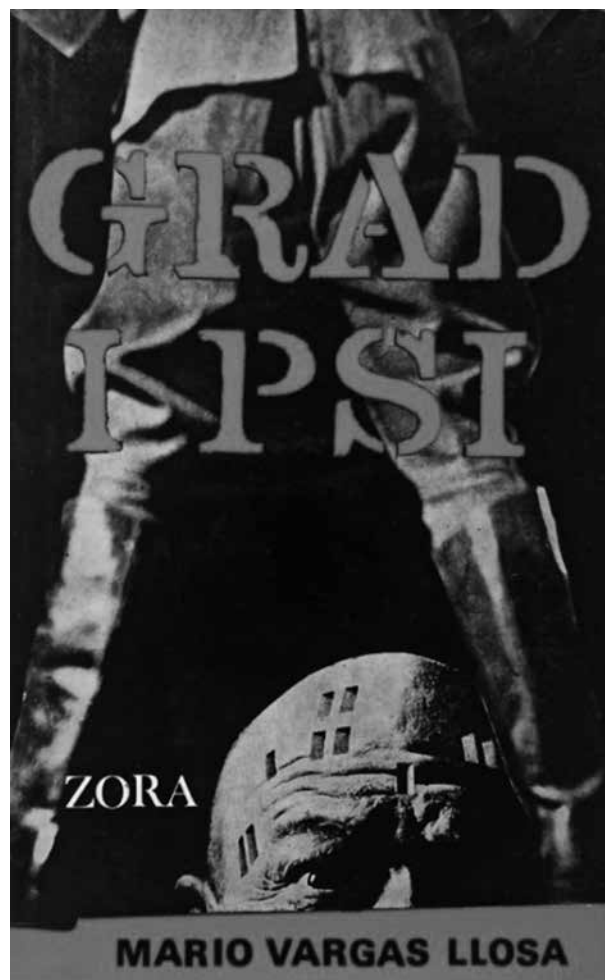
DON MARIOVE BILJEŽNICE

Prvi prevod nekog Ljosinog djela na centralni južnoslovenski jezik objavljen je u Zagrebu, u izdanju „Zore“ 1970. godine. Ljosin prvi roman *Grad i psi* (originalno iz 1962.) prevela je Edita Marijanović. Od tada je Ljosa u Jugoslaviji prevođen prilično sistematski makar gotovo isključivo u Srbiji. Jedini izuzetak predstavljao je prevod *Tetke Hulije i piskarala* u izdanju sarajevske „Svjetlosti“

PIŠE: Muharem Bazdulj

Kad je ujutro 14. aprila, na drugi aprilski ponedjeljak ove godine, stigla vijest da je umro Mario Vargas Ljosa sjetio sam se jednog dana od prije gotovo deset godina.

U junu mjesecu 2015. godine, dakle, skoro prije ravno jednu deceniju, Predrag Uljarević iz izdavačke kuće „Nova knjiga“ doveo je Marija Vargasa Ljosu na višednevno gostovanje u Crnu Goru. Kad je već bio tako blizu, iskorištena je prilika i za jednodnevni izlet u Beograd, gdje on ima armiju čitalaca već nekoliko decenija. I tada se desilo malo čudo. Mario Vargas Ljosa potpisivao je svoje knjige čitaocima u knjižari „Studentskog kulturnog centra“ u Resavskoj ulici. Rijeka njegovih čitalaca slivala se sve od Nemanjine ulice do „Studentskog kulturnog centra“. Stotine i stotine ljudi, uglavnom mlađih, s knjigama u rukama, čekali su da im ih Mario Vargas Ljosa potpiše. Ljosina popularnost među čitaocima u Srbiji nije politička. Nije se on devedesetih zalagao za srpsku stvar ili srpsko stanovište; naprotiv. Nije njegova popularnost takođe ni estradna, mada on jest dobitnik Nobelove nagrade. Ljudi iz Resavske su slika jednog dirljivog povjerenja u duh i u kulturu. Ima u tom prizoru nečega što podsjeća na legende iz starih vremena, na gostovanje Josifa Brodskog, recimo, u obližnjem Jugoslovenskom dramskom pozorištu s kraja osamdesetih.

PRIPOVJEDAČ PRIČA: U prethodnih četvrt vijeka promijenilo se skoro sve, jedna država je nestala, stvoreno je šest novih, ali taj normalni svijet koji posvuda od Ajdovščine do Bitolja *samo kap veselja traži*, samo malo, malo duha, ukazao se tada u Resavskoj ulici, kao što će se neki drugi put možda ukazati negdje drugdje.

I mada Ljosa jest svjetska zvijezda gdje god da se pojavi – od Geteborga do Sidneja – ovakav doček ni za njega nipošto nije nešto rutinski i uobičajeno. Red je bio najduži dok je Sunce zalazilo, dok se spuštala Ivanjska noć. Ima onaj Borhesov stih koji je Vargas Ljosa dobro znao, stih koji kaže da samo u Ivanjskoj noći „ulice pamte da su nekoć bile polja“. U takvoj noći, kao u onom njegovom naslovu, Vargas Ljosa u Beogradu je arhetipski *pripovjedač* koji *priča*, onaj koji je svojim riječima stotinama i hiljadama svojih ovdašnjih čitalaca pomagao da rastjeraju mrak, kao što su ga tjerale riječi epskih rapso-da u davnom djetinjstvu čovječanstva. Razmišljao sam tada o Ljosinim čitaocima u kontekstu fraza kao „šutljiva masa“ ili „tiha većina“. Postoje vremena kad i pežorativan kontekst za navedene fraze ima smisla. Postoje, međutim, i drugačija vremena, vremena poput onih o kojima govori Ivo Andrić u čuvenom pismu Zdenki Marković gdje veli da šutnju vidi kao svoju dužnost jer tako može „bar za jedan glas“ da umanjí haos i dreku svih oko sebe. Sada su (kao i tada), reklo bi se, takva vremena. U okruženju tabloidne buke i bijesa, u svijetu histeričnih objava po *zidovima* i *lajnama*, oni koji šute su diskretni

heroji; oni, naime, bar za jedan glas umanjuju haos i dreku svih oko sebe. To, međutim, ne znači da su se povukli u ilegalu, u unutrašnju emigraciju. Na njih valja računati, kao na crne rupe (bez ikakve metaforke konotacije). Kao što slika svemira nije vjerna bez svijesti o crnim rupama, realna slika društva je nezamisliva bez uzimanja u obzir gravitacije „tihe većine“. Ta tiha većina ukazala se te večeri u obličju Ljosinih čitalaca.

Ljosina popularnost među čitaocima u Srbiji nije politička. Nije se on devedesetih zalagao za srpsku stvar ili srpsko stanovište; naprotiv. Nije njegova popularnost takođe ni estradna, mada on jest dobitnik Nobelove nagrade

LJUBAV ŠALJE GLASNIKA: Prvi prevod nekog Ljosinog djela na centralni južnoslovenski jezik objavljen je u Zagrebu, u izdanju „Zorine“ biblioteke „Strani pisci“ 1970. godine. Ljosin prvi roman *Grad i psi* (originalno objavljen 1962.) prevela je Edita Marijanović, urednik je bio Novak Simić, dok je predgovor napisao Zvonimir Majdak. Od tada je Ljosa u Jugoslaviji prevođen prilično sistematski makar gotovo isključivo u Srbiji. Jedini izuzetak predstavljao je prevod *Tetke Hulije i piskarala* u izdanju sarajevske „Svjetlosti“ (a i ovaj je prevod ekavski). Devedesete su na eksjugoslovenskim prostorima za Ljosu bile sušne godine. Posljednja njegova knjiga ovdje objavljena bila je *Pohvala pomajci* koju su 1990. godine štampale beogradske *Književne novine*. Knjige imaju svoju sudbinu, a tako i književnici u određenim jezicima i kulturama. Prva Ljosina postjugoslovenska knjiga izlazi u Zagrebu, kod nakladnika „Vuković & Runjić“ i zove se *Don Rigobertove bilježnice*. Ona je direktan nastavak *Pohvale pomajci*; da je film zvao bi se *Pohvala pomajci II*. Radnja *Bilježnica* započinje šest mjeseci nakon završetka *Pohvale*. A *Pohvala pomajci* završava raspadom domaćinstva. Don Rigoberto, naime, pobjesni zbog erotske avanture između njegove žene i sina, predpubertetskog dječaka. A zavodnik je ustvari bio dječak koji je naizgled naivno i nenamjerno ocu i otkrio tajnu. Ipak, na kraju ovog romana Ljosa daje naslutiti kako je dječak Fončito djelovao s predumišljajem, nije, naime, želio dopustiti Lukreciji da zauzme mjesto njegove majke. *Don Rigobertove bilježnice* počinju Fončitovom posjetom stanu svoje pomajke na drugom kraju Lime, stanu u kojem ona živi nakon razlaza s Rigobertom. Fončito je moli da mu oprost, tvrdi da nije namjerno kumovao njezinom odlasku i veli kako želi da se vrati. Roman naposljetku i završava velikim povratkom: dona Lukrecija miri se sa don Rigobertom i vraća se kući. Može djelovati da ovako oskudna fabula

ne može preko tri stotine stranica ispuniti istinski ekstatičnom prozom. A može! Jer fabula je ovdje ponovo tek građa za sižejno oblikovanje. Deset poglavlja ovog romana su put ka pomirenju Rigoberta i Lukrecije, pomirenju preko pismenih poruka. A njihov pomiratelj, poštar, glasnik, onaj koji nosi poruke, anđeo (grčki *aggelos* označava glasnika, onog koji nosi poruke) jest mali Fončito. Nije slučajno da ga Lukrecija često zove Luciferom: i Lucifer je anđeo. No ono najljepše u svemu tome jest činjenica da su pisma apokrifna; Fončito, naime, piše i jedna i druga pisma. I ova su pisma, naravno, dio romana: na kraju svakog poglavlja (osim epiloškog) nalazi se po jedno pismo.

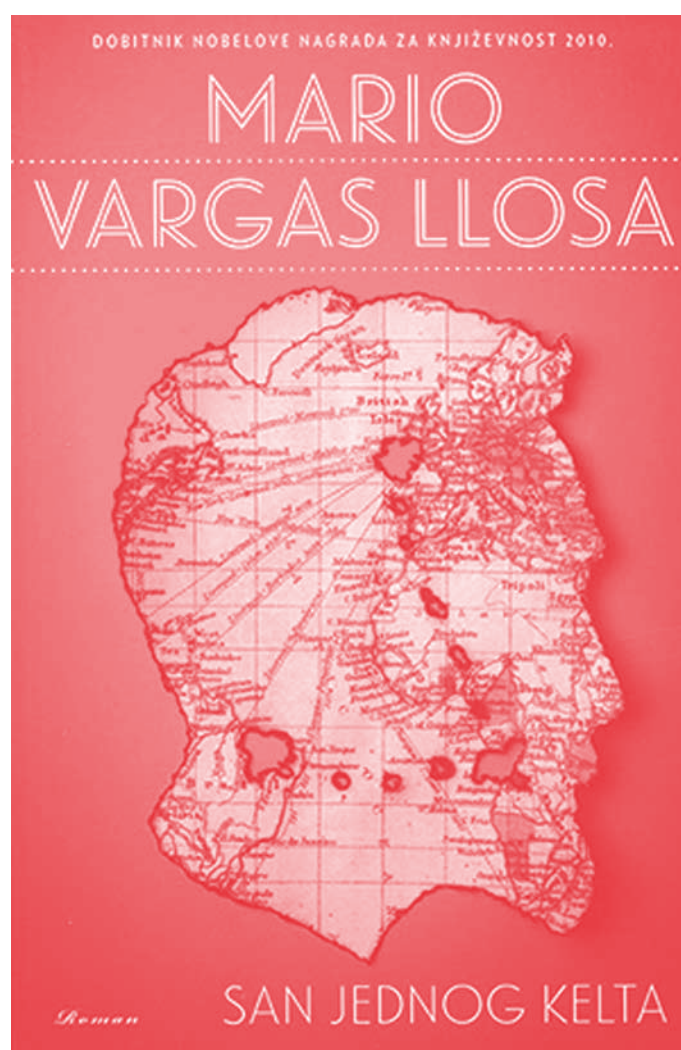
Roman naposljetku i završava velikim povratkom: dona Lukrecija miri se sa don Rigobertom i vraća se kući. Može djelovati da ovako oskudna fabula ne može preko tri stotine stranica ispuniti istinski ekstatičnom prozom. A može! Jer fabula je ovdje ponovo tek građa za sižejno oblikovanje

POLITIKA I ISTORIJA: Ljosa je pravi romansijer u smislu da u svojim knjigama, da ne kažem bilježnicama, pokriva vrlo širok dijapazon „ljudske sudbine“. Osim knjiga koje se tiču „ljubavne teme“ u najširem smislu, Ljosa je i majstor političko-istorijske forme. Primjera radi, prvi njegov roman nakon što je 2010. dobio Nobelovu nagradu *Keltov san* u svojoj osnovnoj strukturi je istorijsko-politički. Biografski roman o Rodžeru Kejsmentu, stvarnoj istorijskoj ličnosti, ima strukturu toliko jednostavnu da na prvi pogled najviše podsjeća na kakav televizijski igrani film „baziran na stvarnim događajima“. Kejsment je osuđen na smrt i u zatvoru čeka eventualno pomilovanje prisjećajući se vlastitog života. Kažu da su Džojso pred smrt pitali kako bi pisao da kojim slučajem ponovo počinje, a Džojso je rekao: Jednostavnije. Kod Vargasa Ljose ovaj zaokret ka jednostavnosti iskazuje se tako što on kao da je zaboravio da je ikada čitao Foknera. Kiš je 1989. godine u jednom intervjuu kazao: „Fokner je pre dvadeset godina za mene bio Bog, a danas ne mogu da pročitam nijedan njegov redak.“ I Vargas Ljosa u Keltovom snu odustaje od obožavanja Foknera. Roman je podijeljen na tri „geografski“ naslovljena dijela (Kongo, Amazonija, Irska), a zatvara se kratkim epilogom. Ono čime se osigurava uzbudljivost radnje, uz pripovjedačko majstorstvo, razumije se, jest fascinantnost Kejsmentove biografije, naročito potcrtana činjenicom da je riječ o ličnosti koja je gotovo potpuno nepoznata čak i dobro obrazovanim ljudima (makar se, da se razumijemo, njegova biografija može pronaći u

svakoj iole boljoj enciklopediji), a čija je istorijska uloga značajna i vrijedna svake pažnje. Kejsment je čovjek koji je evropsku javnost prvi upozorio na okrutnosti u tzv. trećem svijetu, na zlo koje čini ljude, i to ne jedanput, nego dvaput; prvi put riječ je bilo o okrutnostima u Africi, u Kongu, a drugi put u Južnoj Americi, u Peruu.

Pominje se u *Keltovom snu* i Sarajevski atentat, a onima koji su čitali *Dedijera* i njegove paralele između Mlade Bosne i irskih revolucionarnih grupa s kojima je pripadao i Rodžer Kejsment, dijelovi ovog romana će prizvati asocijacije

NIČEG NOVOG POD SUNCEM: Upravo je „peruanska konekcija“, ako se usudimo osloniti se na podmluko delovanje biografije, skrenula pažnju Vargasa Ljose na život Rodžera Kejsmenta, kao i nešto ranije na život Flore Tristan, uostalom. Njih oboje su živote posvetili idealima humanizma, jednakosti i bratstva. U vremenu u kojem pojedini intelektualci kao da ponovo otkrivaju Ameriku zaključujući mudro kako, eto, raspodjela bogatstva u svijetu nije pravedna, Vargas Ljosa koji je onomad izjavio kako je on jedan od dvojice svjetskih pisaca koji se divi Margaret Tačer (drugi takav pisac, dodavao je Vargas Ljosa, preciznije rečeno pjesnik, jeste Filip Larkin) podsjeća na surovost kolonijalne eksploatacije trećeg svijeta prije jedva stotinjak godina. Čitaoci ranijih knjiga peruanskog nobelovca dobro znaju njegovu vještinu u opisivanju ljudske surovosti. *Keltov san* je, naravno, roman i ne odlučuje se eksplicitno ni za viziju o svijetu čiji bi moto mogla biti ona starozavjetna da nema ničeg novog pod Suncem, niti pak pledira za posljednju Marksovu tezu o Fojerbahu. Ipak, makar govorio o vremenu od prije stotinjak godina, čitalac *Keltovog sna* konstantno ima dojam da čita roman iz savremenog života. Ne tiče se to samo političko-ekonomskih i, da tako kažem, antropoloških aspekata romana; i pojedine naoko manje bitne i pozadinske dionice, poput nekih varijacija na sudbinu novinara, primjenjive su i na savremeno doba. Isto tako, Kejsmentova vizija Irske kao „evropske kolonije“ nije tek istorijski kuriozum, nego također priziva analogije iz novijeg vremena. Roman završava u godinama Prvog svjetskog, odnosno onovremenom terminologijom Velikog rata. Pominje se, dakle, u *Keltovom snu* i Sarajevski atentat, a onima koji su čitali *Dedijera* i njegove paralele između Mlade Bosne i irskih revolucionarnih grupa s kraja devetnaestog i početka dvadesetog vijeka, kojima

je pripadao i Rodžer Kejsment, dijelovi ovog romana će prizvati i neke lokalne asocijacije. Nije u ovom romanu beznačajan ni motiv Kejsmentove homoseksualnosti, odnosno načina na koji je ta njegova sklonost iskorištena za njegovu satanizaciju. Također, dnevnički zapisi Kejsmentovi Vargasu Ljosi su povod za neke skoro autopoetičke varijacije o književnosti koja nastaje nadgradnjom stvarnosti i neostvarenih želja. Literarne sladokusce će u *Keltovom snu* naročito zvesti majstorstvo Vargasa Ljose kad je riječ o nekim „epizodnim ulogama“ poput Džozefa Konrada i Vilijema Batlera Jajtisa. Roman je, rekosmo, baziran na biografiji stvarne istorijske ličnosti te i završava onako kako je u stvarnosti završio život Rodžera Kejsmenta. Orhan Pamuk je u jednom eseju Marija Vargasa Ljosu nazvao „autorom iz trećeg svijeta“, pa se na tom tragu, odnosno pozivajući se na pjesmu „Treći svijet“, može kazati da *Keltov san* završava dok vani (jedna) zora rumeni. Kao moto epiloga *Keltovog sna*, Vargas Ljosa citira Jajtsove stihove o Kejsmentu, katren koji završava riječima *But that is nothing new* („Ali to nije ništa novo“). Tako se nekako formuliše i pouka ovog romana, ako je o pouci dopušteno govoriti, da ono što nas i danas šokira u svijetu zapravo nije ništa novo.

Ima onaj stereotip o ljudima koji prožive duge, bogate i ispunjene živote da iza njih ostaje mnogo toga. Kod malo koga to važi toliko kao kod Marija Vargasa Ljose. Njegovi stari čitaoci njegovim knjigama će se vraćati, a novi će ih tek otkrivati.

МАЈА КЛЕУТ (1943 – 2023)

ПАРКИРАЋУ У ИЗЛОГ ИЛИ СИНОПСИС НЕКРОЛОГА

Маја Клеут је имала безрезервно поверење у бивше студенте. Не знам зашто, али Маја Клеут тражила је да јој пишем некролог. И сада се плашим да ће ме тај некролог – који нисам написао – прогонити као она мрежа пуна рибе, коју је требало извући из Дунава

пише: **Миливој Ненин**

Док је умирао у болесничком кревету, мој друг се мучио са вађењем мреже пуне рибе. Тек када му је син обећао да ће извадити мрежу, мој друг се смирио – и умро.

Ово је прича о страху од те „мреже“.

Причу ћу почети из даљине, од пива које сам замало попио са Мајом Клеут.

Прелазак са стаклене на пластичну и лимену амбалажу први су осетили љубитељи пива. Био је то болан прелазак. Стаклене флаше су постале вишак.

Открила је Маја Клеут пиво у стакленој флаши, јер је гост од свега понуђеног пожелео да подели пиво са домаћицом куће.

Замало да смо попили то пиво! Окретали смо флашу као да хоћемо да јој удахнемо душу, а заправо смо тражили датум до када се пиво може попипити. Одахнули смо. И на пивској флаши и у календару, био је обележен исти месец. Али, када је пиво сипано у чаше, било је јасно да смо негде погрешили. Наиме, нисмо се сетили да погледамо која је година у питању.

Пиво је било мало млађе од мене.

Хоћу да кажем да човек понекад превиди крупне ствари. Сада знам да нисам видео колико је све било лакше са Мајом Клеут. Помагала ми је у крупним стварима, а ја сам враћао у практичним, ситним стварима... Слабо је познавала град, па сам ту могао да помогнем. Мада је ретко напуштала ту кришку града, коју је познавала. Тај део од Рибље пијаце до Филозофског факултета, уз Дунав...

Узгред, не знам особу која је направила мање корака у животу од Маје Клеут. Од Матице српске до кафане у Пашићевој улици, на пример, ишла је аутом. „Паркираћу у излог“ – рекла је.

Али је увек била ту.

(Надам се да ниједна пешачка зона неће понети име Маје Клеут.)

Била је друг. Одан друг. (У оном значењу које је та реч имала за Милоша Црњанског док је писао о Десанки Максимовић.) А и какав би то био некролог без општих места?

Маја Клеут је имала безрезервно поверење у бивше студенте – али та врлина је, показале се касније, истовремено била и мана. Не знам зашто, али Маја Клеут – дуго сам то доживљавао као шалу – тражила је да јој пишем некролог.

И сада се плашим да ће ме тај некролог – који нисам написао – прогонити као она мрежа пуна рибе, коју је требало извући из Дунава.

Покушаћу да се снађем. (Више не пишем – само се сналазим.)

Смислио сам решење; да напишем синопсис некролога, јер то не захтева прецизан ред. То је скица.

Ту би биле пописане анегдоте које сам чуо од Маје Клеут. О младој колегиници која је била непристојна у саобраћају, према нашој јунакињи. А завршиле су на истом паркингу, испред факултета. Да би прича била веселија – Маја Клеут је тада била декан. (А било би лепо чути и младу колегиницу.)

Волела је и анегдоту о гостујућем (загребачком) професору, који је у часовима одмора препотентно пожелео да игра тенис у Новом Саду. (Тражим достојног противника, али знам да ви то немате – тако некако.) Подметнули су му Слободана Милетића, нашег колегу, који је у младости играо тенис са самим југословенским врхом у свету тениса. Ко бајаги једва су нашли неког ко уме да игра...

Замишљам тог загребачког колегу како још увек размишља о томе шта га је снашло.

Волео сам и причу Маје Клеут о начину како су жене из околних села долазиле до новца за гардеробу. Црњански би рекао: Све је било у границама поморског права.

Мада је антологијска прича о госпођи С. Д. која је једноставно решавала и најсложеније ситуације. Посетила је једном другарицу. Изишле су у шетњу. Када су се вратиле, што би бабе рекле „имале су шта и да виде“: кућа је била пуна. Полиција, хитна помоћ, комшилуц... Муж поменуте другарице покушао је да се убије, али је био невешт. И сада у тој непријатној ситуацији и гробној тишини, С. Д. нуди васкрслог мужа

своје другарице: „Хоћеш ли да ја Теби спремим једну добру кајгану?“

Не могу уденути у ову причу Изборно веће и колегу који је једини гласао за свој предлог – а предлог није прошао, иако је гласање било „једногласно“; не могу ни причати о фалсификату дипломе, о оригиналу фалсификата... Колегиница је фалсификовала диплому – са свим тачним подацима. Једино што је израда била њена.

Не може све стати у један текст.

Али, на почетку будућег некролога, који овај синопсис наговештава, стајала би прича о Маји Клеут и њеној везаности за Младена Лесковца, који је био мера у њеном животу. (Знала је да брани Лесковца и када је био у криву...)

Младен Лесковац је, после рата, гледано из ове перспективе, најпре желео да сачува предратне, односно међуратне писце. Стрпљиво је, на пример, враћао Тодора Манојловића у нашу књижевност. Бринуо је о ономе шта је Манојловић написао, али и о ономе шта ће тек написати. Посебно је био замашан подухват, покушај враћања Милоша Црњанског. Желео је да га врати на велика врата. Више од годину дана радио је Лесковац на приређивању Сабраних дела Милоша Црњанског. Приредио сам за штампу преписку Црњанског и Лесковца – баш из тог периода. Дешавало се да пецнем Лесковца, али сада сам констатовао да у тој преписци није било ниједне пеге. Још сам написао да је Лесковац у том тренутку био највећи зналац дела Милоша Црњанског са обе стране Дунава. Не знам да ли сам поменуо и реку Саву.

Послао сам тај текст Маји Клеут.

Одговорила ми је одмах. Није коментарисала мој текст о узалудном послу Младена Лесковца – књиге се нису појавиле. „Посматрала“ је Младена Лесковца у данашњем времену. Набројала је, одлучно, шта све Лесковац не би урадио... Преко Лесковца Маја Клеут је описала наше време када су награде за књижевност и књижевност замењивале места. Једном речју – била је разочарана...

Да ли је могуће Лесковца посматрати у овом времену – не знам. Али, знам да се о Маји Клеут не може писати, а да се не помене Младен Лесковац као мера.

(Узгред, што више будемо познавали Лесковца, више ћемо га поштовати. Ово је Лесковчева реченица, али парафразирана наопако.)

Нисмо се исповедали једно другом, али знао сам да је постојала једна награда коју је желела да добије. Ко је пажљиво читао овај текст – зна која је то награда.

Овај синопсис је отворен. Свако ко је познавао Мају Клеут може уденути неку причу коју је од ње чуо. Можда и највише Мира Маринковић, секретарица Одсека за српску књижевност, у чијем смо кабинету редовно седели. Тај кабинет је имао душу, а било је и кафе. Остављени смо сами себи, и више нисмо раније долазили на посао када су на факултету купили све секретарице и стрпали их у једну просторију. Маја Клеут је већ била у пензији.

Кад већ помињем факултет – врата између Филозофског и

Правног факултета била су показатељ стања у држави. Кад год је ситуација била мирна, пролаз између факултета био је отворен. Не бавим се политиком (Маја Клеут од политике, напротив, није бежала), али нека се неко прошета до тамо и нека погледа да ли су врата отворена...

Чувам се и ружних речи и политике. Нећу написати како је Лаза Костић називао јубилеје; а прећутао сам и хапшење Маје Клеут... Нашао се неки бивши студент да је одвезе кући, и да јој, што је једнако важно, донесе цигарете. (Да ли се у Турској каже: пуши као Маја Клеут?)

Виђао сам Мају Клеут и једном до два пута годишње, у последњих петнаест година на састанцима Уређивачког одбора Издавачког центра Матице српске. Као да је знала да прва мора поспремити иза себе... Народна књижевност је заокружена целина у едицији ДЕСЕТ ВЕКОВА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ. Умало да заборавим – после објављеног кола следила је промоција. И тако четрнаест пута. Овај петнаести пут – без Маје Клеут.

О МАРИЈИ КЛЕУТ

Марија Клеут рођена је 1943. године у Београду, живела у Новом Саду.

Студирала на Филозофском факултету у Новом Саду и Филолошком факултету у Београду, где је дипломирала (1966) и магистрирала (1973). Докторирала је у Новом Саду одбраном дисертације „Иван Сењанин у српскохрватским народним песмама“ (1986).

Од 1973. године радила на Филозофском факултету у Новом Саду. Библиографија радова Марије Клеут обухвата 164 јединице, углавном из области народне књижевности и српске књижевности ХВИИИ и ХИХ века.

ВАЖНИЈЕ КЊИГЕ:

Лирске народне песме у Летопису Матице српске (1983), *Иван Сењанин у српскохрватским усменим песмама* (1987), *Из колебе у дворове господске. Фолклорна збирка Милице Стојадиновић Српкиње* (1990), *Песмарица карловачких ђака* (1991), *Народне песме у српским рукописним песмарицама ХВИИИ и ХИХ века* (1995), *Б'јел Вилиндар насред Горе Свете. Хиландар и Света Гора у народним песмама* (1998), *Библиографија српских некролога* (коаутори М. Бујас и Г. Раичевић, 1998), *Српска народна књижевност* (2001), *Гледајући Нови Сад. Постиљонске оде Јована Јовановића Змаја* (2003), *Народна књижевност. Фрагменти скрипти* (2003), *Вук Стефановић Караџић, Изабрана дела* (2005), *Реликвије из старине. Огледи о српским епским народним песмама* (2006).

КРАЈ ЗИМЕ У БОЈАМА ДУШЕ СВОГА РАНОГ ПРОЉЕЋА

МЛИНСКИ ТОЧАК ОД КУКУРУЗОВИНЕ НА ПОТОКУ НОВОГ СУНЦА

**Зима се приводи крају. Њено
хладно зготовљавање уводи нас у
дане које препознајемо као дане
све ближег прољећа. Па нам се
птице, али не у сну, већ на јави,
све гласније чују. Снеж се као
какав уморни, стари створ топи
и као вода натапа ко зна колику
дубину земље**

пише: **Милош Кордић**

Прољеће у марту. А било је испосних и као кост и кожа мршавих година кад би почињало да се јавља и у другој половини фебруара.

Прољеће у марту, фебруару... у вријеме кад нам се затварају: вељача с наговјештајима краја зиме и свијетлећи кругови ожујског такође зимског краја и стварног, све заживљенијег прољетног почетка. Почетка наше, човјечје, али и свеопште пробуђености. Кад почиње да нам се отвара почетак прољећа као почетак лелујања тајновитих нити радости због од незнано кога дароване прољетне слободе.

И кад почиње да нам се отвара југ неба са све топлијим тананим таласима његовог вјетра. Кад почиње... у вријеме кад ћу „сећати се да је време друга река“, како у пјесми „Песничка уметност“ каже аргентински и свјетски великан књижевне и у њој ширином океана разгранате филозофске мисли – Хорхе Луис Борхес (1899–1986).

Јер „време“ је „друга река“ сваком времену.

Или, што рекао велики руски писац Борис Пастернак (1890–1960) у чувеном роману *Доктор Живаго*: „Прољеће је, као пијанство, ударило небу у главу и оно се мутило и прекривало облацима.“

*

Можда је то био сан, можда и јава у сну, а можда и сан на јави, али је то било – и не само да мислим да се сјећам, него... – посљедње четрдесете године и прве двије-три педесете године прошлог вијека.

Да, био је то... тај сан на јави... о томе како су ми први вјесници прољећа били копњење снијега – а било је готово нестварно дубоких и високих снежних зима, зима са завијањем вукова кроз ајнфачне прозоре, али и зима са свим оним што се ни у једном другом годишњем добу није могло стећи – копњење, дакле, снијега по јужним странама сјеверних јошављанских и комоговљанских брда, брежуљака и долова, и чување оваца и њихових који дан раније ојањених јањаца по озелењелим острвима тек пробуђених, меко осунчаних и, од дуга излежавања снијега, полеглих трава.

Тих дана (мјесеци и година), и не бих рекао да се то, тај, назовимо га – живот, може свести у било какво или било чије „можда“... живио сам у сну о прољећу. И то док га се чекало. И док су ме овце и тек ојањени јањци увлачили у бистре слике сунчевих зрака у вријеме њиховог оштрог пробијања од источних страна. И док ја ножићем режем тачну границу врбе и дјељам пиштаљку па да њеним бистрим ћурликом спојим сјај брда и неба са својим не баш великим стадом.

И док ми однекуд, из неких плавих, бијелих и ко би га знао каквих све даљина, долази пој наших рано пробуђених озимих птица, по љепши од мог испрекиданог, неравног ћурликања, мени се чини да он, тај пој, долази у ствари од далеких, огромних, невидљивих свјетова. Јер сањао сам их, на јави их сањао, те свјетове, да постоје. И које сам, све до појаве бајке *Коњић Грдоњић* Петра Павловича Јершова (1815–1869) и готово ванземаљских, фантазмагоричних илустрација Игњата Јоба (1895–1936) у тој књизи – мислим да је издавач, послје Другог свјетског рата, преузео илустрације тог умјетника, настале не знам када, али свакако прије тог рата, јер он је преминуо 1936. године, а ја сам једном погрешно написао да је аутор тих илустрација Цвијето Јоб (1892–1915), његов старији брат, који је као српски добровољац погинуо у Првом свјетском рату (била су још двојица Јоба, истог имена: доктор Цвијето, 1899–1986, истакнути професор и културни радник Дубровника, и Цвијето, 1926–2017, дипломата), а књига ми је остала... и тако даље... и које сам, велом, замишљао као небо.

Јер море ми је, са својим огромним китом и селом на његовим леђима, почело да се плави и шуми, отворено бојама Јобових илустрација, тек годину дана касније: у Ријеци и Опатији. Кад сам први пут видео море: колика вода! колико воде!

*

Крај фебруара, те непокориве, у вријеме високих сњежних сметова и развитланих вјетросњежних олуја по Банији, крај те наше неправдијено непредвидиве вељаче-преметаче (и превртаче), одводи нас, с добрим раздобљем марта, у крај зиме. Зиме какву ћу касније живјети у приповиједи „Мећава“ српског књижевника Петра Кочића (1877–1916), у роману за дјецу *Влак у снјегу* хрватског књижевника Мате Ловрака (1899–1974), у романима америчког књижевника Џека Лондона (1876–1916), у дјелима руских писаца, између осталих, Фјодора Достојевског (1821–1881), Данила Хармса (1905–1942), Варлама Шаламова (1907–1982), Александра Солжењичина (1918–2008) и других, који су их писали носећи у својим плућима дебеле наслаге сњежних и ледених робијашких судбина по сибирским гулазима.

**Тих дана, мјесеци и година,
и не бих рекао да се то, тај,
назовимо га – живот, може
свести у било какво или
било чије „можда“... живио
сам у сну о прољећу. И то
док га се чекало**

Што значи: зима приводи крају своју постојност. Свакако неопходну постојност. И приводи нам је у радосну слутњу о прољећу.

И како осјећамо ту слутњу? Тај, на једној страни почетак краја зиме, а на другој страни почетак прољећа. У ствари је осјећамо као стварност испраћаног једног краја и дочекиваног и од њега, тог једног краја, настављаног новог почетка. Тог дочекиваног, очекиваног... ту душу прољећа у сну о ријечима очију које га сликају.

Па, ево, а односи се на већи број година послје Другог свјетског рата, кад су се дуго осјећале посљедице страха тог рата (звјерства над српским народом: убијања, паљења, пљачке, одвођења и најмонструознија убијања по логорима, посебно у Јасеновцу... од стране Независне Државе Хрватске), обавеза, односно обавезан откуп, неприподобиве сељачке радне задруге, суше... па, велим, ево:

– у трапу, каквом каменом зидићу или подруму, у које је спремно, почиње да проклијава и гњије: кромпир, црвени и бијели лук, репа, кораба, цикла, першун, мрква...;

– почиње да се све јаче осјећа кисели купус из каца, качица и других судова у којима се киселио и укиселио... (И не само да они почињу да проклијавају, или да неко од тог поврћа почиње да гњије, да се осјећа, него оно полако нестаје, па понеко креће да тражи, да купи, да „посуди“, да измоли било шта од тога, само да се преживи.);

– све мање је гра'... као да га нестаје и из оне опјесмењене узречице: „О мој граше, добро наше!“;

– јабукама, крушкама, дуњама, спремноним у сандуке са житом (у жито) или у пласнице сламе, сијена, дјетелине, на гумну, почињу да се смежуравају коре (коже) и приликом јела осјећа им се брашњавост. Док се грохје, умотано у новине и објешено на тавану да се суши, кроз уцвело и постало ни са чиме упоредиво слатко и укусно;

– у кући су се све рјеђе осјећали мириси печене бундеве у ролу (рерни), као и кестена, чуваног у пијеску, у трапу (код оних који су га тако чували, а били су ријетки), док се пече или кува – скоро па су потрошени;

– код неких је (а и код више њих) нестајало и оно мало меса остављеног у неком углу тавана или спремног у дрвене киштре, нестајало је свињске масти – они који су имали бар једног рањеника... али и они који су их имали и више, пазили су да се нешто од тога сачува за Ускрс, за прољетне и љетне крсне славе: Ђурђевдан, Свети Вид, Петровдан, Илиндан, као и за косидбу, жетву... Јер то меса, масти... што је и било, „појели их“, „истопили“ Божићи, крсне славе: Свети Стеван, Свети Јован, Свети Сава и Свети Трифун. Затим и други свети дани крајем зиме и почетком прољећа: Света Три Јерарха, па Преподобни Симеон Мироточиви (Бијеле покладе, до када је, послје Божићег поста, период који се назива месојеђе, али је то и вријеме мачкара, односно машкара, како се негдје говорило), па Теодорова субота (прва субота Ускршњег, односно Часног поста, посвећена Светом Теодору Тирону, који је убијен 306. године – година рођења није позната, али је рођен и убијен на просторима данашње Турске, иначе првом заштитнику Венеције, и нашем Светом Теодору Комоговинском, Сладићу, кога су убиле Османлије, са још 150 крајишких Срба, 1788. године – година рођења такође није утврђена, рођен је у Доњим Кукурузарима, на Банији, а не, како негдје пише, „у Кукурузарима, под планином Козаром“, гдје се у манастиру Моштаници посветио), о којој, тој Суботи, у књизи *Живот и обичаји Срба граничара*, пише велики народни прегалац, вјероучитељ, свештеник, књижевник, историчар Никола Беговић (1821–1895, рођен у Беговићима, на Банији, а преминуо и сахрањен у Карловцу):

У Теодорову суботу служба је редовна, иде се у цркву. Кољиво се готови. Ово кољиво по варошима благослови се у петак чисти, а по селима у суботу понајвише. Кољиво сјећа на прве хришћане, који су страдали за вјеру, па св. Теодор учио њи, да једу варено жито, јер су поганици зловољно хљебац на пазару подметали опоганеном звјерећом крви. – Ово је први збор црквени. У Комоговини овај збор лијеп је: варошани из Костајнице долазе на збор прочељној цркви – „Св. Манастиру“. Ту се они и причесте. Ма од народа неће се причестити док се не испосте: онамо треће неђеље иду на св. исповијед и причест.

Свештеници купе се наизмјенце код цркава, служе посну службу,

сриједом и петком, и народ причешћивају. „Света рука“ – кажу да је Теодора Сладића, који се посветио под Козаром...

А Лазарева субота, тај за Комоговане значајан Божји дан, доћи ће кад прољеће већ добро уђе у април. И о томе, у истој књизи, Никола Беговић пише:

... У Костајници велико се слави код „св. Госпе“ ово кидане врбице. (Барем за мога времена тако је било, када сам ја онђе био учитељем српске младежи. У Петрињи тако исто. У Карловцу велику литију води свештеник.)

Збор код св. Лазара на Шушњару купи се са свију страна онамошњијех. Има пословица: „У Комоговини народ лијеп и бијела лица, а код св. Лазара жут и блијед.“ (Ово је мјера, којом се пошљедице строга поста огледају.);

– нестајало је ракије, шљивовице (много мање је ракије било од крушке, јабуке... онај ко је имао нешто кукуруза, криомице је пекао „клипару“, а некеме се дешавало, као мом оцу, да буде ухваћен и кажњен – доушницима Удбе, а било их је и по селима и по градовима Баније, ријетко је шта могло да промакне а да се не забиљежи, да се не дојави), вина (у оно што га је некеме остало, додавало се малко шећера, код оних који су шећера имали);

– нестајало је жита, брашна;

– они који су имали нешто стоке, имали су и стајског ђубра, па су га извозили на њиве, на саоницама (за снијега), или у калаветима кад се већ доста снијега отопи, за ђубрење прије прољетног орања;

– нестајало је сточне хране, посебно за вријеме и послје незапамћених суша по Банији, 1950. и 1952. године, кад се ишло на све стране свијета не би ли се нашло било шта од сијена, дјетелине, стрнокоса... да се измоли или купи, а били смо присиљени да се говедима баца у јасле и понеки нарамак суве и у јесен у пласнице садјевене кукурузовине, а коњима бар мало сачуваног стрнокоса (кад у јаслама не би било ништа, било је ноћи кад су само штронцаји, а тако се говорило и дјеци која нису хтјела да једу нека од јела: „Ако неш, а ти штронцај!“) – тада смо изгонили и говеда да проходају и проберу нешто од можда већ зелених па и сувих травки, да око грмова и по грмовима покупе каквог брста, па смо изгонили већ напријед споменуте овце и јањце... њих, јањце, с грудвицама објешеним око врата, плетеним разнобојним вунама и вуницама – као грумење, те грудвице, из неке друге радости... ма нема лутке која би тим нашим јањцима била равна... па кад се још и разбекају... они су игра сунца у раного прољећа младости, на јужној падини брда Пећине;

– било их је којима је нестајало дрва;

– по селима и градовима Баније ријече се зимска весеља, забаве, приредбе, матурске, ловачке и друге еснафске вечери;

– у кућама се приводе крају ткања шареница, шалова, поњава, разних платна... на тарама (ткалачким становима), које се, као и други алати и прибори, спремају да чекају наредну зиму;

– прорјеђују се прела, која су се низала: вечерас код ових, сутра код оних – на којима се чијају перје и овчија вуна, завршавају се звјездана плетења, везења, шлингања, предења (зауствавају се непогрешиве

вртње вретена и повремена пљуцкања у прсте који прецизно, из вуненог, конопљиног или кетеновог повјесма, причвршћеног на преслици, извлаче танане нити неког, такође новог живота);

– све су рјеђа а често дуга ноћна картања, играња шаха, бистрења политике, затим причања, посебно нама, дјеци занимљивих, измишљаних успомена, сјећања и других прича, а све уз негдје мање, негдје више ракије, вина и пушења крџе – сјецканог забрањеног домаћег дувана, мотаног у старе новине, којих је мој отац увијек имао;

– ковачима на клепање и сређивање за прољетне радове на њивама, по башчама и башчицама (онима испред кућа, до цесте) одвозе се и односе плугови, брначе, мотике, штијаће лопате, крампови, сјекире и друга оруђа и алати, како би се што спремније дочекали први све топлији радни дани;

– почињу да се крече дебла шљива и другог воћа;

– одлази се у винограде (док је винограда било): почиње орезивање лозе... И тако даље... и тако...

**Нестајало је ракије,
шљивовице, много
мање је ракије било од
крушке, јабуке... онај ко
је имао нешто кукуруза,
криомице је пекао
„клипару“, а некеме
се дешавало, као мом
оцу, да буде ухваћен и
кажњен доушницима
Удбе**

Зима се, дакле, приводи крају. Њено хладно зготовљавање уводи нас у дане које препознајемо као дане све ближег прољећа. Па нам се птице, али не у сну, већ на јави, све гласније чују. Снијег се, кад га је било, а било је зима кад смо га жељели и маштали о њему, снијег се, дакле, као какав уморни, стари створ топи и као вода натапа ко зна колику дубину земље. Од кукурузовине, боје злата, дјељам лопатице и осовину кроз коју провлачим дебљу гранчицу, и то, а то је млински точак, полажем на рашље које сам претходно припремио и забо их на обале поточића, ни корак широког, који набујао тече воћаром наших комшија, тетка Божјиних – тај уски поточић такав је, набујао, само у прољеће, а понекад и за кишних јесени. И мој точак врти се од сјевера ка југу, ка свом новом и све усијанијем, топлијем сунцу...

Из дана у дан и земља расте. И ми, дјеца, све брже растемо. А небо се шири, дани се све већма дуже и растежу своје све свјетлије и чистије

кошуље, поводом којих, оvdје, ето, поменутих, наводим три реченице из књиге есеја, записа *Расути терет* Данијела Драгојевића (1934–2024), једног од највећих хрватских pjesника друге половине 20 вијека:

Лијепо је ујутро послје умивања ући у чисту кошуљу. Она је попут листа који је изашао из пупа. Одатле ваља њежност, жеља да се цјелина догађаја сматра неком будућношћу.

*

А ми смо у школи, током те друге половине фебруара и првих дана марта, учили да су висџаба, која се јавља прва, па јаглац (јагорчевина) и љубџица први вјесници прољећа... Много година касније прџаће се прџесма „Зравџа“, српског прџесника Душка Радовића (1922–1984), химна дјецџе и Фестивала „Радост Европе“, а у њој су стихови:

Све што расте хтело би да расте...
Нека расте и треба да расте!
Све што цвета хтело би да цвета...
Нека цвета и треба да цвета!

Прерано је у тим нашим грмовима и живџацама било за гуштера или змију. Прерано је било да нам они буду први, да нам они зашущају у њима или да се извлаче из њих. Док је зец могао (и догађало се) да искочи и побјегне у неку од ловачких прича о себи. И одувџек ми је био дивљи колико и мој, питоми. А висџаба је у свом грму знала да отопи и дио снијега који је преотела том свом грму. Или растџу живџе да је преотела... Живџе без гуштера, змије и зџца.

Кад сам заиста научио доста тога о томе да су висџаба, јаглац и љубџица први вјесници прољећа, било је касно за моје комоговљанске овце и њихове јаџце – једне педесете године, а било је прољеће, продали су их (продали смо их, јер сам као дјџчак учествовао у тим продајама) Турчину (тако смо тада ми, Срби с тих крајева, звали наше Муслимане, а они нас, и Србе и Хрвате, с лијеве стране ријеке Уне, а и са других страна, Каури) у Босанској Костајници, данас: Костајници. Касније сам у том граду имао доста познаника; ту сам први пут видио жене у димијама, мушкарце с фесовима какви су се носили у вријеме турске владавине; ту сам, у предворју локалног кина, пио најљепшу „кахву“, коју је пекла легендарна Шерџфа Ђурт, звана Нана, која је била спремаџица у згради некадашње основне, односно и економске школе, касније гимназије и средњошколског центра у Костајници, данас: Хрватској Костајници; ту смо, у једној приватној пекари, куповали један од најукуснијих хљебова које се тада могло купити на Банији; ту је Фудбалски клуб Црвена звезда из Блиње, чији сам тада, не баш дуго, био играч, неко вријеме играла своје првенствене утакмице у Подручној лиги Сисачко-банијске регије; ту сам више пута, а посебно у прољеће, доводио своју дјџцу на Ђевапе – кад се уђе из Костајнице, с лијеве стране, прије паркића, била је мала, симпатична Ђеваџница, у кућџи која је подсјећала на контејнер...

Најтужнија су ми у дјџетџнству била прољећа кад смо у обје Костајнице возили јаџце и теоце на продају. А знао сам да иду на клање. Мада... И дан-данас, кад једем јаџетину с ражња или телетину испод сача, застане ми... сјџтим се... Али...

*

Али... ту су они, први вјесници: у шуми, по ивицама грмова, у живџацама...

Најнебескији поглед на висџабу био је онај кад угледам њену бијџлу главицу на зељастој, усправној стабљџици, да вири испод танке љуспице снијега. Те њене двије боје, с листовима исте зелене боје, увлаче висџабу у умјџетничку слику, фотографију... Љековита је, али слабије мирише... Једне бесњежне зиме, једне од каснијих деведесетих година, мој колега с посла, Светозар Данчуо (родом из Карловца, а његови су са Кордуна) и моја маленкост (обојица избјеглице, радили смо у Београду), крстаримо аутомобилом, и послом, по Фрушкој гори. И одједном, пред нашим очима почињу да се редају вртови висџаба. Читави неправилни кругови, по неколико метара у прџесеку. Заустављам аутомобил, излазимо, снимамо... Не беремо. Збрањено је... Али их онда, крстарџећи по пијацама, налазим и на једној од београдских и на једној од новосадских пијаца. Па сам у њима видио и оне, фрушкогорске.

Најтужнија су ми у дјџетџнству била прољећа кад смо у обје Костајнице возили јаџце и теоце на продају. А знао сам да иду на клање. Мада... И дан-данас, кад једем јаџетину с ражња или телетину испод сача, застане ми... сјџтим се... Али...

Јаглац (јагорчевина, а народ га назива и јаглика, грмуџица, јаготац, куњавац, пискалица, цвићџац...), одмах је по времену цвџетања до висџабе. У погледу ми се, онако убокороен, својом жутом бојом сјајује немирније, па понекад ми се учини: и жџшће у односу на неки ранији, давнији поглед. Узгајају га и као украсни цвијџет по башчама, парковима... Таквим узгојем може се добити и у другим бојама, као у бијџлој, ружџичастој, једној од наранџастих нијанси, тамноцрвеној... Садржи и отровних материја па га користе и у производњи љекова.

Најљџпша, најмириснија, можда и најњежнија – шумска је љубџица! (Иначе љубџица има око 500 врста.) Расла је по Банији... нема гдје није (као и двоје прџетходних). Радосна и љековита за вид: у плавој, љубџичастој (у природи је најчџшће расла у те прве двије), жутој, па и у бијџлој боји. Њу смо брали. Узгајају је по вртовима, парковима, у вазама (саксијама) по кућама, становима. По науци, листови љубџице користе се, због мириса, у индустрији парфема, па се користе за салату,

а лист и коријен могу се користити и за припремање чаја – богата је витамином Ц.

Било је много прољећа у којима сам „истраживао“ гдје расту ови наши вјесници, кад се појављују, гдје их је највише. Висибаве су се држале заједно. Ријетко сам негдје наилазио на једну једину. Затицао сам их у грмовима и на њиховим ободима, али и у старој и полеглој смеђој бујад, између хрпица снијега... Јаглаца је било и по неколико бокора близу један другоме, али их је било и усамљених. Расли су уз живице, по чистинама необрадивих ледина... Љубичице су расле у грмовима и уз њих, у живицама и уз њих, по ливадама, лединама...

Пратио сам, кажем, њихова јављања и током зима с дужим и краћим периодима са снијегом. Али и током зима без снијега: много их је више било током зима са снијегом. Боје цвјетова биле су им, за сњезних зима, интензивније, висибаве су биле израслије, бокори јаглаца богатији, шири, чвршћи, а љубичице такође богатијих бокора, али и мирисније. Годинама сам то (и не само то) записивао у посебну биљежницу, која је... А посебно ми је било занимљиво оно што је везано за комуникацију међу биљкама. Са чиме се наука, релативно још млада, већ увелико бави. Мене је занимало, и то сам пратио, оно што се с биљкама дешавало у надземној комуникацији (постоји и подземна комуникација – коријење је у питању), а могло се уочавати и пратити голим оком. Па ту су директна и индиректна комуникација, па комуникација човјека с биљем... и тако даље.

Сва ова три прва вјесника прољећа присутна су и на умјетничким сликама, скулптурама, фотографијама, у поезији, причама, романима, драмама, филмовима... Како је то било нешто доћи до карте за италијанско-шпански историјски филмски мјузикл *Продавачица љубичица*, који је режирао Луис Сезар Амадори, 1958. године, са Саром Монтијел, Рафом Валонеом, Франком Виларом... – колико тужне пјесме, колико женских суза по кино-дворанама, колико Сарине љепоте!

*

Безбројне су пословице и изреке које прате крај зиме и почетак прољећа, а које је родио народ, предавао их Вуку Ст. Караџићу, а он их записао и објавио. А овдје их, ево, неколико да и као мудрост народна свједоче то зимско-прољетно вријеме: *Ако је и рђаво вријеме, путници лутују.* (Казала баба, кад су неки путници били засјели око ватре, те ћеца нијесу могла приступити ватри да се грију.) – *Ако немаш другог ногу за зиму, зло.* (Рече се млитаву чојку.) – *Било па и прошло, ка' и лањски снијег.* – *Благовијест приповијест (што се зиме тиче).* (Ваљда је ова пословица остала од оне приповијетке, како је некаква баба негђе око Благовијести – 7. април, нап. М. К. – ишћерала јариће у планину, па дуноу сјевер и ударио снијег, а она рекла: „Прц, марцу! не бојим те се, моји јарићи петорочићи.“ На то се расрди март, па навали са снијегом и с мразом, те се смрзне и окамени и баба и њезини јарићи.) – *Вељача превртача (и прематча).* – *Време сламу једе.* (Кад је зло вријеме, а нестане сијена, онда стока и сламу једе.) – *Гатала баба да није мрза, па освануо снијег до г...е.* – *Грани сунце да огријем руке!* (Говоре дјеца

на облачну времену.) – *Да није сиротиње, не би ни сунце гријало.* – *Дуни јуже, нек се бабе пруже!* – *Зубато сунце (на мразу кад сунце сија па је опет зима).* – *Изједе коња трава.* (Кад је скупа коњска храна.) – *Једна ласта не чини прољећа.* – *Још се није зима изјавила.* (Доћи ће зима макар и доцније. Гледај: Ако зима устима не уједе, она репом ошине. – „Гледај“ значи да је пословица с ријечу „гледај“ објављена напријед, у истој књизи – нап. М. К.) – *Југ дади за фуруном.* (Кад ко у соби говори да напољу није зима, а јесте.) – *Колико је го и опет му је зима.* (Каже се чојку који је зими слабо обучен.) – *Ко се мрза доји, нек не сади винограда.* – *Ниједан дим без (мало) огња није.* – *Оправио се као липа у прољеће.* – *Прољеће и у цара доходи.* (Кад старо изда а ново не приспије.) – *Сад не мркне, него свиће (нпр. кад превали зима, пак се прикључује прољеће).* – *Свака вода с поточића јака.* – *Сиј лук, сиј лук, сиј лук!* (Кажу да говори голуб дупљаш гучући у прољеће, и значи да је вријеме сијати кад он долети и стане гукати.) – *Тешко лонцу из села зачине чекајући!* – *Што искао то и нашао.*

*

Сједим на старом очевом капуту, истрошеном од сушних година и његових, очевих, окошталих леђа, испод на све стране разгранате крушке црнице (од које смо пекли посебно квалитетну ракију), на врху бријега нашег Кућишта. И док нешто читам (а касније ће једна од књига бити и *Прољеће у Бадровцу*, сјајна књига прозе српског књижевника из Хрватске Владана Деснице, 1905–1967, па ко је није прочитао, нека му њено читање уљепша ово прољеће), дижем повремено главу и гледам: све ми је, осим двију првих кућа, кад се улази у село са источне стране, пред очима. Доље, до сјевера – цијело село, на јужној страни издужују се шуме горе Шамарице: Лончаревац, Борисавац, Паљевине, Жишковац, Чардачиште, Градина, Калине, на сјеверозападној страни је не тако висока Велика главица, па неколико малко прикривених кућа Доње Пастуше и Јошавице, и обронци Огратка, а на сјеверној страни пут је Каменик, па Пећина, Кордић брдо, шума Церик, затим Крчевине... и даљине: на истоку, низ долину Суње – видљиве, а преко Брда и иза њих, скроз на сјеверу – невидљиве, замишљане, маштане.

Краве, мање због мене а више због себе, мирно пасу. А ја, с времена на вријеме, велим, оставим то што читам, па снимам и записујем „лептириће, шаренчиће“ стихова својих почетака о прољећу, као, на примјер, ова четири: „Шта то бруји, шта то свирка, / са јабуке чиче Мирка.“, или: „Трава расте, у њој гљиве, / процвјетале шламе, шљиве.“

Слова у биљежници, кад и њу понесем, коју, док пишем, држим на кољенима, само неколико тренутака послје писања, расцвјетавају се у оно што је њима написано. Што значи да стварност прољећа постоји онолико колико сам га својом као љесков прут тананом руком записао и својим разиграним јагђећим оком осликао.

Остало су, можда, и тешко, а, можда, и лако усвојиви (и освојиви) прољетни привиди.

На потоку свог новог и све усјанијег, топлијег сунца.

ПОСЉЕДЊИ ХАЈДУК

Александар Тутуш

– Није прошла царева стража из Косова већ други мјесечев круг – умјесто поздрава кроз нос и непрестано се ушмркујући рече Лако – да нису промјенили смјене, не бој се дође таксу убирати кад дође земан – не одговараше нико од оних што су стајали при ластавици Лајића куће на доњој, осунчаној страни. Зима још није прошла, али дани су били дужи и знало је сунце лијепо пригријати у присоју и завјетрини, гдје би се докони сељани, док још не почну послови, или чобани, умирили и ћутили топлину, док би свјетло кроз затворене капке скраћивало сјећање на дуге и хладне зимске ноћи.

– Јеси ли мали, је ли истина што веле да ти је онај калуђер у школи рек’о да требаш ићи на школе у Русију? А’ели, што њему кажу да је калуђер а не живи у манастиру? Бо’ме није ту све чисто – Лако поче пропитивати Пану који није отворио очи ни кад је овај пришао са вијестима о изостанку аустријске страже већ други мјесец за редом.

– Чо’ек је учитељ, али и свештеник. Био је у манастиру, но дошло му је у памет да ће бити кориснији изван манастира него у њему, па ето, био је и у Драговићу, па га је бротија дочекивала као свога и себи једнаког, и више од тога – рече Пане тек мало подигавши капке – Доситеј је велики човјек, мој Лако, мали си ти ко’и ја да питаш како би он требао и ње би требао – погледа Пане Лаку доброћудно.

– Па’ели вас бар тај ваш учитељ научио још нечем осим да читате и рецитуете, кад је велик’о што велиш – досјети се Лако не отрпивши да га дупло млађи Пане тако о’лади.

– Неке људе није могуће научити, као што од грабића не’мош букару направити, мој Лако – мирним гласом зажмиривши у сунце одговори Пане – да си Свети Саво.

– Добро велиш – цикну Шпиро, а остали одбрише.

Лаки не би право видећи да нико није на његовој страни, па се поче ушмривати још јаче, сваки пут нешто мрмљајући себи у браду.

– А знаш ли, добри мој Лако, зашто нема царевих стражара да извиде овим нашим крајем јесу ли димови на броју? – упита Пане у науму да некако задовољи Лаку, који иако мало увријеђен, отвори широм очи.

– Е?

– Лани, између нашег и њевог Божића цар се морао одрећи некије земаља јер је изгубио велику битку од Наполеона. Предао је Далмацију и није нам више господар – рече Пане.

– А Руси – зашкиљи Лако накрививши главу.

– Нису му ни Руси могли помоћи – Пане ће кратко.

– Значи... – Лако полако поче разумјевати – и тако, они с нама ко’са ку’рузима...

– Тако, Лако.

– Онда смо сад као ничији – убаци се Шпиро.

– Видиш, Лако, да некад ваља и нешто научити – дода Тоде.

Лакина питања подсјетише Пану на школске дане који не трајаше дуго и били су другачији од свега што се могло срести у оскудном и учмалом бивању у времену које је било тешко схватити, а камоли живјети у њему. Учитељ је био вјерни пријатељ, тек тако додијељен промишљу као дешавањем сретним, путник од никуд што постаде неко ко им је у годину-двје пренио више од вјекова иза њих.

Поп што долазио је за Славу, кад неко умре и да свети водицу бијаде припрост човјек к'о и они сами што су били. Кад нису имали попа, сахрањивао би их и крштавао калуђер из Драговића. Монаси су разумјели сељачки живот, немаштину, но будући самци, без иметка, тек с понеком књигом, мантијом и паром опанака, лако су могли прегорити све и кад дође глад или болест само отићи било куда.

Какви год, ипак они су били, и поп и калуђер, њихова веза са самима собом. Али, Учитељ је био нешто сасвим друго. И народни и свјетски човјек, није запостављао једноставне вјештине као што је било показати како се сади кромпир, али и обзнанити одакле је донешена та храна што зрије у земљи. Причао им је о далеким крајевима о којима је читао у неким старим књигама, о царствима и стањима ствари у њима, о вјерама и боговима, о Рождеству и Васкрсењу, Светој Троици и светосавским епархијама. О старим Грцима и њиховим мудрацима који мучили су себе мислима како је све настало. О римском царству и лутању Јевреја.

О времену славном и борби за слободу, гулама са крвавом струном и јунацима што тешко и мучаљиво доба направише великим и свјетлим. Пани, откад им је почео долазити Учитељ са Синобадове главице из Книна, омили наук, поста међу најбољим ђацима па му Учитељ помену да ће питати митрополита за благослов да га шаље у Русију на велике школе, па да и он послје, на радост и корист роду подучава и описмењује народ, или крстом благосиља, како онај горе удеси. Но једном дође глас да је Учитељ отишао хитним пословима и не зна кад ће поново доћи у ове крајеве. Тако оста на том помену и плану, који дане послје тога Пани учини занимљивим од маштања и домишљања како би изгледало његово путовање у далеки блистави руски град са кућама већим од Козјака и трговима да би на њи могао саћерати све овце из села и из свих оближњих мјеста, и опет би изгледао празан, као кад с Бадња погледаш неко ситно стадо, доље, незнатно као неколико облачића на великом и ратвореном небу. Но пролазило је вријеме и Пану почеше напуштати наде, тако и маштарије да ће икад отићи на тај пут у далеки руски град. Поче сумњати је ли њему Учитељ икад и поменуо да ће искати митрополитов благослов да га шаљу на студиј. Можда му се из неког густог и недокучивог сна са границе свијетова искрало сновиђење, заводљиво да се повјерује у њ лако, а кад се упадне, вади се тешко као из вира крчићког, кад надође и подивља, да све носи и гура пред собом. Кога би и питао а да му се не наруга, или да је измислио, или да га је Учитељ преварио. Мислио се кад му се пружи прилика и оде у Драговић, можда за Малу Госпојину да пита Леонтија, игумана, па он је с Полоче, можда би му се нашао при руци, да га упуту како би се то извело, да се пита за благослов владику.

Сва је била прилика да се неће скоро у Драговић, па је најбоље било чекати неће ли неки разлог навести оца Леонтија да дође овамо. Ипак та помисао да пита манастирског настојатеља никад му није постала блиска. Остајао је, повремено, кад би га замишљање неке велике дворане, која је изгледала као црква али неколико пута већа, са десетинама и стотинама ђака и међу њима он, задовољан тим сном, којег ником није испричао, али се прочуло по селу, ето и Лако је знао, да га је Учитељ хтио слати у Русију. Ипак није умислио, али није се ни испунило.

Отвори очи Пани, није било никога. Сунце је брзо прешло своју још увијек зимску пречицу и скоро ускочило у долину што се тек наслућивала преко осунчаних плећа. Кренуо је кући, напустише га мисли о Учитељу истог трена кад угледа Јоку. Она се насмија и махну. Ишао је према њој и мислио какав је то живот сањив и варљив. Силне маштарије му преотеше разум. Несигуран и неостварен свијет жеља с једне стране, мучна и учмала стварност која пумпа и куца као живот, неки stroj за ништавило, лупа и одзвања узалуд. Што се није родио као онај Пани, чије му име дадоше, што казивали су, давио је вукове голим рукама и носио вучју чељуст мјесто капе и плашили су га сви ње год се појавио. Или бар у његов земан, да другују и хајдукују, да сачекивају турске разбојнике, плету плетенице и бркове сучу, кубурама опасују, у гори поред ватре ноћивају.

Како је лијепа, обузе га милина, сунце јој умрси косу боје жита и насмија очи да прођоше трнци Пану. Насмија се и он идући јој у сусрет.

— Какав је ово живот, да те такнем не смијем, да те гледам оболићу, мислио сам отићу у Русију и заборавити све, и твоје очи и овај камен. Они грчки мудраци да живе ође рекли би да свијет и сва творевина од камена је. Учитељ рече, али обећање лудом радовање... да идем у хајдуке, немам с ким, а немам ни зашта. И цар од нас диг'о руке а други не долази. А и шта ће ође молим те, коме ово треба, позлатили се Турци, бијаде то вријеме

право – говорио је Пане сигуран да га не може чути нико осим Јоке.

– Можда ће Учитељ јопе доћи и свјеровати, није он то тек тако рекао. Знаш да је и раније важним пословима одлазио. И враћао се. Нека је мир, нека свијет овај мало ода'не, као да се без кубуре не може уловити смисла. Борба је увијек. Отворити очи сваки дан и претећи до мрака, да ногу код оваца не скршиш, да те змија не уједе, да од глади не скапаш кад ништа немаш. Као да уз све то треба рат. Мушки су навикли на рат и видим ја по свом ћаћи, био је десетину година у служби царевој. И кад се вратио, ко' да није никад био ту. Требало му је подоста да се врати пријашњем животу. Никад се истина није ни вратио, донекле тек. Донесе дрва, оре, закоље брава. Гледам га, к'о да није с нама, неће је далеко. Највећа је битка, Пане, наћи срећу тамо где јој никакви изгледи не расту – у очима јој западало је Сунце, говорила је шапутаво – све би заборавио, стварно? Бићу ујутро код оваца, мој је ред, гонићу и' доље иза Кулине, дођи тамо – Јока пружи корак полако још мало застајући гледајући Пану, дотакну му руку танко.

Вече је било ведро и ноћно небо препуно звијезда. Пане је са два млађа брата сједио на овчијој кожи, наслоњен на зид куће. Сјенке по зидовима чиниле су кућу већом и отварале ходнике и пролазе којима су силуете присутних титрајући расле и смањивале се наизмјенце. Можда су те сјенке умјесто људских праслика, као у оној пећини коју је описивао Учитељ, говорећи о узорима који негде на неком тајновитом мјесту, на небу можда, узвишено и недодирљиво стоје, те смо угледали на њих, титрави и пролазни, као и све земаљске ствари. Онда се ту међу наше сјене сигурно умјешају а да наше око то и не запази, сјенке оних што не стоје видљиви поред нас, него су крај ове исте или неке друге ватре сједили давно прије.

Мислио је на Јоку. Била је мало млађа од њега и баш оних дана кад му Учитељ помену његово школовање у Русији на некој семинарији, ако је добро упамтио име школе, чу глас да је Јокин ћаћа договорио доље у Косову њену удају. Веле, требало је да се њен будући врати из царевој службе. Ђувегија се није враћао, говорили су са'ће, само што није. Но, враћао се није, а Пане се и не сјећа откад му је за око запала Јока. Да ли је то нека од оних ствари којој није суђено да се икад десе, иако се некако збио, непажњом судбине и њеног вртлога знак, зрно на камен безродни. Као посађена помисао, могућност да би се он тек тако, из биједи и безначаја, отиснуо чак у Русију и постао од никога неко. Пане и Јока су били тај измишљени пар, који се никад неће десити у стварном животу. Они су били она праслика спојених мушка и женска, што чучала је негде високо и трпила сјенке што угледавају се на ту праслику, али је не достижу. Они су били Идеја.

Обоје су то знали и нису се бранили ни борили против изгледа да ће се неуспјешне сјенке умјешати у њихов божански и прадавни склад. Нити је Пане отишао у Русију, нити се договорени младожења враћао из царевој службе. Но, развој тог боја између сјена и праоблика није се смио ни мислити, а камоли изговорити на глас и ликовати. Ћутња и непомен, љубав у тишини, невидљива а најдубља, тиха и нечујна, а постојаше одувјек. Другачије се није смјело, јербо би се оне сјене људске разгоропадиле и праслика би у трену изгубила заклон, па би је нагу и небрањену пролазни облици шчепали и дивљачки уништили. Овако се тек нека слутња надвила понекад, подсетили би неког Пане и Јока на праузор као урезан у камене таблице, али разувјерио би се тај брзо, јер неко би рекао ево га Јокин будући само што није. И тако том суђеном никако да се судба испуни, већ му се на пола остварила тек да оном истинском промислу помогне испуњење. Но не зна се ништа док се не објави.

Од тад прође још нека година, цареви војници који су из Косова долазили у патролу по четворица с коњем били су већ давна успомена коју избљедише мразеви и врело љетно сунце. У село ненадно поче долазити нека нова војска у црвеним мундирима са високим тророгим капама на главама, са дугачким пушкама и натакнутих бајонетама. Недуго затим с њима су долазили инжињери и пронесе се глас да цар кани правити цесту, што водиће од Задра кроз до Боке.

Пане и Јока сад већ зрели, и даље невидљиво и забрањено, не зна се од кога, вољели су се, виђали тајмице, а младожењу више нико спомињао није.

Умјесто Учитеља из даљина је допирао глас о устанку и јунаку Црном Ђорђу што га је повео против Турака. О Карађорђу су се испредале приче годинама након устанка, али се дешавање под новим царем нагло уозбиљи и скрену пажњу са испредања прича и гусала на домаће проблеме.

Почела се градити цеста. С почетка, обрадоваше се беспослени и жељни свега гласинама да ће се свима који буду учествовали у нимало лакој пробијању цесте уредно плаћати дневнице. Бијаше то само мамац изгледа, да Французи увиде какво је уистину стање и расположење радне снаге у селима. Људи се, мотивисани зарадом одазваше позивима власти и брзо добише радне распореде. Били су распоређени у групе у атаре својих села. Скроман алат их није обесхрабрио. Једни су копали и крчили правац који су испред њих зацртавали инжењери и њихови помоћници, други су подзиђивали пут на превојима. Посебне групе су опет насипале каменом ископани правац и набијали га маљевима, други су тако припремљен терен насипали ситним шљунком. Обиман и тежак посао одвео је из села убрзо све радно способне, и мушко и женско. Но, брзо се обећање дневница показало лажним. Кад су се неки побунили послје неисплаћених дневница и одбили да се врате на крвави посао, војници су дошли по њих. Кружиле су приче о стрељањима код Обровца и по Буковици оних који су одбили да раде. На крају су се наде истопиле и народ је био принуђен на рад за новог освајача.

Селом је завладао мук и нерасположење. Људи су запоставили своја скромна имања одлазећи на удаљена мјеста правити Наполеонову цесту. Прича о надницама се претворила у загарантован оброк. Неко вријеме радници добиваше мрсну чорбу и крува, па је замјени и устали се јечмена каша или бијели пасуљ.

Послови помоћника инжењера у правилу су допадали католицима, из села око Дрниша или приморцима. Раја је била и остала раја.

– Проће и ово. Све неправде су исте, но се чо'ек навикне на једну и сроди се с њом, па кад му, поготово након неколико година мира нови душман опет дође на праг, а понос се тек испилио, све потекне из почетка, а како пригрлити невољу и неправду и кад знаш да ћеш једино тако претећи. Бар нас не убијају, завршиће се и та ђао'ља цеста – говорила је нека оборена глава међу осталима што сјеђаху око слабе ватре. Скупљали су се људи сваку вече у другој кући, вијећали око огњишта, причали о још једном дану који су оставили на цести. Добро је било кад би се сви вратили кућама. Неријетко би цеста осим зноја гладно затражила и крв, не треба злу много и жељи би јој се удовољило, није требало пуно камења да поклопи неко измучено тијело, или да се прикљештена рука или нога, загноји, усмрди и готово.

Како је одмицала цеста, одмицао је и Наполеон Европом. Увијек би неки глас дошао до ушију наших невољника, који су о ономе што би чули између удараца пијуком и шкргута стијена док се одваљују из усјека у које су урасли као умњаци, навече распредали горе у селу.

Ходајући зором са осталима из групе према једном од тежих дијелова пута што је водио из Книна, преко страна изнад Топоља, Пани се у сјећање врати разговор са Јоком од прије неколико година. Како је овај принудни рад сувишан поред оне уобичајене бриге како се прехранити и преживјети. Ако није рат, онда је болест, ако није то онда је глад, или често све скупа. И тако у том кругу несвјестица од немоћи не пролази, само се та вртња појачава и тешко је разумјети ишта кад тако свијест покушава скупити расуте и ситне слике убоге стварности. Да, било је боље у миру, још да се Учитељ вратио, срећи не би било краја. Како тај Учитељ би пријатељ, као рођак или брат. Својта. Као кад се нађеш неђе у страном свијету, ће си макар и кратко, али осјетиш се мало укочено, погледи те проналазе и не пријају и онда видиш неког познатог и блиског и одма'ти се врати боја гласа и опружи корак. Учитељ је био нада да нисмо осуђени на то безизлазно коло несреће, да ће нешто поћи набоље. Знање буди наду. Знање је сигурност.

Јоку није видио данима. И она је била на обавези. Из сваке фамилије морало је по двоје на цесту. Није био услов женско или мушко. Данима су војници и писари чешљали село, промјенила се власт, али спискови бијаху исти. Исте и ћате. Јоку је запало поред двије млађе сестре да заједно с оцем гради цесту.

Пане је са неколико Подинараца зидао подзиде испод пута повише Топоља. На језерима је одраз неба скривао дубину, поље је бујало, чобани су с благом стајали одвојено, али и са виса гледано, у неком сталном разговору, невидљивој вези, било доброј комшијској или мучној и несносној.

Пролазећи поред надзорника, понављао се непрестано још од првих дана окупације однос потлаченог и оног који је на страни силе. Близина стражара или надзорника била му је мучнија и тежа од самог посла. Волио се склонити и ако већ мора направити што је наређено, макар да не гледа оне који долазе у име силе. Није могао докучити како се нико није могао одважити да протествује и да тражи обећане наднице. Како се истопила

слобода? Има ли мјесто на земљи, у овом кршу да га неко покаже, ђе се то десило, или да заокружи дан у календару, кад је то било? Можда та претпоставка одувijek у неком народу постоји, претпоставка невиности, жртвовања, сужањства. Па онда треба да прођу вјекови док сам Господ не пошаље неког, као Карађорђа. Како народ тако, као један, сагне главу, као брави, бациш се каменом и цијело стадо погне главу и тако куд си намислио, крене и не стаје. Ако нека рога и забушава, ти је ошинеш, послуша и она.

Погледавао је удаљеног војника, што час би дигао пушку на раме, па би је опет спустио и потапшао се њоме шеткајући горе-доље. Као да је њему боље, шта ли му је у глави, доноси ли му ова војна срећу и дуго тражени смисао, је ли могао одбити кад су дошли по њега у неком ко зна којем селу или граду, чије име нити ће знати, а камоли икад видјети ту тачку на планети. Је ли могао бирати, заиста, хоће ли остати поред своје жене и дјеце или дигнути главу на други крај свијета. Или је неки зов лутања и бијега од устаљених и уоквирених живота њима дражи, уз пиће и изазов и међусобно такмичење. Нада да се може другачије осим од јутра до сјутра у пољу, стећи име и иметак. У рату прославити се неким дјелом храбрим, остати упамћен.

Кажу, Наполеон ће на Русију. Мота ли се то исто по главама војника испод тих чудних капа, мислио је Панае, све стојећи на стрмини, увијек мало осврћући се бљескавим језерима, што одвлачила су мисли у нека далека и безбрижна љета што ко зна хоће ли се вратити. Мисле ли под тим капама, могу ли се не вратити, или је то ризик који прихватају, уз прилог те мушке, ратничке слободе.

Изнаво се верао на цесту по камен, па се спуштао до свог дијела зида и вртио материјал у рукама тражећи му прави положај. Незнатно је отоплило, након зиме и хладних вјетрова, а рад се није прекидао, било је мало подношљивије. Клецале су му ноге кад би устао из чучећег положаја. Био је гладан, као и остали. Углавном би добили сљедовање, пред крај радног дана, мало јечма или пасуља, некад комад крува уз то, некад пуре. Путем би наилазила мала запрега са магаретом. У кару је био казан и како је пролазио поред радника, неко би им дијелио ручак у оно што су имали. Радници су носили са собом чакице и посуде, лимене или дрвене, онда би сјели ту гдје су и радили и јели то што су добили. Стражарев знак да је одмор за ручак готов значио је повратак послу. Онима на почетку, који су насипали или равнали пут, сљедовање је било још топло, горе увише, гдје је цеста одмакла а радови грубљи, оброк је био млак или хладан, често ријетко вариво са тек понеким кромпиром или зрном гра'.

– Сакрио си се, мислиш ли да те не видим – рече глас и звекну му камен поред ноге бачен са цесте – требало би те пребацити напријед са овим твојима што пробијају.

Помоли се глава надзорника што причао је Паниним језиком. Није га видио раније. Попео се пар корака. Хтједе да заусти нешто онда угледа капе и бајонете. Уздигну се још мало и читава поворка војника и инжењера који су обилазили радове ишла је из подножја брда. Као да нису били задовољни напретком, чинило се. Заболи га онај бачени камен, иако га није погодио. Надзорник је продужио даље, Панае погледа за њим и настави с послом. Док би радили без присуства надзорника или стражара, радници су радили једнако, али расположење бијаше им другачије. Погледали би се летимично док би нешто успут проговорили. Кад је ту неко био да их осматра, неки стид од самих себе би их преплавио, ни погледати један другог у очи нису могли. Проговорили би нешто тек кад се мора, постајали потпуни странци, неповјерење и презир би постајало осјећај који би управљали другом, а заправо је било намјењено себи.

Да је ту Јока, можда би могао с њом причати о томе. Разумјела би. Шта се то с људима притиснутим силом дешава. Не носе то сви на исти начин. Али, има и оних који да покушавају нешто да ућаре, да се на неки начин умиле и препоруче странцу. Како ли их ови тек препознају и прихвате. Има ли истине у том препознавању и слагању? Или је то само трговина. Кад виде ови мученици што риљају бескрајним данима који накратко се зауставе уз мало млаке чорбе, те наше да заједно са странцима тобож' обилазе шта је учињено, мисли су им подјељене. Од једних буду презрени, а други их гледају као мало боље и паметније.

Био неки Мићо из Тица, зидар. Тај им се већ првих дана умилео и 'одо заједно са овима, он је глумио и надзорника каткад. Убјеђивао се с људима да се нешто може направити брже, препирао се као за свој рачун, као да своју кућу зида. Једном га видели у колима са њиховим генералом Мармонтом кроз град да се воза, тако се причало. Онда је неком Мани из Турића приговорио пред стражарима зашто не ради како му је речено,

иако је Мане био болестан. Овај је ћутио и гледао Мићу. Стражар скину пушку и удари с њом Турићанца преко леђа. Он паде, други га подигоше. А Мићо продужи даље пун неке неутаживе срџбе и разочарења како га тај наш народ срамоти. Прошло је неколико и Мићу су нашли сломљеног врата испод Наљевка ни двјеста корака од куће. Турићани су се шалили да је пао с генералових кола, у пуној брзини, кад су пробали колико се брзо море ићи по цести.

Свеједно је таквих као Мићо, тих својим коштањем препоручених било и биће. Ове прилике каменом се бацио неки домаћи надзорник. Гурао је ногом подзиде и као испитивао чврстину. Веле, био је то неки Јосо из Врпоља, врло чио и ревносан да све буде како треба. Од случаја кад је Мићо страдао на пробној возњи, погледи и гласна ћутња којом се одговарало тим надзорницима домаће производње била је веома одређена и симболична. Као да се истим часом појавио несретни Мићо лебдећи изнад цесте смијуљећи се, правио неке накарадне наклоне. То је тај презриви поглед и тишина заправо хтјела поручити и увијек је успјевала.

Мала су била задовољења и оскудни начини како је присиљени народ превладавао дан за даном радећи освајачу цесту за здјелу чорбе. Важно је било да искру не прекрије мрак и незнађе. Барјак слободе у први мах као да се затурио на пољу пуном извијених коњских вратова и пропетих страхова у општем изненађењу. Но како је вријеме пролазило сабирале су се силе и вјера, завјет је тињао.

Од обавезног рада није била изузета ни једна кућа. Ако је негдје мањкало мушки' глава, без икаквог обзира и увиђавности радне сате су имале намирити женска чељад.

Најстарији ћаћин брат, Панин стриц, изгубио је живот у окршају с Турцима као хајдук још у минулом вијеку, борећи се у Чекиној хајдучкој дружини. Стрина је стога, испред своје куће морала намирити радне дане у недостатку радно способних мушкараца. Рад на цести је био тако исцрпљујући да је та издржљива сељачка жена, једног дана вративши се са обавезе била толико смождена од нељудски тешког посла и слабе хране да је легла на прост кревет од сламе и никад више није устала. Умрла је трећи дан од исцрпљености. И нема засеока да неколицина њи' није страдала на тој царској цести. Било од претешког рада или повреда за које нису имали помоћи ни средстава да их лијече.

Дани су с прољећем били дужи, раније се почињало, касније завршавало. Људи су с првим топлим данима падали по цести од умора и глади. Терен је био каменит цијелом дужином, разбијање великих препрека на путу било је вршено као и оних мањих, ручно, копањем и ћускијањем. Ударци чекића одзвањали су данима и мјесецима, мањи прокопани дијелови и правци спајали су се у веће.

Једног блиставог поподнева, расцвјетале и миришљаве природе која се није пуно обазирала на јауке трубеника, полако, свако мало застајајући кроз прозрано зелене гране појавила се магарећа запрега чим је изашла иза прве велике окуке од Шарене греде према Шпијањици, на дијелу цесте која је требала наставити према Великој огреди и Плискову. У групицама по двоје или троје изнемогли радници вадиле су камење, а потом га разбијали и враћали тако уситњеног на исто мјесто.

Обрадовали су се кад су видјели магаре, јер значило је то какав такав ручак и мали одмор, али магаре стењући и само уз успон никако да стигне до њих. Придигао се и стражар из хладовине и осматрао запрегу са казаном како се гегала по неравном, тек пробијеном путу. Погледавао би и према радницима, брисао зној са чела и као да је говорио да док се јадни маго не успне и дрвени кар са казаном не заустави, рад не смије да се прекида. Знали су то радници и невољко настављали да подижу чекиће и пијуке. Мјешала се шкрипа дрвених точкова са звоњавом метала и камена у међусобном обрачуну. Поред кара је ишло неко женско чељаде, на колима је наслоњен на казан стајао, чинило се домаћи надзорник, Јосо.

Пане је спорадично погледавао магаре које никако да савлада Шарену греду, но кад погледа мало боље, поред кара уморно и невољно корачала је Јока. Препозна и Јосу, истог оног што се бјеше бацио каменом на њега. Обузе га немир и лош предосјећај. Шта ће Јока поред тих кола, осим ако није нека војничка масна шала. Могли су из обијести шта 'оће, те самовоље су се радници највише и бојали.

Од мисли што су навирале Пани у главу, летјеле су и смјењивале се слике. Био је сасвим мали кад су стрица крваве кошуље донијели мртвог из боја, Учитељев први дан, љетни безбрижни дани са Јоком на Козјаку, испијена стрина коју је убио присилни дан као и друге које историја сигурно неће поменути, него неког цара

који је тобож' изградио цесту, млађа браћа, далеки никад виђени град у Русији. Глад која је надвладала слике и мутила и чинила да ноге клецају и бриде као ће сваког трена издати. Одужи се тих стотињак корака магарећег пута као да никад неће проћи.

Да, била је то Јока, могли су се већ погледати у очи. Стражар је нешто подвикивао примјетивши да је Пана спустио тешки маљ. Јосо се љуљао пратећи њихање дрвеног кара. Као да се чуло мућање чорбе, или је то била гладна фантазија. Сунце је гријало тјерајући сваку сумњу да ће се зима вратити. Стигоше, коначно. Стражар, гњеван јер је Пана раније престао с радом показиваше му љутито руком да стане посљедњи у ред за порцију. А Пани се окретао и стомак и свијест, до чорбе му је најмање било гледајући како Јосо шеретски гледа Јоку и добацује осталима, намигује стражару који одобрава гласно се церекајући. На сунцу. На Шареној греди. Јока се уморно попе на кар и отвори посни казан из којег није замирисало ништа да јави да је стигла храна.

Јосо се надиви над њоме лагано је притишћући својим тијелом. Стави јој руку око струка. Па се ухвати за ивицу кола и пружи ногу према тлу. Онда се поврати према Јоки и овлаш је загри једном руком, а другу стави на њену руку која је ухватила дугачку кациволу и ухватио као да мјеша с њом чорбу. Јока је покушала да се извуче из његовог загрљаја, али није имала гдје. Мала колица била су претијесна и за једног који би стајало поред казана и дијелио храну.

Пани се мрачило пред очима. Остали су гледали ту представу око казана и Јосино спадање. Трзну га из тог ненаданог и мучног стања стражарово гурање кундаком под ребра и по леђима који је истрајавао да га смјести на зачеље гладне колоне. Пана окрену маљ наопако и гурну у трбусе стражару дрвену дршку. Овај се пресамити од бола и изненађења и испусти пушку. Није оружје ни пало већ је било у Паниним рукама. Радници који су све то гледали, а мислили на чорбу, нису знали шта да чине. Нико није говорио ни ела, ни немој. Можда им је једино пало на памет шта ће с пушком Пана, ако нико није знао, ни Јока која је стајала на колима, ни Јосо који се коначно окану Јоке. Као у бунилу, држећи се за стомак стражар бијесно вичући на свом језику крену ка Пани. Пресјече га куршум и остаде онако разрогачен да се к'о пребијена змија превија на земљи. Магаре крену неколико корака и уморно већ убрзо стаде.

Не желећи бити свједоком свега што се збило, један по један се разбјежаше остали. Јока је стајала поред њега задихана. Гледали су се.

Исто ту, нешто даље стајаше Јосо закорачивши уназад, гледајући час у Пану па у пушку. Кременачу је требало опет напунити, али онај дугачки нож на њој чинио се опаснији од хица.

Прекину ту неизвјесност Пана и прилети му с оним шиљком и прободје га као навиљак сијена. Јока врисну и покри лице. Прибра се брзо и прелети очима према Јоси који је лежао још жив, крклајући очију пуних неба по којем ишли су споро бијели облаци, а онда погледа Пану, као да није било сврхе ишта питати. Он баца пушку, онда се начас поврати и скину крваву бајонету и обрише је од оног војника који је био сад потпуно миран.

– Бжеј'мо – ухвати је за руку Пана и замакоше кроз младу црногорицу према Подинару не окрећући се према Јоси који се није мицао и магарету које тако упрегнуто, стајаше незнавено.

Како би живио и проживио ово земаљско путовање, а да сам отрпио ову срамоту и остао тамо лупати по оном камену, неком цару што сјетио се пут да прави, да обезбједи још један правац снабдевања прије Русе него напа'не. Како би је икад више у очи погледао, летјеле су му мисли кроз главу попут сунчевих биљега по кори дрвећа што пролазили су као мимо људе чије лице заборави се брзо. Боље да никад више браћу, оца и мајку и не видим, него да им скривам ову бруку што изједала би ме док сам жив. Шта ће сад с њима бити? Нека буде што бити мора. Знаће они. Ни сами не би другачије. Да се отац нашао на његовом мјесту и понио се другачије, да је умјесто Јоке тамо стајала му мајка, не би добро поступио. Шта би Учитељ учинио? Би ли он, да може, изабрао да буде сјена или прави облик, суштество, истина? Нико не треба да суди, или оцењује. Дјела суде. Просто је. Грло му је било суво, није марио. Погледао је Јоку. Пролазили су крајем којим никад нису пролазили. А на прагу..

Нека ме нема до зоре, није ми криво, има ли ишта љепше него бити нечији, бити вољен, мислила је Јока. Има ли границе трпљења за овај народ. Има, ово су знаци. Ће год да смо кренули и како год се свршило ово, не марим, јер видим да границе има и доћи ће крај и овом зулуму. Била је жедна. Хоће ли издржати Пана, гледала

га је искоса. Стадоше наједном као по договору. Сасвим полако та трка пређе у миран став, прошаран топлим даном, откуцајима, неизвјесношћу која ће бити савладана као и страх. Стајаше загрљени. Птице. Стадо, звоно. Па ништа. Опет птице. Вјера.

Једини пут био је према висовима. Још је било снијега горе. Знали су да се не смију зауставити до ноћи, па и тад наставити док год не буду сигурни да их неће достићи. Куда и коме нису размишљали. Једно другом. Побјећи од потјере као и побјећи од немоћи да се било шта промијени, од ограничења и забрана. Кад год би стали на кратко да ухвате зрака, гледали су у правцу села, па и кад га нису видјели. У правцу својих кућа. Наслућивали их. Претпостављали, као и много других ствари у свијету који су напуштали. Остављајући тамо неког другог Пану и неку другу Јоку. Да почивају. Са брда се видио млин. Неко се упртио брашном. Сјена се споро мицала, под теретом. Из млинице изађе млинар. Гледао је за оним што је одлазио, па се врати у млин. Поред је лежао пас. Неколико кокошију као тачкасти облици нису се видљиво мицале. Све ће бити и наставиће се као што је било, с њима или без њих, мислио је Пане. Камени точак вртиће свој круг, онолико пута колико му је одређено и самљети толико и толико ока брашна. Је ли све тако, да ли се унапријед зна хоће ли једног прољећа након дуге и сњежне зиме, бујица од отопљених сњегова однијети и млиницу и млинара и камени жрвањ превалити као сламку? Јесмо ли и ми и онај Јосо одређени и знани унапријед које ћемо мјесто заузети, или све бива како ми сами бирамо? Можемо ли бирати? Баш би то сад, да ми је ту, и да гледа с нама млин питао Учитеља. Могао је доље на цести, замишљао је, не чинити ништа. Стати на крај реда, кад га је ћушнуо стражар. Или чак не прекидати с радом док се онај магарац није успео, фркнуо два пута на муве и стао. Да ли је имао времена за размислити. Да. Значи, имао је да бира. Правио је избор. Бирао шта ће, али не и исход тог тренутка, или оно што ће бити. Је ли Јока бирала? Вјероватно јесте. Могла је бирати да не пође с њим. Онда се укрсте избори. Његови и Јокини. Јосини и Панини.

Од гледања у хладни запјењени Крчић били су још жеднији. Кренуше даље. Подножје Динаре бијаше већ покривено хладовином сумрака као пред починак, планинско стијење које се извијало изнад тог обраслог дијела руменило се на црвенкастој свјетлости заласка. Прођоше подинарске засиоке без заустављања, избегавајући чобане и стада што су се приближавали кућама. Пси су лајали, али то их није бринуло.

– ‘Ел’ти оно матер – тихо му рече Јока узевши га под мишку.

Препозна је кроз сузу што мутила му је тај приказ. Гонила је стадо оваца кући. Је ли знала за све што се догодило. Сазнаће, ако није. Није се двоумио. Неће у село. Нису прошли ни двјестотињак метара у селу се чула граја. Дошли су их тражити.

Бежали су до ноћи. Вечерња свјетлост је пријала и чинила да забораве на жеђ. Фалио је онај пропуштени тањир клот чорбе. Срца су, била пуна.

Изгубили су све што су имали и добили све што су жељели, у исти мах. И као новорођени, били су голи и боси, мокри, смрзнути, уплашени. Већ је заноћало и сваки корак изнемоглог тијела бијаше болан. Кретање их није могло више угријати. Окруживале су их бијеле окамине планинских врхова. Били су спашени од прогонитеља, чинило се, али препуштени немилости дивље природе.

– Куда ћете дјецо – из мрака зачу се глас.

Пане упери онај нож са француске пушке у ноћ. Окретали су се, док из мрака не изађе старица.

– Не бојте се, та видите ли да сам ја само стара баба – проговори чељаде заогрнуто у неку дугачку одежду, у мршавај руци што вирила је испод огртача држала је штап.

– Не бојимо се, бако, што би се бојали, шта смо ми коме скривили – одговори Јока, а Пане је погледа, па погледа опет ону баку што стајала је пред њима.

– Ајте са мном, касно је, а видим да сте уморни, ајте, не бојте се – рече она бака.

– Не бојимо се, бако, нисмо ми ником ништа учинили – опет ће Јока. Пане је гледао помало одсутно и сањиво.

Нису одмакли ни трен пута, као да су се заправо створили пред неким вратима која су се сама отворила. Бака уђе прва и свуче са себе ону одору. Испод огртача погурено тијело и старачке руке прометну се у витко и младо женско у скоро прозирној бијелој хаљини. Просторија у коју уђоше сво троје била је освјетљена великом

ватром и упаљеним фитиљама десетина свијећа. По поду нека крзна, велика и мала, бијела, смеђа, црвенкаста, од свих могућих створова што земљу газили су. И медуна кожа, и зеке и вјеверице, мудре лије што заспала је на трен и вука сивога што ловио је док уловљен није био.

На огњишту казан, из казана вириле су неке кости, фина ће то бити чорба помислио је Пана, је ли то за официре и надзорнике или ће претећи нешто и њима, макар и ледено. Јока је сједила на некој наслоњачи од дрвета из једног комада и држала у крилу мацу неку умилну што палацала је репом дремајући. Она дјевојка низала је корак по соби, не говорећи много, већ доносећи редом сва јела и скидајући са зидове нове чиније и пунећи их редом разним ђаконијама. Кад би пришла ватри, она бијела хаљина постајала је готово прозирна и Пана није могао ока скинути са њених груди и бијелог танког стомака и кукова. Лице би јој се освјетљавало и нестајало док се гипко кретала нижући послужење. Јока је дријемала заједно с мачком. Сваки разговор је утихнуо. Можда је то Кума, помисли Пана. Она Кума из планине, што сјећао се да је долазила док је дијете био, кад је имао врућицу и боловао је, веле смртно. Или га није посеђивао нико, можда само волио је мислити да јесте.

Одзвони трипут куцање на вратима, али унатраг. Није знао како се куца уназад. Јока није чула. Дјевојка подиже главу весело. Радује се гостима. Значи, долази још неко, то није све за њих. Горила је ватра незасито. Кипила она чорба. Куцање се поновило. Можда су војници. И опет, све јаче. Нестаде цура. И њена румена кожа. Оне свијеће се погасише, нагло се сва свјетла утрнуше. Куцање се од унатрашког претвори у непрестано, с које год стране. Он отвори очи. Уста сљепа од глади. Удови хладни. Око мрак. Јока?

Погледа око себе цвокоћући. Спавала је на камену. Скупчана на боку, с руком под главом. Клекну поред ње и дрхтећи пољуби је у врат.

– Јоко.

Она се презну.

– Јесам ли спавала. Ђе је она баба – упита.

– Исто смо сањали – сјети се Пана дјевојке испод тешког огртача и прећути, бар тад.

Придигну се стењући од хладноће, он је загрли и стегну што је јаче могао, па јој протрља леђа и руке да проради крв.

– Морамо даље – рече.

Устадоше и малим несигурним корацима потражише стазу које није било.

– Требаш ми сад – зајеца она.

– Не бој се, све моје – рече он и поведе је за руку кроз мрак – знам ђе смо.

Басрљајући кроз мрак, избише на једну зараван испод високе стијене која је у својој средини чинила као један природан заклон, камену кућу којој је фалио само кров. Уђоше међу те камене зидине и учини му се једно мјесто згодно и суво за његову сапутницу. Изађе потом напоље и скупи неколико сувих грана, са старог бора чији се остаци још видјеше оним ножом расцјепа неколико мишића лучи, учупа суве траве и намјести мало огњило што носио је са собом, кресну два три пута и прије но што се указа танки пламичак угрија му ноздрве мирис дима. Распали се брзо огањ, скупише се једно крај другог, горе, на истом оном мјесту гдје некад давно, стиже му прастриц и чукунчукунђед у чије име га крстише, Пана, што знаше га по чељусти вучјој коју умјесто капе носио је.

– Како си знао ђе смо – освјетљена и топла од ватре упита она.

– Нисам тачно знао, вјеровао сам. Понадао сам се да је то мјесто о којем сам слушао у причама уз ватру, кад би дан завршио и баба Јека казивала нама дјечи о Вукашину, Пани и Вукану. Помислио сам, ако је ово то мјесто, не може нам нико ништа, сви су они овдје с нама.

И заиста, на зидовима се расплесаше безбројне сјенке, свих родитеља и потомака. У подножју саме хриди, на црвеном зиду, двије сјене су спојене у једно, у топлоту и жар љубави, далеко од прогонитеља и познатог свијета, зачињале нови живот.

На Дулеру, у Динари 1810.

UZ PREDSTAVU *NIGDJE, NIOTKUDA* HNK IVANA PL. ZAJCA U RIJECI

DO GEOGRAFSKOG, EMOCIONALNOG I MENTALNOG RUBA...

U sličnim poslovima već iskusan kao pisac „širokog spektra“, Vojnović je iz Sejranovićeve proze uzeo ono najvažnije, ostavivši osjećaj nepripadanja i izgubljenosti koji se pojačava pripovjednim digresijama, na sceni i oprimjerenim, pa predstava djeluje pomalo kaotično, pogotovo kad joj se pribroji programatska rasutost Buljanove režije

PIŠE: **Igor Ružić**

„U Rijeku uvijek volim doći, naježim se skoro svaki put kada ulazim u grad, polako spuštajući se niz Lujzijansku cestu, kanjonom Rječine koji vodi ispod Trsatske gradine, pa pored birtije Lujza, u kojoj su stradale jetre čitavih generacija riječkih šank-pankera. Ali sada se sve izmijenilo, izgradile su se široke ceste, zaobilaznice, petlje... I evo nas, stižemo u jedan od mojih gradova, onaj koji ponajviše volim. Sunčano je, miriše more, Mrtvi kanal više ne smrdi, Rječina je zelena i puna ribe.“

Pisao je tako o ponovnom dolasku u grad svojeg odrastanja i formiranja Bekim Sejranović u svojem *Dnevniku jednog nomada*, književno putopisnoj bastardnoj prozi, autobiografskoj i ne upravo onoliko koliko je u njegovu opusu sve bilo upravo takvo: biografsko, autofikcijsko i fikcijsko. Književnik je to koji je bio svojevrsni glas svojevrsne generacije, jer njegov ga je životni put prepun sudbinskih preokreta koji s osobnim izborima i voljom ponekad i nemaju nikakve veze, učinio toliko posebnim da su se svaka generacija ili svaki dio pojedine generacije s njim mogli poistovjetiti tek nakratko. I nakon njegove prerane smrti njegovo djelo, poslovično, živi i dalje, čak se, pjesnički rečeno, oplođuje kroz živote. A jedan od tih novih života dala mu je i inscenacija romana naslova *Nigdje, niotkuda* u Hrvatskom narodnom kazalištu Ivana

pl. Zajca u Rijeci, gradu kojeg se Sejranović, od cijelog mnoštva mjesta na kojima je bio kao da i nije, jer je morao biti i ne biti istodobno, možda zaista najnježnije sjećao.

Velika predstava velikog zamaha, jedna od onih koje Ivica Buljan kao redatelj sporadično, ali precizno i promišljeno postavlja na svojim putovanjima ne samo na ovdašnjim prostorima, od Zagreba i Ljubljane do Beograda i Sarajeva, nego i po Europi, *Nigdje, niotkuda* i službeno označava početak mandata Dubravke Vrgoč kao intendantice riječkog kazališta. Dinamični duo iz zagrebačkog parnjaka ipak neće igrati reprizu, jer Ivica Buljan, sudeći prema najavama, nije u planu za ulogu ravnatelja Hrvatske drame u Rijeci, ali za početak mandata intendantica ništa nije željela prepustiti slučaju. Slučajno pak ili ne, ali ovoga puta Ivica Buljan je pogodio, kako izborom predloška i suradnika, tako i samom idejom.

Riječko kazalište i inače ima potrebu preslikavati svoj grad i svoju publiku na specifičan, u domaćem kazalištu neponovljiv način. Ako je Zagreb možda prevelik za tako nešto, manji gradovi sličnog zamaha programski pokušavaju isto i to je ne samo legitimno, nego i potrebno i stoga razumljivo, ali nigdje ta želja i namjera nemaju takav rezultat kao u Rijeci. Možda i zbog te legendarne riječke publike u koju se ne kunu samo riječki kazalištarci ili oni koji u tom gradu redovito rade. Preslikavanje grada i ljudi s pozornice najveće kulturne institucije u gradu nije samo odraz želje za samopotvrđivanjem

nego i samoprofitivanjem, i tako je bilo od samog početka, od na primjer, predstave *Vježbanje života* koju je prema romanu Nedjeljka Fabrija postavio Georgij Paro, ili naslova *Leica format*, kad je redateljica Franka Perković preko proze Daše Drndić pokušala iz drugog i zapravo radikalno drukčijeg očista uhvatiti riječku zbilju, senzibilitet i osebnost. Obje predstave zagledane su u povijest, iako je drugoj sadašnjost važnija, a nastale su, zanimljiva je i nezaobilazna činjenica, prema proznim predlošcima, dakle romanima koji su i prije inscenacije imali svoj bogat i uspješan život.

Roman nije riječki, nego je u njemu Rijeka tek jedna od stanica, ali izuzetno važna, jer je u tom dijelu biografije koji je u romanu opisan upravo ona ono središnje mjesto razvoja i adolescentskog sazrijevanja

Slično je i s prozom Bekima Sejranovića naslova *Nigdje, niotkuda*, objavljenoj još 2008., koja je naznačila ozbiljni početak jedne velike, ali nažalost prerano završene karijere. Roman nije riječki, nego je u njemu Rijeka tek jedna od stanica, ali izuzetno važna, jer je u tom dijelu biografije koji je u romanu opisan upravo ona ono središnje mjesto razvoja i najsnažnijeg, ili najgoreg, dijela adolescentskog sazrijevanja po principu skupocjene metode vlastite kože. Ne pomaže, naravno, nimalo ni činjenica da je protagonistu rodnom iz Bosne i Hercegovine, koji je u Primorje došao na završetak srednjoškolskog i početak fakultetskog obrazovanja, u životni kurikulum ušao i rat zajedno sa svim onim što odjek rata u pozadini čini onima koji se u ratu ne snalaze i koji ne moraju nužno biti ni Naši ni Njihovi kad se iscrtavaju granice u zbilji, na zemljopisnoj karti i u glavama. U tom kolopletu sazrijevanja i odrastanja, koji je autora i fizički i zbiljski, ali i fikcijski odveo do samog ruba, najprije onog geografskog, ali i emocionalnog pa i mentalnog, Rijeka ostaje, kako je kasnije i napisao, grad koji ponajviše voli. I zato predstava *Nigdje, niotkuda* ulazi u registar predstava o gradovima, autoreferencijalnih projekata poput spomenutih *Vježbanja života* i *Leica formata*. Pored činjenice da je riječ o scenskim izvedbenim djelima, veže ih i to što su sve tri u predlošku punokrvno prozne, ali i to da im autori nisu fetivi Fiumani, što je možda i dokaz činjenice da je najbolji pogled onaj malo iskosa, sa strane, ne punokrvni i ne uvijek očekivan.

Dramatizaciju romana *Nigdje, niotkuda* za potrebe ove produkcije obavio je Goran Vojnović, još jedan iz grupacije iskorijenjenih ili barem ne u potpunosti pripadnih, poznat po romanima *Čefuri raus!* i *Jugoslavija, moja dežela*, od kojih je ovaj posljednji također postavio Ivica Buljan u Ljubljani, kao predstavu velikog zamaha i niza značenja. U sličnim poslovima već iskusan kao pisac „širokog spektra“, Vojnović je iz Sejranovićeve proze uzeo ono najvažnije, ostavivši osjećaj nepripadanja i izgubljenosti koji se pojačava pripovjednim digresijama, na sceni i oprimjerenim, pa predstava djeluje pomalo ka-

otično, pogotovo kad joj se pribroji programatska rasutost Buljanove režije, koloplet ili kaos glazbenih iskoraka, emotivnih vrhunaca i intimnih predaha. Karakteristika je to redateljskog stila, konstantna u primjeni, ali ne uvijek i dosljedna u učinku, međutim ovoga puta taj stroj zaista radi zadovoljavajuće, na trenutke i motivirajuće u odnosu prema primarnom proznom materijalu i prema biografiji, najprije samog autora predloška, ali i mnogih gledatelja, koji se s tom biografijom ili njezinim detaljima barem sporadično mogu postovjetiti. Jer nije lako ni pratiti, a pogotovo ne rezonirati, s protagonistom koji je višestruka žrtva: i samog sebe i vremena i mjesta gdje se zatekao, uglavnom ili sasvim rubno svojom voljom.

U tome i jest ona dubinska privlačnost kako te proze tako i predstave: nije, naime, riječ o jednom čovjeku, pojedincu, koliko god on sam po sebi bio zanimljiv sa svim svojim dobrim i lošim, ili „manje dobrim“ stranama, karakternim crtama i navikama, nego o jedinstvenom spoju, književnom liku koji je postao dramski subjekt, iz kojeg se čitaju sve ljudske, i sveljudske, primordijalne zakonitosti. Ali nema svatko hrabrosti tako se ogoliti, ili sve to sebi priznati. U tom smislu Bekim i jest i nije Bekim, bez obzira na to koji od njih bio pod navodnicima, jer neupitnost i neumitnost dijegeze nužno oduzima jednoznačnoj prepoznatljivosti. Dvapat prenesen, najprije u prozu, a onda iz proze i na pozornicu, protagonist nije i ne može, bez obzira na to koliko tko u autorskom timu ili gledalištu želio, jednoznačno i pravocrtno biti „onaj pravi“, uzevši u obzir ne samo izvanjsko poznavanje bazirano na sjećanju i osjećanju, ili pak i autorsku odluku da unese onoliko sebe u svoju prozu koliko to sam s jedne strane želi, ali i koliko zakonitosti ili nužnosti proze, s druge strane, dopuštaju.

Takvu paklenu privlačnost nije lako igrati, i zato se Leon Lučev u glavnoj ulozi prema njoj odnosi kompleksno, između gotovo objektivne resignacije i glumačkog nastojanja da tenziju postigne i dosegne izvan uobičajenih alata scenske razigranosti. Sputane geste, utišanog glasa, čak i u najintenzivnijim situacijama gotovo ispod očekivane temperature, on kao da igra protagonista koji je već nakon događaja u kojima sudjeluje, a rijetko koji od njih zapravo punokrvno i svojevrijedno inicira. Događanja oko njega, sav buljanovski pozornički kaos podržan otvorenom i razvedenom scenografijom Aleksandra Denića, glazbom Mitje Vrhovnika Smrekara, kostimima Ane Savić-Gecan, plesom, orgijanjima i ritualima, on zajedno s publikom gleda malo sa strane. Upravo onako kao da sam sebe čita, ili gleda iz stakla koji ga emotivno, ako već ne i fizički dijeli od zbilje.

U predstavi se poigrava veliki dio ansambla riječke Drame i u kojem namjerno ponovno fascinira ženski dio ansambla koji čine Aleksandra Stojković Olenjuk, Romina Tonković, Jelena Lopatić, Ana Vilenica i Nika Grbelja, ali i gošća iz Splita Nives Ivanković. S kolegama Denijem Savkovićem, Damirom Orličem, Draženom Mikulićem, Petrom Baljkom, kao i gostom Zoranom Prodanovićem Prljom, te Tarikom Žiškom, koji je kao mlađa inačica protagonista svojevrsno otkriće ove produkcije, one stvaraju podlogu za sejranovićevsku zbilju koja to nije, jer je takva da ju je teško podnijeti. Pogotovo ako još uvijek može osjetiti i točno pročitati svojevrsni zavjet, ili životni postulat samog autora, zapisan u romanu *Nigdje, niotkuda*, kad piše o želji da zaboravi „očajničku potrebu za ljubavlju, tu prokletu glad za ljubavlju što uništava, ljubavlju koja košta i zahtijeva više nego što tvoja misao može i naslutiti i koja ti na kraju skrši kralježnicu i pretvori te u crva. A opet, ako nisi spreman za tu i takvu ljubav, ne vrijedi ti ni živjeti“.

UZ IZLOŽBU *GLAS JOVANKE BROZ*, SRPSKI KULTURNI CENTAR U ZAGREBU (8. – 30. TRAVNJA 2025.)

OTUĐENA JOVANKA

Ostavština Jovanke Budisavljević i ostavština Jovanke Broz na izložbi su razdijeljene poput dva pola, a spona im je neartikulirani glas otuđenog ženskog tijela, do čije artikulacije jednom možda i dopremo – onda kada ga istrgnemo iz ralja patrijarhalnog komunizma koji je izdao ideju egalitarne revolucije i stvaranja zajednice ravnopravnih subjekata

PIŠE: **Sonja Leboš**

U Srpskom kulturnom centru u Zagrebu otvorena je izložba *Glas Jovanke Broz* (8. – 30. travnja 2025.). Koncept izložbe potpisuje Dejan Jović, a kustosica izložbe je Davorka Perić. Uz izložbu koja se sastoji od tri dijela, Vida TV objavljuje na svom Youtube kanalu dosad neviđen intervju s Jovankom Broz koji je u videoobliku snimio ugledni novinar i diplomat Dragan Bisenić. Objavljen je izvadak od oko 100 minuta iz više razgovora koje je Bisenić vodio s Jovankom Broz između 2010. i 2012. godine.¹ Dijelovi tog intervjua mogu se vidjeti i čuti u drugom dijelu izložbe. Organizator izložbe je Srpsko narodno vijeće iz Zagreba, a glavni partner je Fondacija Jovanka Broz iz Beograda. Ostali partneri izložbe su Filmske novosti, Radio-televizija Srbije, Muzej Jugoslavije, GFC Produkcija, Arhiv Jugoslavije. Prema njenim službenim stranicama, Fondacija „Jovanka Broz“ osnovana je u lipnju 2023. godine, kao neprofitna nevladina organizacija. „Fondacija u svom vlasništvu posjeduje kolekciju osobnih stvari iz zaostavštine Jovanke Broz koja je od neprocjenjive vrijednosti za kulturni i nacionalni identitet i baštinu Srbije druge polovine 20. stoljeća. Kolekcija osobnih stvari Jovanke Broz je važan historijski doku-

ment i predstavlja materijalno svjedočanstvo o modi tog perioda u Jugoslaviji.“ Upraviteljica Fondacije je Svetlana Aleksić, čija je svekrva, Zora Aleksić, bila rođena sestra Jovanke Budisavljević Broz. Nasljednici su tijekom sudskog postupka dobili imovinu koja nije bila direktno povezana s Titovim funkcijama, npr. haljine, šešire i cipele, predmete izrađene po mjeri, unikatne torbe, poput one s detaljima od zlata i dragog kamenja – poklon Indire Gandi, dragocjene poklone i pisma političara širom sveta, pribore za jelo, servise, ogledala i kutije za nakit. Velik dio predmeta od *kulturnog značaja* poklonjen je Muzeju „Jugoslavija“, a neki dragocjeni predmeti, poput Jovankina nakita, nestali su tokom godina.²

Kako su stvari iz ostavštine Jovanke Broz postale baština i dio nacionalnog identiteta (samo) Srbije, nije jasno iz sadržaja spomenute stranice, a ni iz izložbe. To što je Jovanka Broz bila prije svega „prva dama“ socijalističke Jugoslavije, to, nažalost, znamo da svim drugim državama koje su proistekle iz te Jugoslavije, nije važno, usprkos mnogobrojnim Slovencima koji nostalgичno hodočaste u Kuću cvijeća (čudno li je da su baš oni, s najvećim postjugoslavenskim standardom i najvišom platežnom moći – najnostalgичniji). Najmanje su tu, doduše, važne tašne i haljine, nakit i šolje, iako naravno predstavljaju materijalne ostatke jedne kulture – one *jugoslavenske*. Odnosno, bolje rečeno, materijalne ostatke *titoističke autokracije* i načina života autokrata i njegove „prve dame“. Materijalne ostatke života samog vrha političke elite, čiji su se ostaci mrvili po stolovima nižih ešalona.

Prvi dio izložbe posvećen je nimalo lakoj ranoj mladosti Jovanke Broz: „Moja majka je umrla od upale pluća kada sam imala trinaest godina. Brata Maksima raznijela je granata 1943. godine, dan nakon njegovog dvadesetog rođendana. Otac je stradao od tifusa 1944. godine.“³ Jovanka Budisavljević bila je ilegalka od 1941., a aktivna borkinja od 1942. godine. Dva puta je ranjavana, u Mokrom Polju, u borbi s Đujićevim četnicima i Talijanima, a drugi put na Limu, kod Priboja, u borbi s Nijemcima. Odlikovana je Ordenom za hrabrost, a iz rata je izašla s činom majora.

Nakon rata, „brata Petra su 1949. godine, u njegovoj dvadeset trećoj godini, pod nerazjašnjenim okolnostima, ubili ostaci ustaških bandi. Sestre Nadu i Zoru sam poslije rata panično tražila po svim sirotištima širom Jugoslavije da bih, poslije tko zna koliko vremena, jednu našla u Vukovaru, a drugu u Otočcu.“⁴ U vrijeme dok je stradao brat Petar, Jovanka Budisavljević je već bila uz Tita (povijest *fotografski* bilježi, jer to je definitivno najčvršći *faktografski* materijal, s obzirom na to da su narativi brutalno oprečni, da je Jovanka bila uz Tita kao osoba od povjerenja već 1947. godine, nakon njegove operacije bruha).

Zašto je baš Jovanka Broz dovedena Titu, prelazi moje moći zaključivanja

¹ „Ekskluzivno: Jovanka Broz – dosad nepoznato svjedočanstvo“, <https://www.youtube.com/watch?v=cLcQSwNPkP8> (posjećeno 19. travnja 2025.).

² Izvor: <https://www.alo.rs/razonoda/zanimljivosti/992158/licna-zaostavstina-jovanke-broz/vest>
³ Žarko Jokanović: „Jovanka Broz – moj život moja istina. Od rođenja do bolničkih dana“, Blic, Beograd, 2013., str. 11. Osim korisnih podataka i vrlo zanimljivih fotografija otisnutih u relativno dobroj

kvaliteti, ova knjiga sadrži i brojne nebulozne naslove poput: „Moji preci su bili na dvoru cara Dušana“ (dok: „Tito nije znao ni svog djeda po ocu, a ja znam deseto koljeno mojih predaka. Mi smo imali opisano porodično stablo, grbove, što sve nismo imali. A on je, eto, nekako više poznao majčinu stranu, a očevu nikako.“, str. 41), „Pomirila sam četnike i partizane“, „Milka Planinc primijenila Pavelićev zakon“, „Nesvrstani su moja ideja“, „Vratila sam Karađorđa u Dvor“ itd.

⁴ Ibid.

Postav izložbe: studio Parabureau – Igor Stanišević i Tena Križanec / Fotografija: Sandro Lendler

u ovom tekstu, no, ona sama govori o zadatku sređivanju ogromne dokumentacije (i partijske), iako u tom trenutku, kako iskreno navodi Biseniću, „jedva tipka s dva prsta“. Nešto uzgred spominje da je Tito tražio od nje i da vodi domaćinstvo. Taj dio priče, od Jovankina privođenja pa do prosidbe, elegantno je preskočen na izložbi, što se može smatrati izuzetno diplomatskim činom tvorca koncepta izložbe Dejana Jovića. Naravno, to je i razumljivo: nije lako govoriti o konfiskaciji mladog ženskog tijela u službu Države, te spomenutog autokrata.⁵

**Jovanka Budisavljević bila je
ilegalka od 1941., a aktivna
borkinja od 1942. godine. Dva
puta je ranjavana, u Mokrom
Polju, u borbi s Đujićevim
četnicima i Talijanima, a drugi
put na Limu, kod Priboja, u
borbi s Nijemcima**

Središnjim prostorom izložbe dominira velik ekran na kojem slušamo Bisenićev intervju s Jovankom Broz (koji se može poslušati i *on-line*). Osim toga, na nekoliko ekrana možemo pogledati nekoliko *ficleka/štikleca*, kojima bih zamjerila što nakon svake jednodominutne priče nepotrebno moramo gledati (i slušati) špicu koja traje gotovo kao i sâm materijal. Tako se jedan ficlek zove „Tema“, gdje Jovanka napominje kako je bila tema brojnih sjednica i zasjedanja (na stolu u središnjoj prostoriji nehaljno je položena „bijela knjiga“, ali ne ona Šuvarova – u ovoj bijeloj knjizi nalaze se zapisi posebne komisije koja se bavila „nestašlucima“ Jovanke Broz), zatim tu je „Smetnja“ (jer „smetala sam ja njima“, kaže glas Jovanke Broz, aludirajući na brojne Titove suradnike kojima je stala na žulj, ili pak obratno), „Vlast“ („Ja sam vidjela kako se do vlasti teško dolazi, a još više kako se teško vlast održava“, „ah, ta vlast naša feudalna, prije nam je država Jugoslavija odumrla, no ta vlast feudalna“), zatim ficlek „Račun“, zgodna, ali ne baš razumljiva pričica o posjetu Zagrebačkom velesajmu i nekim Zagorcima koji su poslali neki račun, tu je još i „Igra“... Ako se Jovankin glas htio ovime artikulirati, to je poprilično neuspjeli eksperiment, a samo „davanje“ glasa tek dokazuje nadmoć onih koji njoj, mrtvoj, *daju* glas.

Treći dio izložbe pokazna je izložba Fondacije Jovanke Broz, koja je daleko sakupila njene toalete. Tu ih vidimo pozicionirane uz fotografije nekih svečanih prilika u kojima su te haljine nošene. S obzirom na to da se radi o prilikama koje su obilježile tijek svjetske, a ne samo jugoslavenske povijesti,

⁵ Uza sve moje pionirsko poštovanje prema Titu maršalu, ne znam da li bih isto gajila da su nam kao omladincima rekli da je već za vrijeme rata kršio vlastita pravila, provodeći vrijeme u šatoru s Davorjankom Paunović, dok je bilo tko niže rangiran mogao izgubiti glavu zbog sličnog ljubavnog odnosa. Inače, Davorjanku Paunović, za koju svi izvori koji se bave Titovom intimom tvrde da je bila njegova najveća ljubav (čime li su mjerili), nakon njene teške bolesti koju ni boravak u Rusiji niti u

Sloveniji, nije izliječio, Tito je pokopao u dvorištu svog „dvora“, „da mu bude blizu“ (sic!). Za one koji žele znati više, preporučam *Tito, povjerljivo i osobno* Borisa Rašeta, ali i naslov *Jovanka Broz. Titova suvladarica* Titova liječnika Aleksandra Matutinovića, kojeg Rašeta naziva „konfabulatorom“, ali ga i obilato koristi kao izvor, bez navodnika. Što je i jedan od razloga što apeliram na onaučenje konfabulacija i memoarskih izvora raznih.

Postav izložbe: studio Parabureau – Igor Stanišljević i Tena Križanec / Fotografija: Sandro Lendler

jer se Tito već tijekom rata kvalificirao kao svjetski vojskovođa, dok se 1948., a naročito 1960. (govorom u Ujedinjenim narodima, kada se zalagao za slobodu alžirskog naroda) i 1961. (prvom konferencijom Nesvrstanih u Beogradu), kvalificirao kao svjetski državnik, reprodukcije tih fotografija neprimjereno su loše kvalitete.

Treći dio izložbe pokazna je izložba Fondacije Jovanke Broz, koja je dakle sakupila njene toalete. Tu ih vidimo pozicionirane uz fotografije nekih svečanih prilika u kojima su te haljine nošene

Iako poštujem namjeru autora koncepta izložbe, koji je, kako piše u katalogu, htio da „ova izložba označava povratak Jovanke Broz kući – među svoje“, ne mogu ne suprotstaviti se takvoj naivnoj tvrdnji. Prije svega jer *drugarica* Jovanka Budisavljević koja je 1941. krenula u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika kako bi spasila živu glavu nije ista osoba kao i Jovanka Broz, prva *dama* Jugoslavije. Otušeno tijelo *drugarice* velika je tema jugoslavenske povijesti, povijesti čije ćemo opljačkane, devastirane i raz-

sute tragove morati daleko pažljivije rekonstruirati no što je učinjeno ovom izložbom, koja tek raspiruje znatiželju oko toga što se zapravo dogodilo (ne s torbicama, nakitom, devizama . . . – već s DRŽAVOM Jugoslavijom, a time i sudbinama njenih žitelja). Tako bih zaokružila ovaj kratak osvrt na izložbu Jovićevim riječima iz jednog drugog teksta, u kojem je argumentirano progovarao o povijesti i odumiranju Jugoslavije: „O relevantnim političkim akterima i kontekstu u kome djeluju ovisi u kojem će smjeru krenuti: prema integraciji ili dezintegraciji. U socijalističkim je sistemima politička elita imala mogućnosti brod usmjeriti prema drugoj luci, ne prema onoj, za koju se, u krajnjoj liniji, odlučila: znajući ili ne znajući što je u toj luci očekuje.“⁶ Na žalost, velik dio jugoslavenske političke elite itekako se dobro pripremio za brodolom u kojem su stradali svi jugoslavenski narodi i narodnosti, od kojih se elita otuđila već kada je pristala na nomenklaturu vlasti koja je uključivala „dame“ i „dvore“. Naravno, čast izuzecima koji su na vrijeme osudili kurs ukletog broda, pa makar i tijekom povijesti pratili iz svog spačeka.

Ostavština Jovanke Budisavljević i ostavština Jovanke Broz na izložbi su razdijeljene poput dva pola, a spona im je neartikulirani glas otuđenog ženskog tijela, do čije artikulacije jednom možda i dopremo – onda kada ga istrgnemo iz ralja patrijarhalnog komunizma koji je izdao ideju egalitarne revolucije i stvaranja zajednice ravnopravnih subjekata. Ono što možemo razabrati iz *teksta* izložbe (ako i sliku, barthesovski, vidimo kao tekst), a još više iz njezina konteksta, jest da se Jovanka za tu ravnopravnost itekako borila, cijeli život. O tome kako i kojim sredstvima, s kojim polazišta i s kojim ciljem u kojem vremenu . . . tek treba istražiti i vrlo pažljivo rekonstruirati, te oznanstveniti, da bismo možda jednom imali tu zajedničku, a otetu nam, povijest jugoslavenskih naroda.

⁶ Dejan Jović: *Jugoslavija, država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)*, Prometej, Zagreb, 2003., str. 493.

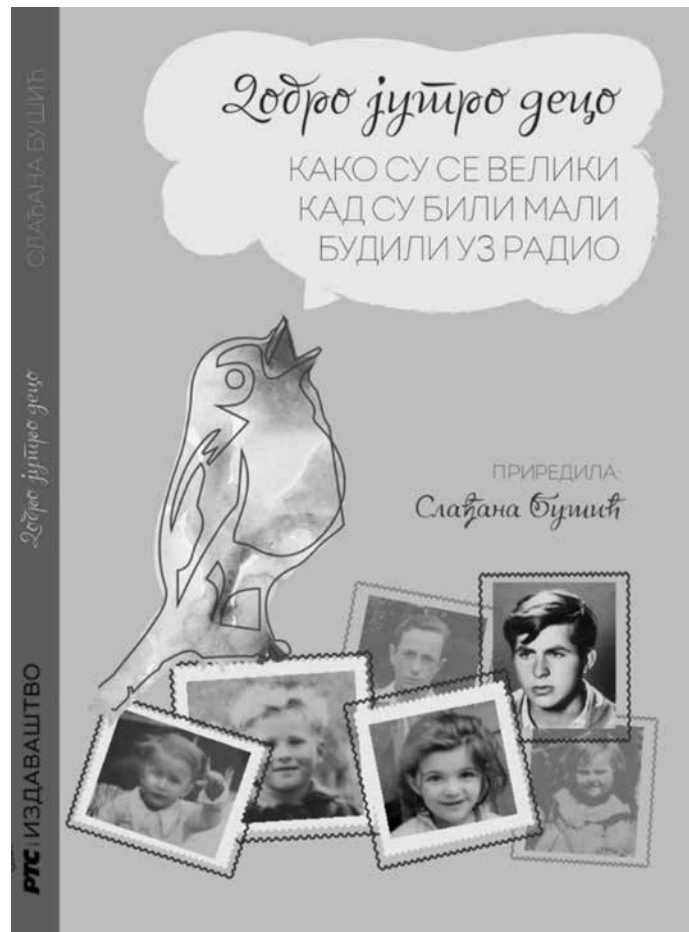
УЗ СТОГОДИШЊИЦУ РАДИО БЕОГРАДА

ВЕК БУЂЕЊА НАРОДА ИЗ САЊИВЕ ТУПОСТИ

Развој дигиталне технологије омогућио је да све ове књиге добију додатну, специфичну вредност, јер ће се читалац уз помоћ фамозних кју ар кодова претворити у слушаоца – биће у прилици да чује песнике како читају своје стихове, интегрално извођење радио-драма, те гласове неких од наших највећих писаца

пише: **Вуле Журић**

Почетком осамдесетих, у самом врху светских музичких топ-листа нашла се и песма „Видео је убио звезду радија“. Негде у исто време Рундек је на првом албуму „Хаустора“ певао како „воли слушати радио“, док су Јура Стублић и група „Филм“ тај исти радио бацили кроз прозор и он се разбио у тисућу комада. „На програму ништа за мене“, певао је Јура, „само рекламе и дилеме“. Али тек нешто пре него што су настале све ове новоталасне ноте Рајнер Вернер Фасбиндер је снимии *Брак Марије Браун*, да би само неколико година касније Емир Кустурица направио *Оца на службеном путу*. При крају оба филма радио се појављује у наизглед споредној, а заправо веома важној улози. И Фасбиндер и Кустурица фарсу разрешења индивидуалних судбина преплићу са катарзичним тренуцима целог нација тако што незаборавне завршне кадрове својих ремек-дела боје упечатљивим гласовима радио-репортера који у директном преносу коментаришу историјске фудбалске утакмице. Немачка само девет година након што је изгубила Други светски рат постаје првак света у фудбалу, а Југославија четири године након што је одабрала сопствени пут у комунизам побеђује Стаљинов СССР. И док „ради радио“, и те како *ради* и историја, која судбоносно утиче на судбине „малих људи“. Али ти мали људи код Фасбиндера и Кустурице не живе у магичним кутијама „Телефункена“ и „Космаја“, већ или умиру, или покушавају да се убију док се радио чује, а они *не слушају*.

И баш ту негде, пред саму одјавну шпицу, почиње да дејствује неупоредива сила књижевности. Испоставља се како, иако моћне, покретне слике своје исходиште ипак проналазе у језику. Или још прецизније: у књижевном тексту.

Видео је, дакле, почетком осамдесетих можда и уцмекло певача који је свој успех постигао захваљујући радију, али тај исти радио у другу четвртину двадесет и првог века улази веома жив, и то пре свега захваљујући – изговореним речима!

Да је то заиста тако, потврђују књиге које су у издању РТС Издаштва објављене поводом прославе стогодишњице постојања Радио Београда.

Овај велики јубилеј обележаван је током прошле године многим догађајима, а славље је свој врхунац достигло приређивањем два велика концерта забавне и народне музике који су одржани под ведрим београдским небом на оба пута препуном ташмајданском стадиону.

Слављеничке свећице су угасле и време ће показати да ли ће бар нешто од жеља слављеника бити остварено. Али радио-станица која програм емитује из зграде некадашњег Занатског дома, наомак седишта нешто старије „Политике“, у други век свога постојања улази са пуном свешћу оних који у њој раде и оних који је и даље слушају да се заједно баве крајње озбиљним послом: стварањем и неговањем културе.

Много онога вредног што је на програмима Радио Београда емитовано током протеклих деценија чува се на тракама или је већ дигитализовано. Ипак, трајне вредности су још увек најсигурније када се нађу унутар корица одштампаних књига. Пошто у оквиру великог система Јавног сервиса Србије успешно ради и редакција Издаваштва, обележавање века Радио Београда је настављено објављивањем неколико изузетно вредних књига посвећених дугој и срећној вези радија и књижевности. Ови наслови објављени су у размаку од само неколико месеци, па тако можемо говорити о формирању целе једне едиције у којој ће се читаоци сусрести са поезијом, књижевношћу за децу, радио-драмом и публицистиком највишега реда.

Много онога вредног што је на програмима Радио Београда емитовано током деценија чува се на тракама или је већ дигитализовано. Ипак, трајне вредности су још увек најсигурније када се нађу унутар корица књига

Развој дигиталне технологије омогућио је да све ове књиге добију додатну, специфичну вредност, јер ће се читалац уз помоћ фамозних кју ар кодова претворити у слушаоца – биће у прилици да чује песнике како читају своје стихове, интегрално извођење радио-драма, те гласове неких од наших највећих писаца који одавно нису међу нама.

Али, пођимо редом, од књиге која је намењена деци и свима који се и даље тако осећају.

Реч је о „озвученој“ књизи посвећеној дуговечној емисији за најмлађе слушаоце Радио Београда „Добро јутро, децо“.

Свакога јутра, још од 1955. године малишане буди петоминутна емисија кроз коју је до сада продефиловао сваки божји глас који је деци умео да саопшти нешто лепо и паметно. Историја каже како је емисију осмислио Душко Радовић, а да се у првој емисији пионирима обратио Бранко Ћопић. У књизи коју је РТС Издаваштво објавило поводом седамдесете годишњице емисије и сто година радија на чијим таласима се она емитује, испричано је „како су се велики кад су били мали будили уз радио“.

Током године у којој је обележаван век Радио Београда, редакција емисије „Добро јутро, децо“ емитовала је прилоге у којима наши познати песници, писци, певачи, глумци, спортски тренери и остале јавне личности причају о улози радија у њиховом детињству. Њихове непосредно исприповедане и патетике лишене приче могу се прочитати, а онда и чути. Тако се ова модерна сликовница, коју је за штампу приредила Слађана Бушић, претвара у бескрајну причу о чудотворном радију у коме свако од нас може потражити и сопствено сећање на

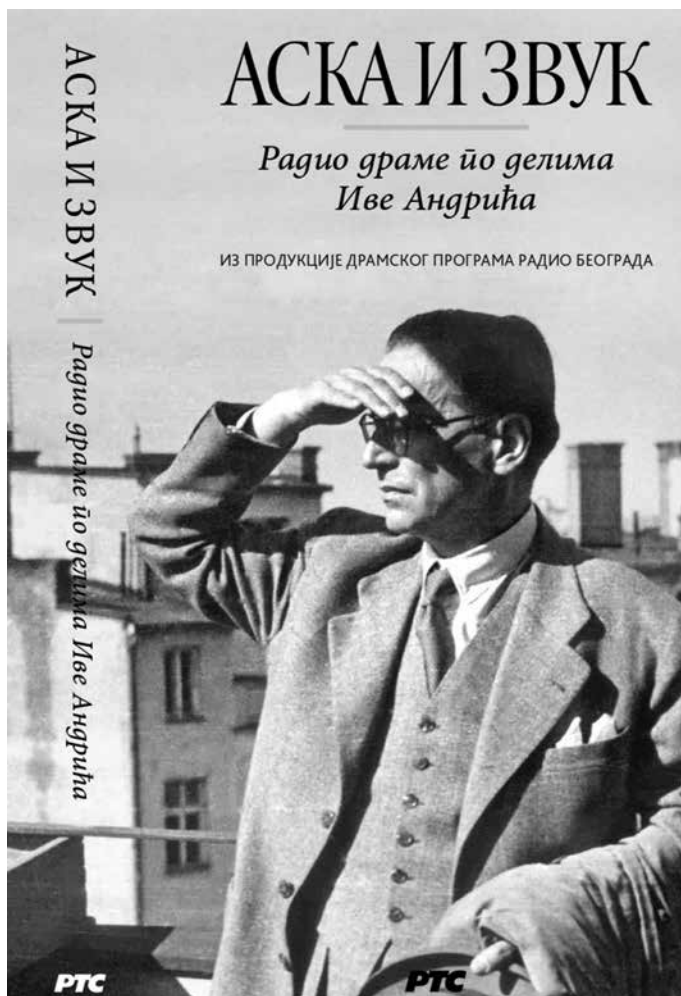

детињство. Они најмлађи читаоци са овом књигом добијају верног и веселог пријатеља који једноставно не уме да заћути.

Мада је, како нас учи један од књижевних јунака Иве Андрића, у ћутању сигурност!

И они који једва да нешто знају о књижевним световима и самој личности нашег јединог нобеловца знају колико је тишина важна за Андрића. У његовим романима и приповеткама оне најдубље мишљене човекове дилеме и његови најмрачнији страхови те најтананије наде исказују се многим *фелама* ћутања. У том неисказивом о коме је Андрић умео тако мајсторски да приповеда налази се како сама срж његове уметности, тако и највећа препрека за све оне који су хтели да велику књижевност транспонују у филм или ТВ драму. Знамо колико се Андрић овим намерама врло конкретно и устрајно супротстављао, а знамо и да мало тога што је ипак снимљено заиста макар нешто вреди.

Да нешто другачије Андрићева књижевна мисао стоји у односу према звуку, то јест радију, верно сведочи књига *Аска и звук*, збирка радио-драма снимљених по његовим романима и причама. Књигу су приредиле уреднице и ауторке Драмске редакције Радио Београда Весна Перић и Мелина Пота Кољевић, које у својим пропратним текстовима веома речито и информативно залазе у саму срж односа Андрићевог мука и радијског звука. Читалац је у прилици да упоредо са читањем радио-драма чује и њихове дигитализоване интегралне верзије. Тако не само да имамо још једну прилику да се сусретнемо са Андрићевим генијем, него и са напорима познатих редитеља и глумаца да се на прави

начун ухвате у коштац са том јединственом језичком светковином која се чешће опире него што попушта пред намером драматурга да је укроти и укалупи у причу која се праволијски креће од свога почетка према крају. Најбољи пример све комплексности ове „борбе“ јесте радијска адаптација романа *Госпођица* из 1979. године. Драматизација Дарка Татића, у којој улоге тумаче доајени нашега глумишта Милена Дапчевић, Милош Жутић, Гојко Шантић, Милан Пузић, Тома Курузовић и многи други награђивана је и на међународним фестивалима, а свежина ове уметничке храбрости јасно се осећа и данас.

Једнако јасно данас се осећа сва моћ поезије, а колико је људима потребно да чују и виде песнике, показује и необична, управо антологијска антологија *Поезија уживо*, коју је приредила Јована Милованчевић.

„Радио Београд 2, у сарадњи са Задужбином ‘Илије Милосављевића Коларца’, од октобра 2017. године организује циклус вечери под називом ‘Поезија уживо!’, у коме једном месечно, суботом у 19 сати, најбољи песници говоре своје стихове у сали Коларчеве задужбине, уз директан пренос на Радио Београду 2. У овој књизи налазе се по три одабране песме 46 песника који су наступили у програму ‘Поезија уживо!’, уз QR код који води до линка са аудио записом песме коју говори њен песник.“

Ова напомена која стоји на самој почетку антологије *Поезија уживо* сажето и у потпуности описује о чему се, заправо, ради. Додатну ноту преданости и посвећености овој јединственој замисли слављења

поезије и песника даје предговор Радомана Кањевца. Али, када читалац окрене следећу страницу, где га *сачекају*, или још боље: *снађу* први стихови песме „Десет обраћања Богородици Тројеручици Хиландарској“ Љубомира Симовића, па кад још послуша песников глас и помно ћутање присутне публике... е тад се рађа тешко описива, а тако природна и прижељкивана чаролија. Чаролија која траје док траје читање и слушање стихова најбољих и најважнијих савремених српских песника, али и песника који су на Коларац чиста срца и пунога гласа долазили са простора који се некада звао Југославија, али и из још удаљенијих делова наше планете који се још увек зову свет.

Радио Београд је део света постао пре целог једног века. И то оног слободног, отвореног света који доприноси култури у најширем смислу те речи. Радио Београд је на само себи својствен начин био део таквога света и када је током Другог светског рата, са његових окупираних таласа, сваке вечери до свих страна фронтова стизала мелодија шлагера „Лили Марлен“.

И пре и после „Лили Марлен“ микрофон Радио Београда био је резервисан за оне који најбоље умеју са језиком – за писце. Тако је један од првих уметничких уредника ове станице био Вељко Петровић, а помињани Љубомир Симовић је цео свој радни век провео у Хиландарској 2. Поред њих двојице, програм Радио Београда су осмишљавали али и реализовали многи наши велики писци, међу којима су, да наведемо само неке, били Станислав Краков, Павле Угринов, Милорад Павић, Момо Капор, Радивоје Лола Ђукић, Матија Бећковић...

И већина њих је о својим „данима радија“ написала који ред.

Од таквих текстова је пре двадесет година, када је обележавана осамдесетогодишњица куће, некадашњи главни уредник Другог програма Радио Београда Ђорђе Малавразић саставио зборник *Књижевност и радио*. Сада је пред нама друго издање ове изузетно вредне књиге, у коме се налазе и текстови још неких српских писаца који су међувремену макар мало допринели очувању заслужене славе овог увек младог стогодишњег радија.

Пре него што се читалац отисне у истинску књижевну авантуру у којој се могу сазнати многе важне и корисне ствари како о самој радију тако и о културном животу и животу уопште, треба пажљиво прочитати два Малавразићева предговора. Јер то су текстови који много тога говоре о самој суштини радија и његовој нераскидивој вези са културом.

О тој судбинској повезаности можда најбоље говоре речи Алберта Ајнштајна, које је велики научник изговорио на отварању Седме немачке радио изложбе одржане 1930. године у Берлину.

„Кад слушам радио“, рекао је пре скоро стотину година Ајнштајн, „помишљам како су људи дошли у посед чудесног оруђа саопштавања. Помишљам такође на то да технички изумитељи први омогућавају истинску демократију, јер они не олакшавају људима само свакодневни рад, већ чине да дела најизвршнијих мислилаца и уметника, у којима је доскора уживао само повлашћени слој, постану свима приступачна и тако буде народе из сањиве тупости.“

Захваљујући Радио Београду, наш народ се из сањиве тупости одавно пренуо. Нека нам ове четири вредне књиге посвећене нераскидивој вези радија и књижевности не допусте да клонемо.

О РАНИМ ЗБИРКАМА ПРИЧА МИЛИСАВА САВИЋА, ПОВОДОМ УЈАКА НАШЕ ВАРОШИ, И ТОМА ИЗАБРАНИХ ДЕЛА

ПРИЧЕ ИЗ ВАРОШИ РАШЧАНСКИХ МЛАДИЋА

Књига која стоји на почетку битне промене у српској прози оног времена је *Бугарска барака* Милисав Савића. Објављена је само годину дана након 1968, године коју ће писац њених редова провести на улици захтевајући промене друштвеног система, али и као уредник *Студента*, већ тада чувеног студентског гласила

пише: **Јована Милованчевић**

У једном аутопоетичком запису Милисав Савић пише да је познати књижевни теоретичар Вук Крњевић почетком седамдесетих година прошлог века, духовито, али и цинично приметно да се у српској прози тог времена појавио „талентовани писац који се зове Видосав Јосић Савић“. Мислио је на Видосава Стевановића, Мирослава Јосића Вишњића и Милисав Савића. Њихово, али и писање још неколицине писаца означено је термином *стварносна*, односно *црна проза*. Ипак, најгласовитији писац ове генерације остао је Драгослав Михаиловић, будући да се његов роман *Кад су цветале тикве* појавио чувене 1968. године и означио по свему промену и парадигму. Узорни текст на који ће се многи, па и писци његове генерације, доста угледати.

Термин *стварносна проза*, кандидовао је Света Лукић, а међу главним заступницима (не толико термилошких колико генерацијских одређења) био је Љубиша Јеремић. Прозу ових писаца, називао је и *новом или прозом промене*, књижевношћу која уноси дијалекат, сленг, говор улице, маргиналних група, отвара литерарни хоризонт ка нелитерарним садржајима, рачуна на документ, стварносни предложак, мисли да уметност мора да живи у масама. Неке од ових карактеристика, биће и весници постмодерне, али и такозване минималистичке прозе – у једном од својих текстова тврдиће Милисав Савић, уз аргументацију

која се тиче чињенице да књижевност, иако одражава стварност то чини само уколико стварност функционише као текст. Њихова књижевност, мисле, није ревитализација реализма већ, у најбољем случају, његова пародизација.

Књига која, међу осталима, стоји на почетку ове битне промене у српској прози оног времена је *Бугарска барака* Милисав Савића. Објављена је само годину дана након 1968, године коју ће писац њених редова провести на улици захтевајући промене друштвеног система, али и као уредник *Студента*, већ тада чувеног студентског гласила. Одабиром тема, приповедачким поступком, формалном иновативношћу и језичким посредовањем стварности, већ у овој књизи Милисав Савић постаје једна од парадигматских фигура *црне прозе* која на друштво и поредак баца отровну стрелицу опомене и критике без које се више није могло. Распарчану и хаотичну стварност заступаће у текстуалном смислу дисперзивна, *расута* и *растресита* форма приче, како је у оно време још приметно Срба Игњатовић. Ово ново осећање света, из реалности ће узимати елементе и прерађене их враћати у ту исту стварност како би наставили нови живот. Рашка Милисав Савића, кључни топос његове прозе, постаће, на пример, у тим годинама и нова Рашка, не само место царева и њихових древних задужбина, већ Рашка

промашених, тихих живота, замомчених градских јуноша, Рашка чија је „права историја исписана у клозетима“, у диму градских кафана, у полупразним мотелским салама, у крику пропалих жена на ободима градова, касније и међу возовима који више не саобраћају ибарском долином.

Проза је, дакле, преобратила стварност и дала јој црну ауру, као опомену, али и могући путоказ. „Пишчеву измишљену Рашку људи су поистовећивали с правом, и на његову несрећу, налазили на огромне сличности“, пише Милисав Савић у Посвети, на почетку *Бугарске бараке*. Овај, али и други записи, сведоче, између осталог, и о томе да је књижевност истинитија од стварности, а да пуноћу реалног сазнајемо тек када оно постане вредно приче. Са друге стране, *црна проза*, којој поетички припада „Бугарска барака“, посредује још једну истину о свету маргиналаца, понижених и увређених, бедних људи на чијим лицима и телима историја исписује свој прави, крајњи смисао и облик.

Распарчану и хаотичну стварност заступаће у текстуалном смислу дисперзивна, расута и растресита форма приче, како је приметио Срба Игњатовић. Ово ново осећање света, из реалности ће узимати елементе и прерађене их враћати у ту исту стварност

Књига прича *Младићи из Рашке* објављена 1978. године, смештена је у препознатљиви простор Савићевог завичаја, ново изходште симболичких веза и конотација из којих читамо сасвим друга значења простора и времена. Седамдесетих година прошлог века, у добу диктаторских режима и репресивних мера власти, негде на ободима нове, а и срцу старе земље, стасавају пубертетлије и боре се за своја места на рашчанским клупама, симболичким престолоима у друштвено-историјској хијерархији. На главној клупи седе главни момци, не од економског, већ од социјалног углада. Мацко „најачи и најопаснији даса Рашке“, као и други који су га следили, у освајање света кренуо је „песницама и снагом“. На клупу се није могло ситном преваром и шибицарењем, на градски пиједестал седао је само онај који је смео на свакога, без предумишљаја и задршке. Много је муњевитих песница, разлупаних глава, растужених срца и крвавих душа, помућених умова у овој књизи која посредује свет у малом, поредак пред чијим лицем гордо стоји наличје жеље малог човека да се издигне и докаже. Мацко, рецимо, није постао херој велике, али јесте личне историје оних који и

даље траже место на клупама под светлошћу или под мраком неумитне свакодневице.

Књига прича *Ујак наше вароши*, објављена исте године када и *Младићи из Рашке*, уноси својеврсне поетичке промене у дотадашњи, иначе врло профилисани, приповедачки опус Милисава Савића. На ово је указивала и тадашња критика, од чијих закључака се писац неретко бранио, будући да је мислио како критичка оштрица, својствена поетици црне прозе није омекшала појавом фантастичких елемената у књизи *Ујак наше вароши*. Ипак, промена је била видљива. Онострано, заумно, анимално, магијско – добило је неку врсту примата у свеукупном означавању и кодификацији стварности. Ипак, она је настављала да постоји као означитељско време и препознатљиви простор. Присуство фантастичких елемената, са друге стране, било је у функцији појачавања и додатног сенчења основних тема зла и добра у човеку, мрака и светлости у свету велике лепоте и разорне ружноће међу људима. Заумно је било ту да појача ужас и већом жестином укаже на њега. Као да је читава, заслужена традиција почела учествовати у одбрани начела човечности.

Осим тога, ова књига је једна велика сугестија која говори о томе да су стварност и надстварност делови истог универзума и да је мит велика, општа прича о нашим судбинама, недоумицама и хтењима. „Мит је дубоко социјалноцентричан“, рећи ће један од најбољих светских теоретичара мита, Елеазар Мелетински. Дакле, тиче се човека и настоји да преобрати свет из иманентног хаоса, у жељени и жуђени ред.

Књига *Ујакнаше вароши*, недавно поново објављена у издању Центра за културу „Градац“ из Рашке као први том *Изабраних дела* Милисава Савића, формално је подељена на два дела. Кроз алегоријске текстове, у првом делу насловљеном „Звери“ Милисав Савић гради симболичке приче о недостижној лепоти, усамљености, апсолутном добру, али и великом, бестијалном злу. Граница између стварности и мита сасвим је пропустљива. Људи постају онострани бића, претварају се у животиње, живе са њима, као амблеми и симболи ступају у непосредан однос са људским и стварним.

Први део књиге функционише као нека врста архетипски интонираних подлоге за другу целину названу „Свирач“. У њој се ове велике приче, значењски и алегоријски варирају и преосмишљавају у реалном друштвено-историјском контексту. Главни јунак, свезнајући, у исто време и непоуздани приповедач именован је Ујаком, оним који учествује у готово свакој причи, о њој нешто зна, дотерује је и мења према сопственим нахођењима.

Приче у књизи су међусобно повезане, али постоје и као самосталне целине. Повезује их поменути наратор, јединство места и времена и јунаци који се селе из текста у текст, добијајући тиме нова осветљења и сенчења. Ову, као и друге књиге прича Милисава Савића можемо, према давном одређењу Љубише Јермића, сматрати *приповедним венцем*. Као што приче у оквиру исте књиге повезују назначени елементи, тако и књиге спаја иста намера да се у језику блиском човеку сугерише мисао о потреби гледања у амбис зла, али и у висину добра како би се опстало на земљи. Ово у целини, како раним, тако и каснијим књижевним радовима у потоњим деценијама сугерише проза Милисава Савића, једног од најособитијих писаца савремене српске књижевности.

О РОМАНИМА ГОРАНА ПЕТРОВИЋА

ТРИ КРАКА ПЕТРОВИЋЕВЕ ДЕЛТЕ

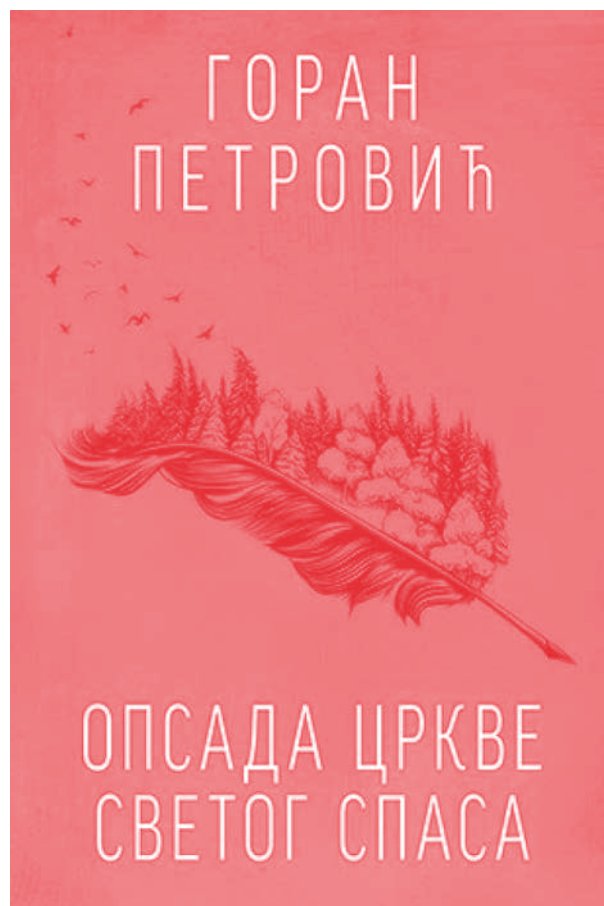
Док је Павић делту разлио унутар једног романа, унутар *Униката*, текста који се рачва на стотину рукаваца, Петровићев подвиг је био далеко шири и садржајнији. Сам аутор је у неколико наврата говорио о читавом циклусу романа који би имали своје токове, а приче би обухватиле временски распод од шест стотина година

пише: **Горан Дакић**

Иако је Милорад Павић прије њега стваралачки дефинисао „роман делту“, нема никакве сумње да је литерарни напор Горана Петровића имао и другачије исходиште и другачији увир. Док је Павић делту разлио унутар једног романа, унутар *Униката*, текста који се рачва на стотину рукаваца, Петровићев подвиг је био далеко шири и садржајнији. Сам аутор је у неколико наврата говорио о читавом циклусу романа који би имали своје токове, а приче би обухватиле временски распод од шест стотина година.

Смрт је претекла писца, па се делта разлила у само три крака: у *Папир*, *Иконостас* и *Палату*. Петровићева намјера била је да се у романима радња креће од 15. вијека до 21. вијека, а најављена је, иако веома тихо и скромно, таман онако какав је и сам писац био, и једна футуристичка прича. Пишчева „делта“ покрила је велики простор, па је тако *Папир* смјештен у Италију, *Иконостас* у Грчку, док је тло *Палате* у Београду, а кров широм Медитерана. Прве двије књиге објављене су истовремено, уочи београдског Сајма књига 2022. године, а *Палата* непосредно након Петровићеве смрти.

Горан Петровић је био градитељ и то посљедњи такве врсте. Био је неуморни ковач, осјетљиви ризничар и ревносни келијот. Знао је, попут жичких монаха из *Опсаде*, колико је која ријеч тешка. Био је врхунски архитекта, посвећени инжењер, стрпљиви хирург. На концу вијека,

када се све расипало, када смо постали таоци „нечије умишљености да су знања коначна, а времена омеђена“, кренули смо, још једном, захваљујући његовој причи, у „поход на мјесец“. Петровић се спуштао у рударска окна и у страховитој тмини тражио је руду језика и приче на коју нико прије њега није ударио.

Зато су његови романи, поготово она два с конца прошлога вијека, лагана и тешка попут оног пера ангела којег у бради чува игуман Спасовог дома. Те лакоће и те тежине, нажалост, нема ни у *Папиру*, ни у *Иконостасу*, а тек повремено бљесне у *Палати*. Иако је између *Ситничарнице* „*Код срећне руке*“ и *Папира* написао неколико књига – махом су то биле књиге прича и драма – било је више него јасно да се његово приповиједање уморило и потрошило. Лирска фантастика се утопила у сведени реализам, а „велика прича“ почела је да се осипа у кратке приповијетке и новеле.

У *Папиру* надалеко прослављени еснаф Конгрега деи Картари из италијанске луке Амалфи чувени је произвођач најфинијег папира у Европи, али је познат и по томе што помно бира коме ће га продати. Зато напуљска краљица Ђована II, познатија као Ђована Незасита, одлучује да лично предузме поход у овај медитерански град да би купила папир за љубавно писмо извесном Пандолфу Пископу до чије јој је наклоности нарочито стало. У поход крећу и бројни припадници краљичине свите, њена послуга, војска, лична стража и други пратиоци, а као најважнији путници – напуљски хроничари и ондашњи пјесници са задатком да на нарочитом папиру из Амалфија уобличе краљичина осјећања, а тиме и овековјече ово славно путовање с почетка XV вијека.

Иконостас је такође везан за 15. вијек и то за Србију којом влада деспот Стефан Лазаревић. Деспотов престони двор у Београду, који

тек што је изграђен, треба опремити префињеним балдахинима из Дубровника, дебелим перинама из Пеште, неугасивим кандилима из Солуна, светозарним иконама са Свете Горе... Доносиће их носачи пјешке, натоварене на мазгама или превожене лађама, једино иконописани свеци, њих стотину, одлучују да крену пут српске престонице сами, без ичије помоћи. Иконе ће на том путу пресретати Турци, и разбојници, и морске немани, и временске непогоде, дочекиваће их и клањати им се вјерници, многе ће заувјек бити изгубљене, а у деспотов двор стићи ће само једна, оштећена и готово непознатљива, па ни деспотов савјетник Константин Филозоф неће разазнати о којем се светитељу ради.

Палата хронолошки претходи *Иконостасу* и одвија се у истом времену и у истом простору као и други крај Петровићеве делте. Кроз причу о тајанственом градитељу Петру, који са собом носи знања и искуства са Медитерана – из Константинопоља, Венеције и Сиракузе – Петровић осликава сусрет различитих култура и цивилизација на тлу деспотове престонице. Овај роман прати не само техничку изградњу двора већ и унутрашњу изградњу живота унутар његових зидина, где се љубав према уметности, филозофији и архитектури стапа са стварањем једног свијета на раскршћу епоха.

И *Папир*, и *Иконостас*, и *Палата* у најбољим својим дијеловима подсећају на *Опсаду* и на *Ситничарницу*, али је то заправо одјек који се брзо губи. Сва три романа захватају из раније Петровићеве магазе, али сада имају другачију „употребну вриједност“. Нема никакве сумње да је папир из Амалфија заправо папир који се на неколико мјеста помиње у *Ситничарници*, баш као што нема никакве сумње да су иконе које путују ништа друго до жичких прозора који се пружају у четири смјера времена у *Опсади цркве Св. Спаса*. Петровић из *Ситничарнице* узима минијатурни детаљ и од њега прави нову причу, док у *Иконостасу* само варира више него успешан мотив из романа за који је 1998. године добио „Виталову награду“.

Палата је далеко раскошнија, и у материјалу и у рукама које тај материјал обликују, али то напросто није довољно да би ранија Петровићева магија била оживљена. Када Свети Сава у *Опсади* заборави сан у којем му се јавио Стефан Немања, сан у којем отац даје сину драгоцјен и животно важан савјет, он излази на пијаци града у којем се обрео и у разговору „нишчих“, убогих божјака који покушавају поштено да зараде или подло да подвале, реконструише сан, а самим тим и родитељски савјет. *Палата* је преплављена таквим случајним, успутним дијалозима којима је свака магијска моћ одузета на силу. На концу, свако *хипер*, упозорава Епштејн, прелази у своје *псеудо*. Оно што у *Опсади* функционише као дио приповједне стратегије, у *Палати* је тек пуки манир.

Иза сваког човјека, рекао је једном приликом Петровић, остаје прича. Нека од њих се, додао је, вјерно запише, нека има карактеристику усмене књижевности, а понека буде и заборављена. О писцу *Опсаде цркве Св. Спаса* и *Ситничарнице* „*Код срећне руке*“ причаће се тиха прича која ће попут неугасивог огња свијетлити свима који су застали у помрчини и којима је мрак заклолио сваки правац. Три крака његове делте биће само успутне станице на тој изузетној пловидби.

VLADAN BAJČETA: KNJIŽEVNOST TRANZICIJE, ARHIPELAG, BEOGRAD, 2024.

PRILOZI ZA KNJIŽEVNU ISTORIJU

Bajčetina osnovna pretpostavka je da se u našoj proznoj produkciji nalazi previše različitih pojava da bi se one mogle opisati samo jednom definicijom ili u okvirima samo jednog pokreta. Ovo postaje još jasnije nakon što čitalac pristupi pedantom iščitavanju i analizi celokupnih prozних opusa odabranih autora i shvati da su svi oni i dalje u razvoju

PIŠE: **Dragan Babić**

Periodizacija nacionalne književnosti i revalorizacija njenih ključnih poetičkih, istorijskih i kritičko-teorijskih tačaka kompleksan je i zahtevan posao koji iziskuje ogromnu količinu truda velikog broja posvećenih i predanih ljudi. Ovaj proces je dugotrajan i slojevit, i stoga se obično prepušta timovima stručnjaka koji, svako iz svog ugla, osvetljavaju jedan ili više aspekata ove guste mreže podataka, proveravajući svaku činjenicu i dajući svoj lični, mada u isti mah i objektivni sud o autorima i delima koje istražuju. Kada se, međutim, pojedinci odluče za ovaj korak, rezultati takvih poduhvata obično se predstavljaju iz, kako je i očekivano, individualnih uglova, poneseni samostalnim čitalačkim aspiracijama i kritičarskim senzibilitetom, i stoga nije više reč o *sveobuhvatnom* pogledu na produkciju određenog perioda, već o *ličnim* utiscima koji postaju deo šireg pogleda koji će biti zaokružen radom drugih entuzijasta u budućnosti. Takvo je i istraživanje Vladana Bajčete u prošlogodišnjoj studiji *Književnost tranzicije*, isečku iz prostrane slike domaće prozne produkcije sa kraja prethodnog i početka ovog veka.

Već podnaslov ovog izdanja – „Prilozi za istoriju srpske proze 1990–2020.“ – definiše njegov osnovni okvir, i to iz više uglova. Pre svega, jasno je da se autor odlučuje za omeđen vremenski okvir i korpus iz kog bira dela koja analizira, kao i društveno-istorijsko-političku pozi-

ciju perioda tranzicije koji je, makar u njegovoj interpretaciji, trajala upravo u decenijama koje su naznačene u podnaslovu. Uz to, kada imamo na umu da Bajčeta ne posmatra celokupnu proznu produkciju tih godina i ne nudi panoramski ili enciklopedijski pregled svih objavljenih dela koja su zaslužila pažnju čitalaca i kritike, već se opredeljuje za desetoro pisaca – Goran Petrović, Vladan Matijević, Srđan Valjarević, Vladimir Tasić, Vladimir Arsenijević, Jelena Lengold, Igor Marojević, Veselin Marković, Vule Žurić i Zoran Ćirić – za koje veruje da su najviše obeležili tu epohu i uneli najznačajnije promene na stilskom, tematskom, idejnom, poetičkom i drugom planu, njegova namera postaje jasnija. Dakle, nije u pitanju, kako sam kaže, „jedna moguća *istorija književnosti* naznačenog perioda“, već upravo „*prilozi za književnu istoriju* [...] čija je ambicija da na reprezentativnom uzorku ponudi nove uvide o još neproučenom razdoblju dinamičnih poetičkih mijena, kao i pretpostavke o vrijednosnim dometima konkretnih književnih ostvarenja epohe“. Taj reprezentativni uzorak od deset autora spajaju dve činjenice: godine njihovog rođenja kreću se od 1959. do 1969, dok se njihova prva dela javljaju devedesetih godina (osim Petrovićevog prvencu *Saveti za lakši život* iz 1989.) i obeležavaju ne samo taj period već i naredne decenije. Ovako postavljen, izbor od desetoro pisaca predstavlja jednu vrstu antologijskog preseka koji podrazumeva kvalitativne kriterijume za odabir usled kojih opus pojedinih autori nije predstavljen u ovom izdanju, iako pripadaju zacrtanoj generaciji i bili su aktivni u zacrtanom vremenu, kako zbog toga što su se njihovi prvenci javili ranije ili kasnije, tako i zbog činjenice da njihov rad ne bi u značajnoj meri promenio „prikazani poetički diverzitet“ koji je ovde istaknut. Ukratko, svaki izbor, i kritičarskog i antologičarskog tipa, posve je subjektivan i individualan, i predstavlja *jedan od mogućih* izbora, a Bajčeta u informativnom uvodu ističe još dvadesetak kvalitetnih prozaista od kojih se ograđuje jer ispunjavaju jedan, ali ne oba ključna kriterijuma, te, što je još važnije, skicira

metodološke i tipološke okvire svog istraživanja, dajući kredibilitet odabiru i braneći ga, pojašnjavajući uverenje da se zaista radi o reprezentativnoj grupi pisaca. Stoga bi bilo bespredmetno tražiti manjkavosti u ovom izboru, navoditi pisce čija dela bi takođe bilo korisno analizirati u ovakvom kontekstu ili stvaraoce čiji rad eventualno ne zaslužuje poziciju koju su dobili u ovom izdanju, već je korisnije okrenuti se samoj analizi i istražiti šta sve autor nudi čitaocima i istraživačima domaće proze.

Prvo, radi se o preciznom i detaljnom mapiranju obrisa celokupne književne produkcije pre 1990. godine i poetičkih, društvenih, političkih i drugih promena koje su imale uticaja na teme koje pisci istražuju i načine na koje ih predočavaju čitaocima. U tom kontekstu je veoma važno zapažanje Mihajla Pantića koje Bajčeta citira, a koje se tiče odsustva poetičke dominante u novijoj produkciji: drugim rečima, tematska, motivska, žanrovska, formalna, idejna i poetička ravan koja se može prepoznati na našem književnom polju je previše široka da bi se mogla opisati u jasno omeđenim crtama i definisati sažeto i nedvosmisleno. Upravo se tu nameće važnost odabira centralne tačke ove studije, a to je termin „tranzicija“, koji se ovde ne shvata kao politički, istorijski, filozofski i sociološki čin, već on, u svom osnovnom etimološkom obliku, postaje termin koji opisuje postepeni prelaz i čin književne promene, iz zacrtanih okvira XX veka ili, još konkretnije, iz faze kasnog postmodernizma sa kraja veka, u obilje koje nastaje na početku XXI veka. Autor u kritičko-teorijskoj literaturi pronalazi utemeljenje za pojavu određenih struja, linija ili frakcija – Tihomir Brajović, recimo, ističe tri varijante postmodernizma kod nas, zasnovane na produkciji Milorada Pavića („pavićevska linija srpskog postmodernizma, i onog poimanja literature koje je iz njega proizišlo, počiva na ‘barokno’ razduženoj i stilski iscrpljujućoj vokaciji modernistički eruditne fantastike borhesovskog tipa [...] pa se stoga može govoriti o svojevrsnom *istoriografskom manirizmu*“), Davida Albaharija („u većoj meri oslanja [se] na stilsko-izražajni minimalizam novije anglo-američke književnosti“) i Svetislava Basare („basarijanska linija *istoriografskog karnevalizma*“) – koje se mogu prepoznati i u radovima pisaca koje analizira, ali takođe ističe da kod njih nije reč o nasleđu ranijih generacija ili imitiranju uspešnih dela, već o samosvojnim i samostalnim tekstovima koji na najbolji način predstavljaju poetičku tranziciju srpske književnosti i njen prelaz iz prošlosti u budućnost.

Stoga je Bajčetina osnovna pretpostavka, koju kasnije dokazuje na mnoštvu primera, da u našoj proznoj produkciji nalazi previše različitih pojava da bi se one mogle opisati samo jednom definicijom ili u okvirima samo jednog pokreta. Ovo postaje još jasnije nakon što čitalac pristupi pedantom iščitavanju i analizi celokupnih proznih opusa odabranih autora i shvati da su svi oni – čak i u kod autora koji se dugo nisu objavljivali prozne naslove (Tasić i Valjarević), onih čija su najuspelija prozna dela publikovana pre više decenija (Ćirić) ili onih koji su preminuli (Petrović) – i dalje u razvoju, odnosno da još uvek ne možemo da znamo, niti možemo da predvidimo, kako će naredni koraci njihovih spisateljskih angažmana da izgledaju. U tome se krije čitalačka čar svih onih koji se odlučuju da istraže dela koja nastaju u periodu koje Bajčeta opisuje kao tranziciono, ali i uzbuđenje koje se oseća prilikom postavljanja pretpostavki o tome u kojim pravcima bi rad nekih od ovih pisaca mogao da se razvija u narednom periodu. Izraz nekoliko njih veoma je raznolik i višeslojan, a njihova dosadašnja produkcija sabira tekstova različitih formi, žanrova, vrsta i obima (pre svih, Ćirić, Lengold, Žurić, Marković i Matijević, te, u nešto manjoj meri, Arsenijević i Marojević), i stoga bi ova stu-

dija mogla da posluži kao temeljno upoznavanje sa njihovim ranom i srednjom fazom rada, pa čak i kao geneza poetičkih promena koje se kod jednih već uviđaju (Valjarevićev kolumnistički angažman, Petrovićevo započinjanje romana delte i Žurićeva dokumentaristika i istoriografska metafikcija), dok se drugih za sada samo naziru i čekaju naredne korake. U tom kontekstu, *Književnost tranzicije* može se čitati i kao studija koja rekapitulira dosadašnju produkciju i anticipira buduću, te koja, što je možda i još važnije, ističe pisce koji su, najmanje u jednom trenutku u proteklih trideset pet godina, zaslužili pažnju publike i kritike, i koji danas, čak i ako nisu aktivni onako kako su to bili u prošlosti, zavređuju novo čitanje i interpretaciju.

Nakon što postavlja okvir svog istraživanja u uvodnom segmentu, Bajčeta se posvećuje pojedinačnim piscima, analizirajući, manje ili više podrobno, svaki njihov prozni naslov, posvećujući pažnju čak i delima objektivno nižeg kvaliteta, kao i romaneskim i pripovednim izdanjima koja su postala laureati svih važnih domaćih nagrada za prozu. Ipak, već kod analize prvog pisca, autor dolazi do nedoumice i zapitanosti koja će se kasnije ponavljati u nekoliko navrata u ovoj studiji: „Šta bi se iz današnje perspektive imalo reći *novo* o *Opsadi Crkve Svetog Spasa*, odnosno šta staro produbiti, a da se ne padne u grijeh egzegetske redundantnosti? Gotovo da nema aspekta ovog Petrovićevog romana koji ne samo da je ispitan u dosadašnjim kritikama, esejima i studijama, nego je često iz nekoliko uglova osvijetljen i višedimenzionalno sagledan.“ Izazovno je, dakle, danas govoriti o nekima od ovde pomenutih dela, naročito o onima koji su postali veoma popularni kod čitalaca, sa jedne strane, te književnih kritičara, istoričara i teoretičara, sa druge – sem najvažnijih Petrovićevih romana, tu se ističe nekoliko ključnih romana Ćirića, Tasića, Matijevića, Arsenijevića i Valjarevića, te zbirke priča koje ispisuju Lengold, Marković i Žurić – i stoga se Bajčeta okreće literaturi koju koristi obazrivo i umereno. Ne oslanjajući se u potpunosti na dostupne kritičko-teorijske tekstove drugih autora, on ih koristi samo da bi potkrepio svoje stavove, dao legitimitet sopstvenim zaključcima ili naveo primere tuđih zapažanja na osnovu kojih izvodi svoja, slažući se sa njima ili ne. Kada se sagleda navedena bibliografija, evidentno je da on ne citira sve publikovane interpretacije, već samo istaknute i ključne za predočavanje njegovih stavova, dok ostalu literaturu predstavlja na kraju studije na adekvatno klasifikovan i dobro organizovan način.

Njegov kritičarski i književno-istorijski angažman najpre se vidi u analizi pojedinačnih naslova, posebno kod Petrovića – segment posvećen ovom piscu otvara studiju, a njegov obim je takav da bi, uz detaljniju analizu najnovijih naslova iz započetog ciklusa romana delte i rukopisnog pripovednog materijala radnog naslova *Priče o merama*, skoro mogao da se publikuje kao zasebna monografija – Matijevića i Tasića, kojima je takođe posvećen značajan prostor. To nije slučaj kod svih uključenih stvaralaca, kao ni pri analizi svakog njihovog naslova, te su pojedine zbirke priča i, ređe, romani, ostali nedovoljno interpretirani zbog marginalne pozicije u opisima konkretnih pisaca i nižeg kvaliteta u odnosu na druge naslove i celokupnu produkciju. Ovo je, opet, posve ličan izbor samog autora, ali se svakako uočava podrobnost kojom se posvećuje jednim delima, dok druge svodi na nivo komentara, čak i kada se radi o naslovima koji su važni u opusima pisaca (najjasniji je primer Žurićevih zbirki *Tajna crvenog zamka* i *Katenačo*: prva, prepoznata i od žirija i od kritike, iako zaista „nije donijela bitnu novinu u autorovom stvaralačkom radu“, predstavljala je neku vrstu rekapitulacije dotadašnjeg rada

pisca, a druga označava početak njegovog temeljnijeg bavljenja istorijskim ličnostima i odmak od ličnije narativne perspektive ranijih priča, što Bajčeta i primećuje, navodeći da ovaj naslov „nije mnogo promijenio na poetičkom planu u odnosu na ono što je poznato od njegove poslednje zbirke priča. [...] Međutim, uočljivo je sve veće prisustvo klasičnih imena srpske literature, bilo kao junaka pojedinačnih naslova unutar knjige, bilo u vidu uzgrednih napomena, citata i sl.“. Više prostora zauzimaju interpretacije dela većeg značaja ili dela koja do sada nisu adekvatno pročitana i koja su možda manje popularna – Petrovićeva zbirka *Razlike* ili Arsenijevićeva *Ovo nije veselo mesto* – i tako Bajčeta pokazuje kako se pisci menjaju kroz epohe i različite faze svojih opusa (Žurić, koji se nakon pripovedne, ratne proze posvećuje romanesknom i, konkretno, istorijskom, ili Arsenijević, koji posle romana o savremenom Beogradu odlazi u druge prostorne i vremenske okvire), ali i ističe neke od njihovih najvažnijih karakteristika na stilskom, tematskom, narativnom, poetičkom i, najbitnije, vrednosnom planu. Tako autor, na primer, posvećuje pažnju činjenici da su tekstovi Jelene Lengold uvek istog kvaliteta bez obzira na obim koji zauzimaju i formu u kojoj se realizuju, da Marković stvara dela nadnacionalnog karaktera jezikom koji bi mogao da bude razumljiv u svakom kutku planete, ili da Ćirić svakom knjigom dodaje novi sloj svetu koji opisuje još od početaka karijere, ali i da je „u hiperproduktivnosti razvodnjivao svoj dar, naročito kada bi prebrzo i po svaku cijenu još nedozrele ili nedovoljno marljivo razvijene ideje sprovodio u djelo“. Ovakvi zaključci su, jasno je, važni kao sažeti i konkretni dokazi kvaliteta jednog određenog stvaralaca, ali i kao podsticaj za dalja istraživanja i čitalačke avanture onih koji tek sada upoznaju rad ovih autora, te bi se upravo u prirodi takvih stavova mogla istaći i najveća vrednost ove studije. Jedna od njenih mana svakako je nedostatak rekapitulativnog zaključnog poglavlja u kom bi se izvedene teze zaokružile, a zaključci zasebnih interpretativnih tekstova – iako autor u analizi svakog od ovih stvaralaca neretko navodi primere iz proze drugih, i tako stvara formira snažnu generacijsku, komparativnu i intertekstualnu mrežu koja spaja odabrani korpus – na taj način dodatno konkretizovali i eventualno doveli u vezi sa novijim generacijama prozaista.

Najzad, pojave ove studije je važna iz najmanje dva razloga: kao potvrda važnosti savremene domaće prozne produkcije i istaknutih autora, te kao podstrek za dalje čitanje, istraživanje i kritičarsko promišljanje i ovih pisaca i drugih aktivnih pripadnika njihove generacije. Takođe, na planu rada samog Vladana Bajčete, ovaj naslov odskače iz okvira dosadašnjeg rada koji se prvenstveno ticao trojice autora – pored monografskih publikacija o njima, *Borislav Mihajlović Mihiz: kritičar i pisac* (2021), *Non omnis moriar: o poeziji i smrti u opusu Vladana Desnice* (2022) i *Književnost s predumišljajem: stvaralačka biografija Slobodana Selenića* (2023), bio je aktivan kao priređivač i urednik Mihizovih i Desnićinih sabranih dela – i zaokružuje njegovo praćenje ovih pisaca u proteklih više od deset godina u periodici, zbornicima i drugim publikacijama, dokazujući njegovu poziciju ne samo kao književnog istoričara i teoretičara već i kao kritičara najnovije produkcije, naročito ako imamo u vidu njegov lični stav da je ovde „književnoistoriografski manjak nadomješten književnokritičkim viškom“. Takođe, kada dođe vreme za novu sistematizaciju srpske književnosti i sastavljanje njene nove istorije u periodu od 1990. do 2020. i kasnije, studija *Književnost tranzicije* svakako će predstavljati važan izvor vrednih podataka, utemeljenih stavova i kritičkih mišljenja o ključnim delima ove epohe.

PANOPTIKUM

Goran Borković

IZDANA KOMPLETNA DISKOGRAFIJA EKV-a

Boks-set s kompletnom diskografijom Ekatarine Velike objavljen je zahvaljujući suradnji originalnih izdavača EKV-a – ZKP RTV Slovenija i PGP RTS, u saradnji sa Zadužbinom Milana Mladenovića, a izlazak tog izdanja obilježen je okupljanjem muzičara, prijatelja, novinara i brojnih suradnika u beogradskom BitefArtCafeu.

„Sve pesme EKV-a moguće je slušati u punoj zvučnoj raskoši ili kako je oduvek trebalo da zvuče. Uz osam remasterizovanih albuma na vinilima, boks-set sadrži i dupli CD sa 27 demo snimaka, radnim remiksima i alternativnim verzijama pesama snimanih od 1983. do 1993, kao i buklet na 76 stranica koji sadrži do sada neobjavljivane fotografije benda, dokumenta i priče Ivana Fece Firčija, Srđana Todorovića – Žike, Dragiše Uskokovića – Čime, Marka Milivojevića, Ivana Rankovića, Stanka Juzbašića i Đorđa Petrovića, koje zaokružuju priču o albumima koji zauzimaju visoka i važna mesta na listama najboljih regionalnog rokenrola“, poručuju izdavači.

„Milan Mladenović živ, prisutan i tu, među nama“, izjavio je Aleksandar Žikić, autor knjige *Mesto u mećavi* 17. aprila na promociji boks-seta. Predstavnic diskografske kuće ZKP RTV SLO Mojca Menart je istakla da je EKV bio „velika priča, veliki kreativni bend, koji je bio apsolutno ispred vremena“, i da je i danas ponosna što su prva četiri albuma objavljena za njihovu kuću.

RESTAURIRANA POSLEDNJA TRKA

Film *Poslednja trka* redatelja Jovana Rančića (1979), koji je digitalno restauriran u okviru projekta A1 Kinoteka, premijerno je prikazan u Jugoslovenskoj kinoteci 15. aprila. To je prva restauracija dječjeg filma u okviru projekta, kojom se ukazuje na značaj filmskih ostvarenja koja se obraćaju djeci i mladima, rekao je tim povodom direktor Jugoslovenske kinoteke Jugoslav Pantelić.

„Naša kinematografija u poslednjih nekoliko decenija sporadično se bavila ovim tipom filma, a popularnost određenih naslova, kao što je, recimo, *Leto kad sam naučila da letim*, potvrđuje da za tim postoji velika potreba“, naveo je Pantelić i izrazio uvjerenje da će *Poslednja trka*, iako je nastala krajem 1970-ih godina, uspješno komunicirati s najmlađom publikom danas, a ovo je prilika i da se stariji podsjetje zašto su voljeli taj film i za trenutak se vrate u djetinjstvo.

U tom ostvarenju Centra filma, čiji scenario potpisuju Jovan i Veroslava Rančić, uloge su ostvarili Pavle Vuisić, Mirjana Joković, Vladimir Buljan, Zoran Miljković, Božidar Pavićević i drugi. Film donosi priču o dečaku koji se bori da sačuva svog konja Zimzelena, nekadašnjeg šampiona, od surove odluke uprave hipodroma, da ga proda klaonici. *Poslednja trka* je 38. domaće ostvarenje koje je digitalno restaurirano u okviru projekta.

PREMIJERA FILMA LANE BARIĆ U SAD-U

Kratkometražni film *Sola* Lane Barić imat će kalifornijsku premijeru u konkurenciji 68. Međunarodnog filmskog festivala u San Franciscu, najdugovječnijem američkom festivalu koji pobjedničkim naslovima donosi direktnu kvalifikaciju za nominaciju za nagradu Oscar.

Film redateljice i scenaristice Lane Barić prikazuje se u sklopu tematskog bloka kratkometražnih filmova o obiteljskim odnosima „Family Matters“, a natječe se za glavnu festivalsku nagradu Golden Gate. Svjetsku premijeru imao je na prošlogodišnjem Festivalu mediteranskog filma Split, a međunarodnu na Međunarodnom festivalu ženskog filma u Bruxellesu. Nakon toga prikazan je na nizu međunarodnih festivala, a na Klein Film Festivalu osvojio je glavnu nagradu Zlatni Hugo.

Sola je priča o Karli koja se nakon mnogo godina vraća na svoj rodni otok zbog sproveda otuđenog oca. Tamo nailazi na sve stare probleme koje je davno bila ostavila iza sebe, uključujući njen odnos s majkom te bivšom partnericom.

SRBIJU NA SAJMU U PODGORICI PREDSTAVLJA 7.000 KNJIGA

Ministar kulture Srbije Nikola Selaković kazao je da je ta država na 19. Međunarodnom podgoričkom sajmu knjiga predstavljena sa najvećim štandom koji broji 15 izdavača i blizu 7.000 knjiga, koje će biti promovirane crnogorskoj čitalačkoj publici.

Selaković je za *Tanjug* rekao da Srbiju na podgoričkom sajmu predstavljaju i četiri izdavača sa svojim štandovima i dodao da je srpska knjiga itekako konkurentna, kao i da srpski izdavači velik broj izdanja plasiraju na crnogorsko tržište. „Ovde se sa pažnjom i nestrpljenjem očekuje koji su to naslovi koji će izlaziti. Zato je važno da budemo na ovom sajmu. Zato je važno da i naši izdavači ovde budu prisutni. Ono što nas spaja jeste jezik kojim govorimo, jeste jezik koji razumemo, pišemo i na kojim izdajemo knjige. Svakako ja ću reći srpski jezik, mada i onima koji ne kažu da im je srpski maternji jezik“, poručio je ministar.

Selaković je istakao i da knjiga nikada nije tu da deli, već da spaja i izrazio uverenje da je knjiga najčvršći i najbolji oslonac, prenosi *Tanjug*. „Uveren sam da upravo kao što glasi i krilatica ovogodišnjeg sajma 'osloni se na knjigu', da je knjiga najčvršći i najbolji oslonac i da će to pokazati i upravo ove knjige koje su na štandu Ministarstva kulture Srbije“, izjavio je Selaković.

Nova postavka ovog romana u režiji originalnog Urbana, donosi na scenu suvremeno čitanje ovog djela s asocijacijama na današnje vreme i okolnosti u kojima živimo, ali u duhu svega onoga o čemu je i tridesetih godina prošlog vijeka pisao slavni ruski pisac baveći se suštinskim filozofskim, kulturološkim i političkim pitanjima.

Glavne uloge dodijeljene su Aleksandru Vučkoviću (Majstor/Ješua), Nadi Šargin (Margarita) i Pavlu Jeriniću (Voland). U podjeli su i Bojan Krivokapić, Julija Petković, Vanja Milačić, Vanja Ejodus, Dragan Sekulić, Nedim Nezirović, Jelena Blagojević i Andrej Nježić. Prije Rijeke, predstava je gostovala i u Zagrebu.

RUKOPISI 48 ZA MLADE PISCE

U novom izdanju *Rukopisi 48* ove godine će biti zastupljeno 77 autora iz Srbije, Crne Gore, Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Makedonije. To je odabir konkursa na koji su ove godine, elektronskom poštom, stigle 272 prijave. Žiri *Rukopisa*, u čijem su sastavu Jasmina Topić, glavna urednica, Srđan Gagić, Stefan Stanojević, Tanja Božić, Natalija Milovanović (za Sloveniju), Gorica Radmilović (za Makedoniju), selektirao je mlade autore iz republika sa teritorije bivše Jugoslavije.

Svoje tekstove u novom zborniku imat će autori iz Hrvatske: Marko Gorša, Karla Karabatić, Nikolina Kusić, Matej Gabud, Monika Filipović, Lucija Zorić, Rafael Kokot, Martina Vlahović, Adrian Borna Bašić, Marijana Bošnjak i Iva Zadro. Dom omladine Pančevo, izdavač *Rukopisa 48*, napominje da je konkurencija i ove, kao i svake godine, bila velika, a autorima koji su poslali radove, a nisu ušli u zbornik, poručuje da se nada da će svoje mjesto naći u nekim budućim *Rukopisima*.

Izlazak zbornika iz štampe izdavač i organizator najavljuju za početak juna mjeseca, dok će festival koji ga prati biti održan početkom septembra, nešto kasnije u odnosu na uobičajen termin.

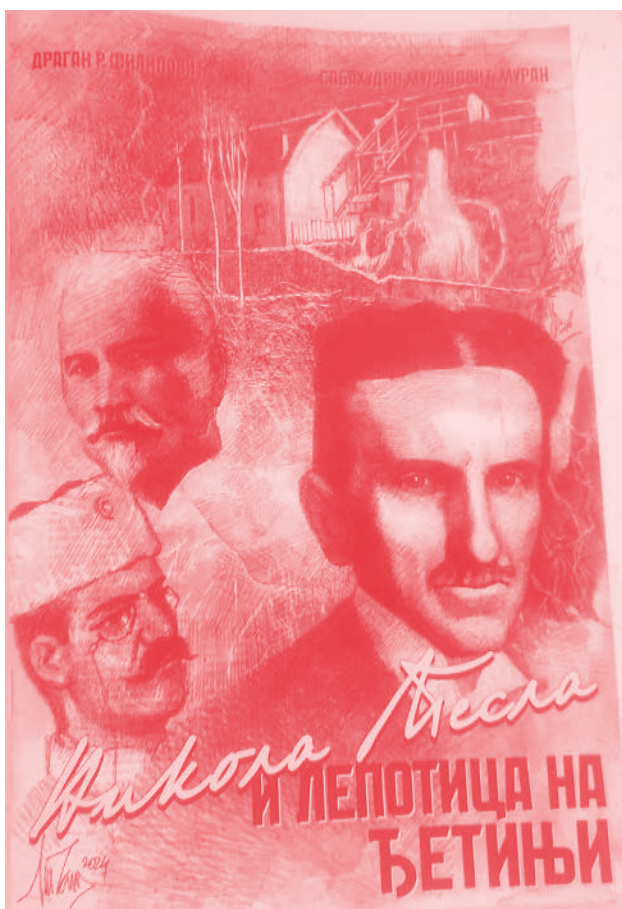
PREDSTAVA MAJSTOR I MARGARITA GOSTUJE U RIJEKI

Ansambel Drame Narodnog pozorišta iz Beograda sa predstavom *Majstor i Margarita*, rađenom po romanu Mihaila Bulgakova, u dramatisaciji Kate Đarmati i režiji Andraša Urbana, bit će izvedena u okviru takmičarske selekcije 30. Međunarodnog festivala malih scena Rijeke.

NIKOLA TESLA I LEPTICA SA ĐETINJE

Na četvrtim Užičkim strip-susretima predstavljen je prvi užički strip i to o našem najvećem naučniku Nikoli Tesli i prvoj hidrocentrali nastaloj po njegovim izumima u ovom dijelu Evrope – užičkoj elektrani „Pod gradom“. Taj strip *Nikola Tesla i leptica na Đetinji* nastao je po scenariju Dragana R. Filipovića, kao djelo crtača i ilustratora Sabahudina Muranovića Murana, u izdanju Gradskog kulturnog centra Užice.

Kako je na predstavljanju izjavio pisac i scenarista Dragan R. Filipović, ništa prirodnije nije bilo da glavni likovi prvog užičkog stripa budu Tesla i centrala „Pod gradom“. „Osnovna ideja je bila da se pohvataju tačke iz života Nikole Tesle koje su dovele do toga da on u Budimpešti u parku, recitujući Geteove stihove, nacrtava obrtno magnetno polje koje je suština elektrifikacije celog sveta i naše civilizacije. Pokušao sam da u scenariju pohvatam te tačke i obradim ih na po tri stranice, jer je Tesla funkcionisao u 'trojkama'. Tako da je Sabahudin dobio težak zadatak da svaku tu tačku, od detinjstva do zrelog doba, obradi na drugačiji likovni način. U to smo uklopili priču o epohalnoj izgradnji prve centrale na Đetinji 1900. godine, sposobne i danas da proizvodi struju“, rekao je Filipović.

KOMEMORACIJA FILIPU DAVIDU U KOLARCU

Komemoracija povodom smrti književnika Filipa Davida, održana je u maloj sali Kolarčeve zadužbine, uz prisustvo članova porodice, prijatelja i poštovaoca. Komemoracija je počela jednim od poslednjih intervjua Davida, koji je poznat i kao istaknuti esejista, dramaturg, scenarista i dugogodišnji urednik Dramskog programa Televizije Beograda i profesor dramaturgije na Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu.

Redatelj Lordan Zafranović je istakao da nema dovoljno riječi koje bi mogle da opišu njegovo dugogodišnje prijateljstvo sa Davidom i dodao da je ostavio „veliki trag u srpskoj kinematografiji“. Podsetio je da Davida upoznao kao „veoma mlad reditelj“, kada je on radio kao urednik dramskog programa. Književnik Svetislav Basara je naglasio da nikada nije upoznao „kom-

pletnu i dovršenu“ ličnost kao što je David, i dodao da je bila čast poznavati ga i biti njegov prijatelj. „Iza njega je ostala velika praznina i voleo bih da se sećanje na njega institucionalizuje. O Filipovim dostignućima govoriće se i kroz njegovu prozu i dramaturgiju. Verujem da je do poslednjeg trenutka ostao blag čovek“, rekao je, između ostalog, Basara.

Košarkaški trener Bogdan Tanjević i pisac Andrej Nikolaidis obratili su se video porukom. Tanjević je rekao da je David „bio centar univerziteta, kulture, mira, zajedništva i pameti“. „Svojim odlaskom je, nas članove društva, ostavio siročićima. Bio je primer otpora gluposti i zla i iza njega ostaje velika praznina. Pripada pravednicima, i na nama je da očuvamo uspomenu na rad Filipa“, poručio je Tanjević.

PREMINULA MIRJANA MIOČINOVIĆ

Teatrolginja i prevoditeljica Mirjana Miočinović preminula je 25. aprila u Beogradu u 90. godini. Rođena u Beogradu 1935. godine, bila je do oktobra 1991. godine profesorica na Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu, kada je u znak protesta zbog državne ratne politike otišla u prijevremenu penziju. Objavila je knjige: *Eseji o drami* (1975), *Radanje moderne književnosti – Drama* (prirednik, 1975), *Surovo pozorište: Poreklo, eksperimenti i Artoova sinteza* (1976, 1993), *Moderna teorija drame* (prirednik, 1981), *Pozorište i giljotina* (1990, 2008), *Nemoć očiglednog* (1997)... Priredila je *Sabrana dela Danila Kiša*, kao i knjigu *Iz prepiski*.

Dobitnica je i Sterijine nagrade za teatrolgiju (1991), Sterijine nagrade za naročite zasluge (2005) i Lovorovog venca (2011), kao i nagrade za životno delo u oblasti teatrolgije koju dodjeljuje Pozorišni muzej Vojvodine.

Izložba *Glas Jovanke Broz*, 8. – 30. 4. 2025., u Srpskom kulturnom centru u Zagrebu
Postav izložbe: studio Parabureau / Fotografija: Sandro Lendler

AUTORI

DRAGAN BABIĆ, VLADAN BAJČETA, MUHAREM BAZDULJ, GORAN BORKOVIĆ
MARJAN ČAKAREVIĆ, GORAN DAKIĆ, MIRKO DEMIĆ, DARKO GOJKOVIĆ, NENAD JOVANOVIĆ
MILOŠ KORDIĆ, SONJA LEBOŠ, NATALIJA LUDOŠKI, ĐORĐE MATIĆ, MILAN MICIĆ
JOVANA MILOVANČEVIĆ, BOJAN MUNJIN, MILIVOJ NENIN, IGOR RUŽIĆ
ALEKSANDAR TUTUŠ, ČEDOMIR VIŠNJIĆ, NIKOLA ŽIVANOVIĆ, VULE ŽURIĆ

IZLOŽBA ZAGREB: OSLOBODENJE / 8. – 31. 5. 2025. / SKC ZAGREB
FOTOGRAFIJA POSTAVA: GORAN SERGEJ PRISTAŠ

www.casopis.prosvjeta.net

CIJENA: 20 KN / 2,65 €